

Annales

ACADEMIÆ
REGIÆ SCIENTIARUM
UPSALIENSIS

KUNGL.
VETENSKAPSSAMHÄLLET
I UPPSALA ÅRSBOK

39

2011–2012

ANNALES

ACADEMIÆ
REGIÆ SCIENTIARUM
UPSALIENSIS

KUNGL.
VETENSKAPSSAMHÄLLET
I UPPSALA ÅRSBOK

39

2011–2012

Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala
The Royal Society of Arts and Sciences of Uppsala
Uppsala • Sweden

© 2013 resp. författare
ISSN 0504-0736
ISBN 978-91-85832-21-7

Distributed by eddy.se ab, Box 1310,
621 24 Visby. order@eddy.se

Printed in Sweden by
Wikströms, Uppsala 2013

Innehåll

<i>Sverker Gustavsson</i> : Högtidsanförande den 8 oktober 2012	5
<i>Anders Ekström</i> : Katastrofens tid: Pompeji, Johnstown, Fukushima	9
<i>Göran Dahlbäck</i> : ”Det medeltida Sverige” och medeltidsseminariet vid Stockholms universitet	25
<i>Olle Ferm</i> : Humor en knepig sak: Allmänna synpunkter och medeltida exempel	31
<i>Sofia Boqvist</i> : Spridning av zoonoser i en global tid	45
<i>Carina Burman</i> : Att skildra liv: Biografens plikter och författarens fantasier	49
<i>Lars Falk</i> : Laddningar och spänningar i fält: Clausewitz militära terminologi	57
<i>Gerd Haverling</i> : Om latinets långa och levande historia	69
<i>Stefan Mähl</i> : Medellågtyska – lingua franca i östersjöområdet under senmedeltiden	111
<i>Anna Nilsén</i> : Byggmästarbild i Uppsala domkyrka?	125
<i>Staffan Nyström</i> : Vad har FN med ortnamn att göra?	139
<i>Stig Strömholm</i> : Rekviem över en begravningsöversättning	149
<i>Eva Åkesson</i> : Femtokemi – snabbare är Fantomen	169
Akademiens verksamhet under år 2011	177
Akademiens verksamhet under år 2012	183
Kungl. Vetenskapssamhällets i Uppsala ledamöter	188
Ledamöterna enligt kategori och invalår	200

Högtidsanförande den 8 oktober 2012

Sverker Gustavsson

Ärade ledamöter, ärade gäster!

Dagens datum är den 8 oktober och Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala håller sin årliga högtidssammankomst. Det är i dag femtioåtta år sedan vår akademi bildades 1954.

Sammankomsten följer ett givet mönster med sammanträde, prisutdelning, föredrag och supé. Vad som skiljer det ena året från det andra är den samtidshistoriska inramningen. Jämfört med förra året går situationen inte att teckna i ljusare färger. Snarare är världspolitiken och världsekonomin ännu mer oroande än för ett år sedan.

Det som kom att kallas för den arabiska våren och som under 2011 ledde till att maktfullkomliga härskare i Tunisien, Libyen och Egypten störtades var i ett längre perspektiv hoppingivande. Men det som inträffade hade samtidigt en mörkare sida, som gör sig starkt gällande. Läget har under det senaste året blivit ännu mera instabilt än det alltsedan andra världskriget har varit i denna del av världen. Länderna i Mellanöstern balanserar ännu mer än tidigare på randen av en katastrof. Risken för att minsta lilla ytterligare tändande gnista skall leda till en okontrollerad upptrappning är överhängande. Problemet är att Förenta staterna, Ryssland och Kina varken lyckas ena sig om ett trovärdigt gemensamt uppträdande eller var för sig klarar att sätta sig i tillräcklig respekt för att kunna förhindra, att det ena ger det andra med hemska tänkbara resultat.

Också den europeiska krisen har fördjupats under det gångna året. Det som håller på att inträffa ställer i blyxtbelysning en viktig sanning om de gångna hundra åren. Att den företeelse, som vi kallar demokratisk kapitalism, blandekonomi eller välfärdsstat, så framgångsrikt gick att återupprätta och stabilisera efter 1945 hade som allmän förutsättning en fortgående höjning av levnadsstandarden grundad på full sysselsättning och ett för allmänheten förtroendeingivande sätt att inrätta ekonomiska, politiska och sociala institutioner.

Bakgrunden till detta var i sin tur att den kombination av demokrati och kapitalism, som hade fått sitt första genombrott under mellankrigstiden, endast överlevde i Storbritannien och i Skandinavien. Vad som inträffade i det övriga Europa var att fascism och kommunism inom loppet av några få decennier tog överhanden. Det skedde på grundval av en allmänt utbredd misstro beträffande demokratin och de fredliga förhandlingssystemens problemlösningsförmåga. Mot den

bakgrunden var det något alldeles enastående, som åstadkoms i Västeuropa efter 1945 i form av en påfallande snabb återuppbyggnad och en kontinuerligt uppvisad förmåga att rationellt utnyttja samhällets resurser utan att göra avkall på principerna om politisk frihet och rättslig förutsebarhet.

Det vi nu ser är hur samma länder, som länge uppvisade en så imponerande problemlösningsförmåga, håller på att tappa greppet. Utan att tillräckligt ha tänkt igenom hur uppläggningsen skulle fungera i praktiken, försökte kärnländerna för tjugo år sedan förenhetliga mynt, ränta och växelkurs utan att samtidigt ge unionen beskattningsrätt och därmed en budget stor nog för att genom omfördelning kunna kompensera för skillnaderna i fråga om sociala, ekonomiska och politiska förutsättningar.

När förhållandena på allvar försämras för den breda allmänheten i form av arbetslöshet och sjunkande levnadsstandard, är det inte längre självklart att stödet för demokratin förblir lika grundmurat, som det var under de första sextiofem åren efter andra världskriget. Om vi till detta lägger den frustration, som är förknippad med oförmågan att hantera den globala uppvärmningen, framträder tydligt en minsta gemensam nämnare av direkt intresse för oss som är församlade här i dag. Över hela linjen behöver problemformuleringar, ståndpunktstaganden och argumenteringar mer ingående och oberoende prövas och vetenskapligt dryftas. Detta växande behov innefattar all slags forskning och högre utbildning och alla slags frågor från de mest esoteriska till de mest handfasta.

När vi sätter in oss själva och vår verksamhet i ett bredare samtidshistoriskt sammanhang framgår tydligt vikten av att vi som är universitetsverksamma inte låter oss relativiseras och ekonomiseras ända därhän att det enda vi fäster avseende vid är antalet examina och publikationer oavsett innehåll. Rent ekonomiskt går det att som arbetshypotes låta tillväxt vara liktydigt med framsteg. Det räcker då att mäta mängden sysselsättning och transaktioner. Motsvarande analys är missriktad om den tillämpas på vetenskaplig verksamhet. Ty där är poängen de sakliga bidrag, som verksamheten lämnar, inte den kvantitativa omfattningen.

Poängen med vår akademiska verksamhet uppnås genom att göra framsteg i sak och inte genom att åstadkomma mer verksamhet oavsett innehåll. Bara genom att logiskt och empiriskt inverka på problemställningar, beslutsunderlag och yrkespraxis kan moderna universitetslärare och från universitetet utexaminerade studenter göra någon skillnad. Om den utveckling, som har varit tydlig under senare år, fortsätter, är vi hastigt på väg mot en konsekvent linjeorganisation, där konkurrensen är satt i system och blir en tävlan mellan olika vetenskapsområden oavsett verksamhetens sakliga innehåll och praktiska betydelse. Mot detta finns det skäl att reagera genom att tydligt framhålla vad som är gemensamt för alla vetenskaper – intresset för sanningsfrågan och ordnade former för att kunna skilja hugskott från underbyggda påståenden.

Det är i detta perspektiv som KVSU har sitt existensberättigande. Här möts företrädare för alla specialiteter och alla generationer och det sker utan att vi inbördes konkurrerar. Det ger oss unika förutsättningar att i bästa mening naivt och ärligt belysa vad sanningssökande innebär och kräver i fråga om systematisk prövning och öppenhet för nya antaganden oavsett sakområde. Givet forskningens och den högre utbildningens förvaltningspolitiskt och förvaltningsideologiskt utsatta läge kommer denna insikt att vara synnerligen angelägen under åren som kommer. Ty om inte vi själva klargör och försvarar karaktären av vad vi håller på med, vem skall då göra det?

Förutom ordinarie och extra sammankomster kring centrala spörsmål av skilda slag är en av våra verksamhetsgrenar att genom priser markera vikten av bidrag som gör skillnad inom alla slags vetenskaper. Vårt årliga pris om 60 000 kronor utdelas växelvis till framstående populärvetenskaplig insats och framstående tvärvetenskaplig insats.

Priset för 2012 avser tvärvetenskaplig insats och går till professorerna Göran Dahlbäck och Olle Ferm vid Stockholms universitet. De får priset för att ha skapat, utvecklat och vidmakthållit ett mångvetenskapligt medeltidsseminarium, som under loppet av en trettioårsperiod har nydanat svensk medeltidsforskning. Det framgår av det material som priskommittén har haft som underlag, att det rör det sig om en insats, vilken i synnerlig grad bör förstås och värderas i sitt universitetshistoriska sammanhang. Flertalet av de historisk-filosofiska, språkliga, teologiska och juridiska forskningsmiljöerna omfattar i Sverige ett mycket begränsat antal personer, vilka dessutom är utspridda på ett växande antal universitet och högskolor. Med starkt utvecklade blick för denna negativa aspekt av ämnesspecialiseringen och högskoleexpansionen föresatte sig pristagarna vid mitten av 1980-talet att inom ett bestämt område – utforskandet av den svenska medeltiden – etablera en inspirerande mötesplats för forskare inom de många olika discipliner, som hade medeltiden på sin dagordning.

Genom sin outtröttliga entusiasm lyckades Göran Dahlbäck och Olle Ferm i sin föresats och i Sverige finns det nu en mångvetenskaplig arbetsgemenskap med betydande internationella inslag, som inspirerat och genom konstruktiv kritik främjat avhandlingar och publikationer med betydande akademiskt genomslag inom ett stort antal ämnen. Till bilden hör också att den praktiska vården av arkiv, byggnadsminnen och konstsamlingar har kunnat förbättras. Det har blivit följden av att våra medeltida lämningar har kommit att beskrivas och värderas i ett bredare europeiskt kultursammanhang.

På det sättet har de negativa konsekvenserna av alltför små miljöer inom de olika specialiserade ämnena på ett för framtiden avgörande sätt effektivt kunnat motverkas. För detta är hela det svenska forskarsamhället, för att inte säga hela det svenska samhället, Göran Dahlbäck och Olle Ferm stor tack skyldiga.

Katastrofens tid: Pompeji, Johnstown, Fukushima

Anders Ekström

1.

Om jordbävningar och översvämningar, krig och terrordåd, hungerkatastrofer och epidemier sägs ofta att det är händelser som är omöjliga att beskriva. Denna tanke om att katastrofer inte låter sig representeras är främst moralisk. Genom att framhålla den extrema händelsens unika karaktär försöker vi på samma gång undvika att förminska de drabbades lidande och bevara händelsens skälvanande autenticitet. Man kunde nästan tala om ett exempelförbud, eller åtminstone om en mer allmän och stor tvekan inför varje försök att jämföra och koppla ihop en extrem erfarenhet med en annan. Jämförelsen kan inte undgå att reducera katastrofens magnitud, representationen kan inte undgå att framställa den extrema händelsen genom klichéer. Det är också känt att den omedelbara bildhugern kan vara plågsam för dem som befinner sig i katastrofens centrum. Det visade sig till exempel efter terrordåden i Norge 2011 när människor runtom i landet gick in i affärer och kiosker och vände tidningarnas framsidor inåt.

Den grundläggande betydelsen av ordet katastrof betonar också det exceptionella och ojämförbara. Enligt ordböckerna är katastrofen identisk med en plötslig omkastning, ett förlopp som är lika oväntat när det inträffar som omskakande i sina konsekvenser. Inom estetiken, där ordet katastrof har en längre historia än i moderna sammansättningar som till exempel naturkatastrof eller i den nu vanliga betydelsen av en omfattande olycka, är det en term för den avgörande vändning som möjliggör dramats slut. Men dramatiken påminner oss också om att föreställningen att extrema händelser inte kan beskrivas, att katastrofen motsätter sig varje form av representation, i en annan betydelse helt saknar grund.

Katastrofer och dramatiska naturhändelser har tvärtom mycket länge varit ett framträdande motiv i många olika medier. I 1700-talets teater användes fyrverkerier och ljudeffekter för att framställa förödande stormar och vulkanutbrott. I 1800-talets fullskaliga panoramor, seklets viktigaste visuella massmedium innan de fotografiska reproduktionsteknikerna och den illustrerade nyhetstidningen etablerades, kunde publiker runtom i Europa uppleva illusoriska rekonstruktioner av bland annat krigsscener och översvämningar. I 1900-talets

spelfilm blev katastrofen ett så populärt motiv att genrens stereotyper inte bara föregrep utan formade den konventionella nyhetsbilden av verkliga katastrofer. För hur omöjligt det än låter – och som redan litteraturforskaren Frank Kermode visade i ett klassiskt arbete från 1967, *The Sense of an Ending* – är också katastrofen och apokalypsen ett tema för kulturell repetition.

Men i början av 2000-talet har ändå representationen av katastrofer, liksom dess blixtnabba distribution, nått en tidigare okänd omfattning och skala. Genom utvecklingen av nya informations- och kommunikationstekniker, globala mediebolag och bildens digitala lättrorlighet, kan mediepubliker världen över dagligen följa hur naturdramer, kärnkraftsolyckor, krig och terrordåd utvecklar sig i realtid och över mycket stora avstånd. Också villkoren för bildproduktion har förändrats på ett radikalt sätt, främst genom användningen av bärbara tekniker som mobiltelefoner, digitalkameror och mobila uppkopplingar mot internet. Detta skapar helt nya möjligheter att utan fördröjning dela och sprida bilder av extrema händelser, vilket samtidigt gör frågan om nyhetsbildernas ursprung och avsändare mer komplex. Med en smart telefon i handen blir katastrofens offer också vittne och reporter.¹ Den ökade användningen av sådana ”amatörbilder” i olika nyhetsmedier går hand i hand med och förstärker inslaget av en nyhetsestetik som söker det autentiska i det spektakulära, det realistiska i det tillfälliga och ständigt rörliga.

På vilket sätt påverkar olika former av mediering sättet att förhålla sig till katastrofer över stora rumsliga avstånd? Hur har den transnationella framställningen av katastrofer, särskilt extrema naturhändelser, förändrats i ett längre historiskt perspektiv? På vilket sätt ingriper de kulturella representationerna i den faktiska katastrofhanteringen? Detta är några av de övergripande frågor jag ställer i ett pågående forskningsarbete som i ett antal fallstudier behandlar medieringen av katastrofer från mitten av 1700-talet fram till nutid. Jag intresserar mig alldeles särskilt för de historie- och tidsuppfattningar som formuleras i katastrofernas förmedling, samt för vad jag tentativt beskriver som en tilltagande tendens att framställa vår tids globalt kopplade kriser som ett samhälleligt normaltillstånd.

2.

I samband med jordbävningen utanför Japans östra kust den 11 mars 2011 och den långa kedja av katastrofer som följde, kunde man i andra delar av världen sitta framför en dator och se utsnitt av förloppet i realtid. På de nätburna nyhetssidorna visades till exempel rörliga bilder i webb-tv format av explosioner vid staden Fukushimas kärnkraftverk. En senare sekvens visade hur några ingenjörer i otympliga skyddsdräkter snubblade fram i mörkret vid den havererade reaktorn, filmade av en kollegas hjälmkamera. I början av sommaren var saneringsarbetet i fokus för samma typ av bildrapportering. Rörliga sekvenser anfördes på

tidningarnas nyhetssidor med rubriker som ”Så ska Fukushima byggas in” eller ”Se kamikazepensionärerna”, i det senare fallet med syftning på de äldre medborgare som uppgavs ha anmält sig som frivilliga i det riskfyllda arbetet.²

Det fanns ingen större regelbundenhet i denna bildpublicering, inga lätt urskiljbara avsikter, ingen tydlig återkoppling till tidigare bilder. Istället tycks återgivningen ha styrts av själva tillgången på bilder – och kanske framför allt av hur de bilder som vid ett visst tillfälle var tillgängliga ansågs passa i det aktuella formatet. Det innebar att också publiceringsmönstren, inte bara arten av de händelser som de rörliga bilderna framställde, skapade ett intryck av ett eruptivt och ryckigt händelseförlopp. På det sättet förmedlar medieringens former också en viss tidsuppfattning, en särskild föreställning om rytmerna i det historiska förloppet.

Det finns olika sätt att beskriva den hastighet, med vilken dramatiska händelser har färdats över världen under olika tidsperioder. Samma dag som den förödande jordbävningen i Lissabon, den 1 november 1755, iaktogs på flera platser längs Norges kust hur höga vågor plötsligt reste sig ur ett lugnt hav och slog in över stränderna. Den kraftigaste vågen registrerades på gården Stordalsholmen i Sunnmøre. Liknande rapporter om märkliga och svårtolkade naturfenomen kom från många andra platser i Europa. De underjordiska reaktionerna föregick med andra ord rapporterna om skalvet, och först fem veckor senare kunde tecknen kopplas ihop med sitt ursprung. Det var nämligen den tid det tog i mitten av 1700-talet för kurirer att med hjälp av hästar och båtar göra jordbävningen i Lissabon till en mediehändelse också i de norra delarna av Skandinavien.³

Hundra år senare hade de fysiska transporttiderna, och därmed också den tid det tog för dramatiska händelser att färdas, minskat avsevärt. Mellan Europa och Amerika hade restiden vid gynnsamma förhållanden reducerats till en dryg vecka. På 1860-talet inleddes en annan kommunikationsrevolution, när den första fungerande atlantkabeln för elektrisk telegrafering kunde börja användas. Därmed ökade inte enbart medieringens snabbhet på ett avsevärt sätt, meddelandet om den dramatiska händelsen frikopplades dessutom från budbäraren, från den fysiska förflyttningen, och på sätt och vis från människans kropp. Här tog därför en central aspekt av den virtuella erfarenhetens historia sin början. I kraft av sin distansverkan var den elektriska telegrafen kopplad till ett nät av underjordiska förgreningar som löper ihop med vår tids fiberoptiska eller trådlösa nätverk.

3.

Rörliga bilder i webb-tv format på förstasidorna av tidningarnas nätutgåvor har också blivit ett av vår tids dominerande medier för skildringar av dramatiska naturhändelser. Under vissa perioder 2010–2011 publicerade till exempel *Dagens Nyheter* näst intill dagligen rörliga bilder av extrema naturförlopp i sin nätburna

nyhetsrapportering. Bildklippen var vanligtvis någon eller ett par minuter långa och anfördes med en mycket kort rubriktext. Följande exempel ger ett intryck både av bildernas frekvens och publiceringens tilltal:

”Se supertyfonen dra in över Filippinerna” (18/10); ”Se de unika bilderna inifrån Tornadon” (26/10); ”Se förödelsen efter utbrottet” (27/10); ”Se bilder från Tsunamidrabbade Sumatra” (28/10); ”Se vulkanen spy eld och aska” (29/10); ”Här rasar bergen samman runt Rio” (13/1); ”Se ett översvämmat Sri Lanka” (7/2); ”Här drabbar ovädret Thailand” (31/3); ”De kämpar mot regnmassorna” (25/4); ”Se tornadon svepa över USA” (30/4); ”Kaos efter skalen i Spanien” (12/5); ”Tromber dödade 89” (23/5); ”Här dör djuren i vulkanaskan” (25/5).

I den här typen av bildsekvenser – inte helt olika äldre miniatyrscener i tittskåpsformat – förs stormar och översvämningar, materiell förödelse och förlusten av enskilda liv, dramatiska händelser i helt olika skalor och i olika delar av världen, samman i ett gemensamt format och i en gemensam rubrikstil. Autenticiteten, intrycket av bildernas realism, är en effekt av just rörligheten men också av bildernas osäkra status och ursprung; de kan vara inköpta från en nyhetsbyrå, men de kan lika gärna vara framställda av en mobilkamera i händerna på någon av dem som drabbats av den olycka som bilderna förmedlar.

Den position som betraktaren av bilderna befinner sig i är helt asymmetrisk i förhållande till de händelser som spelas upp. Vi ser bilderna vid våra skrivbord, på en mobiltelefon eller en handburen datorskärm, kanske under en kort resa eller i en surfpaus på arbetet, förstrött scrollande. Själva frekvensen av bilder, liksom den omedelbara mediemiljö som de inramas av, är inte oväsentlig för vad bilderna kommer att betyda. Publiceringen går snabbt och följer ingen synbar sortering. Scenerna från den senaste tsunamin läggs tätt intill det vanliga utbudet av inrikesnyheter, sportresultat och tv-tablåer. Vanligtvis inleds de rörliga sekvenserna – om man av den dramatiska rubriken skulle lockas att klicka på stillbildens on-symbol – av 15–20 sekunders rörligt annonsmaterial, också det till synes valt utan vidare koppling till arten av de bilder som därpå följer.

Den 27 september 2011 publicerade till exempel *Dagens Nyheter* ett webb-tv klipp som gavs rubriken ”Här dundrar tyfonen in över landet.” Under den första rubriknivån kunde man läsa en kort text: ”Ett barn har dött. Kraftiga vindar ryckte loss tak, slet upp träd och fällde kraftledningar, förstärkta av skyfall i norra Filippinerna.” Den slarvigt formulerade texten, det dramatiska tilltalet och den frusna stillbilden vill frammana en live-känsla hos betraktaren, ett intryck av att tidningen har prioriterat snabbhet och nyhetsvärde vid publiceringen. Men klickar man på symbolen för att starta bilderna visas först en 15 sekunder lång reklamfilm om bergvärmepumpar. Denna fördröjningseffekt förstärker bildernas osäkra status. Medan rubriktexten och den visuella retoriken försöker etablera ett intryck av autenticitet och oförmedlad närvaro tycks formatet – den klickbara

bildrutan och betraktarens möjlighet att sätta katastrofen i rörelse – snarare handla om att åstadkomma den typ av wow-effekt som brukar förknippas med framgångsrik webbdesign. Sannolikt är dock den vanligaste reaktionen hos tittaren att irriterat avbryta uppspelningen och förstrött scrolla vidare.

Är detta dagliga bildflöde och dess konventioner ett exempel på att medieringen av katastrofer över stora avstånd vardagliggjorts och i den meningen trivialiserats? Det går inte att bortse från att det mest disruptiva – den plötsliga omkastningen, den dramatiska vändpunkten – i webb-tv formatet framställs på ett helt och hållet repetitivt sätt. Därmed förmedlas i materialet ett dubbelt tidsbegrepp, eller två motstridiga historiska rytmer: å ena sidan det chockartade och spektakulära, å andra sidan den näst intill mekaniska upprepningen.

4.

Också andra extrema händelser framställs genom ett liknande schema. När pappersutgåvan av *Dagens Nyheter* uppmärksammade att tio år gått sedan terrorattackerna i USA den 11 september 2001, valde man att publicera – i vad som liknade ett försök till besvärjelse genom medial upprepning – en och samma bild av de brinnande tornen på förstasidan av *varje enskild del av tidningen*. Även webb-tv har, trots formatets retoriska koppling till distributionen av extrema händelser i realtid, allt oftare använts för att reprisera katastrofer. Några dagar före tioårsminnet av 11 september publicerade flera nätburna nyhetssidor en serie filmsekvenser som inte längre verkade genom chock utan igenkänning. Rubrikstilen var dock paradoxalt nog fortfarande densamma och tycktes på ett motsägelsefullt sätt försöka återkalla det abrupta ögonblicket snarare än en repris eller ett minne: ”Se planen krascha in i skyskraporna” (6/9 2011); ”Se attacken mot Pentagon” (7/9 2011).

Tidigare under 2011 utnyttjades vid några olika tillfällen samma format för att reprisera äldre katastrofer. I januari publicerade till exempel *Dagens Nyheter*s webbutgåva en filmsekvens med rubriken ”25 år sedan rymdkatastrofen” (27/1 2011). Den som klickade på on-symbolen och väntade ut den inledande reklamfilmen fick se rymdfärjan Challenger sprängas i luften. På det sättet kan webb-tv på tidningarnas nyhetssidor användas för att importera bilder från andra medier, i det här fallet tv, men också för att restaurera gamla bilder i ett annat format eller visa ”nyupptäckta” amatörbilder av katastrofer i det förflutna. Sammantagna bildar dessa mediepraktiker ett slags katastrofernas arkiv, och som vid alla typer av arkivbildning skapas kopplingar mellan fenomen som inte nödvändigtvis associerades med varandra innan de kom in i arkivet. Katastrofer som *i sitt eget ögonblick* uppfattats som obeskrivliga infogas i en kronologi, ställs vid sidan av och belyses av andra händelser, blir material för jämförelser och nya beskrivningar.

Det är oundvikligt att själva upprepningen och sammanförandet av så olikartade händelser i vad som måste beskrivas som ett jämförelsevis mycket begränsat format – den korta webb-tv sekvensen – leder till att det exceptionella framställs på ett stereotypt sätt. Mer intressant är dock att det sannolikt också bidrar till att beskrivningar och metaforer med större lätthet färdas mellan olika krisområden. Det kan exempelvis innebära att ett terrordåd beskrivs som en naturkatastrof eller, som i en webb-tv sekvens från våren 2011, att rubriken ”Det är en krigszon” kan anföra bilderna av en dödsbringande tornado (23/5 2011). På samma sätt har naturdramernas språk drivit in i sättet att beskriva ekonomiska kriser. Den 26 augusti 2011 uppmanade Barack Obama 250 000 människor att evakuera New York i väntan på den fruktade orkanen Irene. Var det en tillfällighet att den svenske finansministern samma dag talade om att landets ekonomi hotades av en ”skuldstorm”? Associationer följer i starka metaforers spår: om den ekonomiska krisen välter in över nationen likt havets fruktansvärda hävning är förstås dess orsaker bortom egen kontroll.

Också den metaforiska driften, vill jag hävda, bidrar till att det exceptionella normaliseras, att katastrofen, det ryckvisa och eruptiva, får en allt större betydelse för sättet att beskriva och förstå andra processer i samhället. Innebär upprepningen i själva verket ett osynliggörande av den enskilda händelsen? Är den repetitiva beskrivningen ett sätt att inte beskriva? Och vilka former av distansering medför det faktum att vi i vardagen har det geografiskt avlägsna så nära inpå oss utan att fysiskt erfara katastrofens verkningar? Är den spektakulära bildhugern egentligen bara ett uttryck för gamla medievanor och stereotyper? Eller är det tvärtom så att vår tids avgörande teman – miljö, klimat, terror, globala finanskriser – obehagligen förändrar samtidsbeskrivningen i en apokalyptisk riktning?

5.

Det saknas inte analyser som kommit till slutsatsen att vi lever i katastrofernas tid. Titeln på den slovenske filosofen Slavoj Zizeks bok *Living in the End Times* är ett talande exempel. Å andra sidan har geologer, som till exempel Henrik Svensen i Norge i boken *Enden er nær: Om naturkatastrofer och samfunn*, gjort oss uppmärksamma på de mycket långa tidsperspektiven i naturkatastrofernas historia.

Moderna katastrofforskare är också, till skillnad från filosofen Zizek, tränade i att hålla huvudet kallt och arbetar med strikta klassifikationer av extrema händelser, främst baserade på deras omfattning eller verkningsgrad. En av de ledande forskarna inom fältet, sociologen Kathleen Tierney, utvecklar till exempel skillnaden mellan de engelska begreppen ”emergency”, ”disaster” och ”catastrophe”. Det första ordet, menar hon, är en adekvat benämning på en lokal olycka, att en byggnad brinner ner eller att ett sjukhus ödeläggs av en översvämning. Det andra

ordet får istället beteckna en händelse som drabbar en stad eller en mindre region. En katastrof däremot, som till exempel orkanen Katrina 2005, drabbar betydligt fler människor och större områden, och är därför också en exceptionell händelse i ett historiskt perspektiv.

Men alldeles oavsett alla sådana preciseringar har något hänt med det sätt på vilket vi talar om katastrofer. Det blir också tydligt genom den historiska glidning som ordet befinner sig i. Jämför vi till exempel hur ordet *katastrof* definierades i *Nordisk familjebok* i början av 1900-talet med vår tids encyklopediska visdom i *Wikipedia*, visar det sig att det är först i det senare sammanhanget som ordet reserveras för händelser av en viss magnitud. I *Nordisk familjebok* är ordets koppling till estetiken fortfarande stark, men där sägs ordet *katastrof* också kunna beteckna en omskakande händelse eller plötslig vändning i en enskild människas liv. I *Wikipedia*, både den svenska och engelska utgåvan, är såväl kopplingen till dramatiken som den enskilda människan borta. En katastrof definieras istället som ”en olycka som berör en stor mängd människor eller ödelägger stora materiella värden”; ”an extremely large-scale disaster, a horrible event.”

Denna historiska glidning i språkbruket, där den moderna katastrofen blivit identisk med ”en mycket stor olycka”, speglar de senaste 150 årens historia i så måtto att ordet associeras med den nya skala som de människoskapade och teknologiskt frambringade katastroferna – till exempel krig, kärnkraftsolyckor och miljökatastrofer – fick under den moderna epoken. Det är som om allt det lidande som i äldre tider samlades i fattigdom, sjukdomsepidemier och ett utdraget förtryck – exempel på vad som kunde kallas *permanent katastrofer* – under 1900-talet överskuggades av vad som istället kunde kallas *ögonblickliga katastrofer*: det avancerade samhällets kapacitet att i en händelse, i en explosion åstadkomma global förödelse. På samma gång som tidsflödena i den globala medieringen av katastrofer har förkortats och dragits samman, kan därför också den katastrofala händelsen under 1900-talet sägas ha antagit en viss kompression.

I början av 2000-talet framträder emellertid en ny innebörd hos katastrofen som ännu inte flutit in i uppslagsverkens definitioner. Det är vad som i klimat- och miljöpåverkans spår kunde beskrivas som de *fördröjda katastroferna*, en typ av händelseförlopp vars magnitud inte enbart bestäms av deras utsträckning i rummet utan än mer av deras utsträckning i tiden. Aldrig tidigare har människans handlingar kunnat sträcka sig lika långt in i framtiden som idag. Inte heller har kunskapen om våra handlingars inverkan på framtidens samhällen under någon tidigare period varit lika stor.

Forskare inom flera områden har mot den bakgrunden börjat spekulera i att vi lever i en ny geologisk tidsålder: antropocen. Termen sattes i omlopp av den holländske atmosfärkemisten och nobelpristagaren Paul Crutzen för ett tiotal år sedan och syftar på att människans påverkan på miljön under de senaste 200 åren blivit så betydande, att detta förhållande lägger grunden till en ny geologisk epok. Mer intressant än frågan om den korrekta periodiseringen av detta förlopp

är emellertid hur samhället skall kunna tillägna sig de nya och omvälvande tidsperspektiv, som ligger i insikten om människans påverkan över mycket stora tidsrymder. Den historiska erfarenheten är den primära kunskapsformen för hur vi som individer och kollektiv påverkas av och förhåller oss till det som är avlägset i tid. Av det skälet borde den historiska analysen också vara en viktig utgångspunkt för diskussionen om hur samhället kan utveckla nya förhållningssätt till en avlägsen framtid.

För drygt 25 år sedan, 1986, utkom en bok som skulle bli en av det sena 1900-talets sociologiska klassiker, Ulrich Becks *Risikogesellschaft* – 'Risksamhället' i svensk översättning. Beck drev tesen att moderniseringen hade gått in i en ny fas som karaktäriserades av att samhällets organisering alltmer blev en fråga om att hantera de risker som människan själv frambringat under moderniteten. När boken låg på tryckeriet inträffade kärnkraftsolyckan i Tjernobyl i dåvarande Sovjetunionen. Beck uppfattade att flera av de mer spekulativa teser som han utvecklade i boken åskådliggjordes på ett konkret sätt genom katastrofen, och han skrev därför ett nytt förord i ljuset av händelserna i Tjernobyl. Några decennier senare är den korta texten ett svindlande historiskt dokument.

Ett av Becks många orakelmässiga påståenden i denna bok var att *i risksamhället förvandlas undantagstillståndet till ett normaltillstånd*. Speglar katastrofens normalisering, och den stereotypa medieringen, helt enkelt det faktum att de extrema händelserna blivit så många fler under senmoderniteten? Nej, för det första måste vi påminna oss om att katastrofer och deras verkningar fortsätter att vara mycket ojämnt fördelade över världen. Denna skevhet har inte minskat med globaliseringen och präglar i betydande grad också klimatförändringarnas verkningar. Sårbarhetens geografi följer ett sedan länge etablerat historiskt mönster som den på samma gång är ett resultat av. För det andra har, som redan framgått, också medieringen av katastrofer en mycket lång historia. Det finns tydliga paralleller mellan till exempel den spektakulära framställningen av naturdramer i teatrar och panoramor kring sekelskiftet 1800 och de rörliga miniatyrscener från katastrofer världen över, som idag distribueras via nyhetssidornas rörliga webb-bilder. För att beskriva denna *riskarvets kulturhistoria* måste vi därför anlägga ett betydligt längre tidsperspektiv än det Beck arbetade med i sina analyser av det moderna risksamhället.

6.

Det finns många exempel på hur tidigare framställningar av katastrofer i konst, litteratur, film och historieskrivning återanvänds och blir en resurs i beskrivningen av nya händelser. Det förflutna fungerar därvidlag som ett förråd av berättelser och bilder, av vad som kunde kallas *tillägnelsemöjligheter*, vilka spelar en oumbärlig roll när det som inte kan beskrivas ändå skall beskrivas. Genom de meningsbärande associationer som uppstår när en händelse framställs genom en

annan, när en representation sätts ihop av andra representationer, skapas också ett slags historisk geografi, ett i tid och rum sammanbindande imaginärt landskap, i vilket nya händelser senare kan infogas.

Detta imaginära landskap är också en central funktion i samhällets krishantering och kan ha en både positiv och negativ inverkan på hur väl ett samhälle möter sina kriser. Tidigare etablerade föreställningar om till exempel människors sätt att reagera vid katastrofer styr krishanteringen i en viss riktning. Ett av de mest förödande exemplen på metaforeernas eller representationernas makt i det avseendet är, som bland andra Kathleen Tierney och Rebecca Solnit visat, organiseringen av arbetet i katastrofområdet kring New Orleans efter orkanen Katrinas framfart 2005.

På samma sätt etableras länkar mellan olika händelser när katastrofer medieras över stora avstånd. När till exempel jordbävningen i Lissabon 1755 skulle begripliggöras för dem som inte själva bevittnat händelsen skedde detta både med hänvisning till befintliga katastrofberättelser, främst bibliska och apokalyptiska motiv, och genom jämförelser med andra naturdramer. I Voltaires roman *Candide* från 1759 förklarar följaktligen Pangloss att det fanns ett samband mellan katastrofen i Lissabon och ett tidigare skalv i Lima. När Messina trettio år senare ödelades av en jordbävning fick istället berättelserna från Lissabon en liknande sammanhangsskapande funktion.⁴

Under 1700-talet blev ”det sublima” ett begrepp för representationen av dramatiska landskap och naturhändelser. Det diskuterades av bland andra Edmund Burke i *Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful* från 1756. För Burke var det sublima nära kopplat till sådana fenomen i naturen,

Bild 1. "The Great Conemaugh Valley Disaster – Flood & Fire at Johnstown, Pa. Hundreds Roasted Alive at the Railroad Bridge." Litografi först publicerad 1890 och producerad av Kurz & Allison, Chicago.

Bild 2. The Johnstown Flood Building, Coney Island, New York.

som hade den speciella förmågan att väcka människans beundran och förvåning – ”astonishment” – men också till det som verkade storslaget och skrämmande genom att vara bortom alla möjligheter till mänsklig påverkan och kontroll. I den speciella betydelsen, esteticeringen av det chockartat enastående, blev också det sublimala snabbt ett tema för kulturell repetition. Under 1700- och det tidiga 1800-talet utvecklade till exempel många skickliga landskapsmålare och scenografer nya tekniker för att framställa dramatiska naturhändelser på teatern och i panoramornas rotundor.

Senare under 1800-talet och fram till första världskriget utvecklades vad som blev en egen och omåttligt populär genre i den transnationella medieringen av bland annat extrema naturhändelser: storskaliga, teatraliska och multimediala rekonstruktioner av katastrofer på tillfälliga utställningar och nöjesplatser. På till exempel Coney Island utanför New York uppfördes särskilda paviljonger, som för stor publik iscensatte två av de mest omfattande katastrofer som drabbade USA i slutet av 1800-talet. Det handlade dels om översvämningen av staden Johnstown, Pennsylvania, 1889, dels den storm och efterföljande översvämning som drabbade staden Galveston i Texas 1900 (bild 1 och 2). I båda fallen omkom tusentals människor och den materiella förödelsen var mycket stor.

Den här typen av spektakulära iscensättningar var ett av de sätt på vilket katastrofer färdades mellan olika länder och till publikerna på andra platser tiden före första världskriget, också i Skandinavien. I samband med en tillfällig utställning i Stockholm 1909 uppförde till exempel en amerikansk nöjesentreprenör en före-

ställning som kallades ”Johnstowns undergång”. Med hjälp av ett skärmsystem av rörliga bilder, ljus- och ljudeffekter samt en melodramatisk berättarröst spelade man upp den översvämning som tjugo år tidigare krävt över 2 000 människors liv. På den specialuppförda byggnad som inhyste föreställningen stod skrivet med stora bokstäver: SE och LYSSNA – ett tilltal som är identiskt med de rubriktexter som anför dagens webb-tv sekvenser på tidningarnas nätsidor.

Översvämningkatastroferna i Johnstown och Galveston blev, vid sidan av jordbävningarna i San Francisco 1906 och i Messina 1908 och vulkanutbrottet i Mount Pelée på Martinique 1902, några av sekelskiftets mest framträdande mediehändelser. Den utan jämförelse mest intensivt medierade katastrofen i Europa under 1800-talet i stort var emellertid en historisk händelse: Pompejis undergång. Från att utgrävningarna av de romerska städerna Herculaneum och Pompeji inleddes på 1730- och 1740-talet blev området runt Vesuvius ett självklart inslag i bildningsresans Grand Tour, och på samma gång ett exempel på vad som senare skulle kallas katastrofturism. Redan tidigt under 1800-talet framställdes Pompejis undergång i flera romaner och dramor med den engelske författaren Edward Bulwer Lyttons roman *The Last Days of Pompeii* från 1834 som det mest kända exemplet. Även flera målningar skildrade det populära motivet, till exempel den ryske konstnären Karl Briullov's framställning av Pompejis allra sista dag, målad i början av 1830-talet (bild 3).

Bild 3. Karl Briullov, *The Last Day of Pompeii* (1830–33).

Bild 4. Föreställningen "The Last Days of Pompeii", Manhattan Beach, Coney Island, 1885.

Men det var framför allt i panoramor och teatraliska katastrofföreställningar som den riktigt breda publiken såg staden Pompeji begravas under lavamassorna. På Coney Island uppfördes redan på 1880-talet, innan de stora nöjesplatserna hade öppnat där, en spektakulär iscensättning av Pompejis undergång (bild 4). Det var en specialist på fyrverkerier och kommersiellt mycket framgångsrik nöjesentreprenör, James Pain, som i en friluftsföreställning visade hur Vesuvius utbrott begravnade Pompeji. Mot bakgrund av motivets enorma popularitet i 1800-talets breda mediekultur kunde man rentav hävda att de arkeologiska utgrävningarna på 1700-talet inte bara grävde fram resterna av en historisk stad utan attraktionskraften hos den spektakulära katastrofen.

7.

Det har blivit tid att sätta punkt för dessa anteckningar. Jag har tagit min utgångspunkt i att de transnationella identiteterna i samhället, det vill säga vårt sätt att föreställa oss platser och människor som är geografiskt avlägsna från oss själva, i allt större utsträckning tycks präglas av den mycket frekventa, ja, näst intill dagliga medieringen av katastrofer, och i synnerhet av händelser som kan kopplas till dramatiska naturförlopp och landskapsförändringar. Jag har på samma gång

argumenterat för att det är viktigt att se den apokalyptiska samtidsbeskrivningen i ett historiskt ljus, och bland annat i en medialt driven tradition av spektakulär realism. I det forskningsarbete jag ser framför mig kretsar en av grundfrågorna kring de tidsbegrepp som den globala medieringen av katastrofer iscensätter. I den dagliga, rutiniserade beskrivningen av världen genom extrema händelser, menar jag, ligger en historieförståelse som innebär en omkastning av den vedertagna synen på förhållandet mellan historiens olika rytmer eller temporaliteter.

Den franske historikern Fernand Braudel, verksam i mitten av 1900-talet och under lång tid en ledargestalt inom den berömda Annales-skolan, hävdade att den historiska utvecklingen följer olika tempon på olika nivåer. Han föreställde sig att landskapet och de geopolitiska faktorerna var mycket tröga, för att inte säga konstanta, medan mänskliga handlingsmönster och politik var betydligt mer flyktiga fenomen på historiens snabba yta. För Braudel betydde detta att det var viktigare att studera de långsamma och över tid sammanbindande processerna än sådant som kulturella representationer och föreställningar. Andra historiker, som i och för sig delat denna idé om en bestämd hierarki mellan nivåerna i den historiska analysen, har istället hävdade att det är just betydelsen av människans handlingar som studiet av historiska förändringar handlar om. Inflytandet av till exempel stora naturhändelser ligger enligt detta synsätt utanför den egentliga historiska analysen.⁵

Det är emellertid inte längre så enkelt att skilja naturens och människans verkningar från varandra; det är till exempel detta som ligger i begreppet antropocen. Och kanske har det inte heller tidigare, som den franske vetenskapsso­ciologen Bruno Latour med eftertryck hävdade, varit en särskilt entydig distinktion.⁶ Oavsett vilket innebär en tilltagande normalisering av katastrofens tidsbegrepp att relationen mellan de nivåer och temporaliteter, som Braudel uttryckligen analyserade och flera andra historiker tagit för givna, nu tycks kastas om eller vara på väg att i grunden omdefinieras.

Naturlandskapet, som en gång förknippades med det stillastående eller mycket långsamma, identifieras i allt större utsträckning med det eruptiva, ryckvisa och snabbt föränderliga. Mänskliga aktiviteter å andra sidan, som tidigare kopplats till det lokala och historiskt tillfälliga, har blivit ett område vars konsekvenser genom miljö- och klimatpåverkan, hanteringen av kärnavfall och den teknologiska infrastrukturens sedimentering i landskapet når tusentals år in i framtiden. Det är dessa omvända rytmer i det historiska förloppet som framträder i den globala medieringen av katastrofer, ofullständigt och stereotyp, men likafullt med en intensitet som fordrar vår uppmärksamhet.

Historikerna behöver därför ompröva sina analyser av det förflutnas temporaliteter. Hittills har man bara delvis upptäckt hur diskussioner inom andra vetenskapliga fält, till exempel bland klimatologer och geologer, är i färd med att omdefiniera de historiska perspektiven och förändra vedertagna föreställningar om korta och långa tidsperspektiv, om avstånd och närhet i den historiska analysen.

Men förhoppningsvis kommer vi i framtiden att få se en större tvärvetenskaplig aktivitet också kring de historiefilosofiska grundfrågorna – de frågor som handlar om våra tidsbegrepp, om det som kunde kallas vårt historiska sinne och om hur detta kan utvecklas i en riktning som kopplar ihop diskussionen om det förflutna med diskussionen om de tider som ligger framför oss och som våra handlingar redan har i sitt grepp.

Pristagarens föredrag den 8 oktober 2011.

Litteratur

- Andén-Papadopoulos, Kari & Mervi Pantti, red., *Amateur Images and Global News* (Bristol: Intellect Books, 2011).
- Beck, Ulrich, *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986).
- Broberg, Gunnar, *Tsunamin i Lissabon: Jordbävningen den 1 november 1755 i epicentrum och i svensk periferi* (Stockholm: Atlantis, 2005).
- Burke, Peter, *Annales-skolan: En introduktion*, svensk översättning (1990; Göteborg: Daidalos, 1992).
- Ekström, Anders, "Exhibiting Disasters: Mediation, Historicity and Spectatorship", *Media, Culture and Society*, 34:4 (2012), 472-487.
- Frosh, Paul & Amit Pinchevski, red., *Media Witnessing: Testimony in the Age of Mass Communication* (2009; Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011).
- Gould, Peter, "Lisbon 1755: Enlightenment, Catastrophe, and Communication", *Geography and Enlightenment*, red. David N. Livingstone & Charles W. J. Withers (Chicago: University of Chicago Press, 1999).
- Kasson, John F., *Amusing the Million: Coney Island at the Turn of the Century* (New York: Hill & Wang, 1978).
- Keane, Stephen, *Disaster Movies: The Cinema of Catastrophe* (London: Wallflower Press, 2006).
- Kermode, Frank, *The Sense of an Ending: Studies in the Theory of Fiction* (1967; New York: Oxford University Press, 2000).
- Kerner, Aaron, *Representing the Catastrophic: Coming to Terms with Unimaginable Suffering and Incomprehensible Horror in Visual Culture* (New York: Edwin Mellen Press, 2007).
- Latour, Bruno, *We Have Never Been Modern* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993).
- Lönnroth, Erik, *Tidens flykt: Stora historiska förändringar och människor som har levt i dem* (Stockholm: Atlantis, 1998).

- Solnit, Rebecca, *A Paradise Built in Hell: The Extraordinary Communities That Arise in Disaster* (New York: Penguin Books, 2009).
- Svensen, Henrik, *Enden er nær: Om naturkatastrofer og samfunn* (Oslo: Aschehoug, 2006).
- Tierney, Kathleen, Christine Bevc and Erica Kuligowski, "Metaphors Matter: Disaster Myths, Media Frames, and Their Consequences in Hurricane Katrina", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 604 (2006), 57-81.
- Zizek, Slavoj, *Living in the End Times* (2010; London: Verso, 2011).

Noter

- ¹ Dessa frågor diskuteras i en växande medievetenskaplig litteratur; några aktuella exempel är Paul Frosh & Amit Pinchevski, red., *Media Witnessing: Testimony in the Age of Mass Communication* (2009; Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011); Kari Andén-Papadopoulos & Mervi Pantti, red., *Amateur Images and Global News* (Bristol: Intellect Books, 2011).
- ² Dessa exempel är hämtade ur ett större material av webb-tv sekvenser som samlats in från svenska tidningars nätsidor under perioden 2010-2012. De rörliga bilder jag här syftar på publicerades på första sidan av *Dagens Nyheters* nätutgåva 14 mars 2011, 15 juni 2011, 18 juni 2011.
- ³ Om flodvågorna i Norge och de fysiska transporttiderna till norra Skandinavien, se Henrik Svensen, *Enden er nær: Om naturkatastrofer og samfunn* (Oslo: Aschehoug, 2006), 51ff. Flera exempel på liknande rapporter från andra delar av Europa ges i Peter Gould, "Lisbon 1755: Enlightenment, Catastrophe, and Communication", *Geography and Enlightenment*, red. David N. Livingstone & Charles W. J. Withers (Chicago: University of Chicago Press, 1999), 399-413.
- ⁴ Se till exempel Gunnar Broberg, *Tsunamin i Lissabon: Jordbävningen den 1 november 1755, i epicentrum och i svensk periferi* (Stockholm: Atlantis, 2005).
- ⁵ Ett sådant resonemang förs – paradoxalt nog – av en av de få svenska historiker som intresserat sig för katastrofhistoria; se Erik Lönnroth, *Tidens flykt: Stora historiska förändringar och människor som har levt i dem* (Stockholm: Atlantis, 1998).
- ⁶ Se till exempel Bruno Latour, *We Have Never Been Modern* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993).

”Det medeltida Sverige” och medeltidsseminariet vid Stockholms universitet

Göran Dahlbäck

Ett besök i Uppsala har alltid sin charm för oss som en gång i studentåren drömde om kajorna runt domkyrkotornen och studentlivet på Uppsala universitets nationer men som studerade i den mycket större och mera bullrande huvudstaden. Denna gång har besöket sin särskilda charm, eftersom vi har fått motta Vetenskapssamhällets generösa pris för vår gärning i medeltidsforskningens tjänst. För min del blir betydelsen inte mindre därav att mina år som akademisk lärare och forskare inramas av studier av Uppsala domkyrka och kyrkans medeltida handlingar. Dessa studier började år 1967 med en trebetygsuppsats om domkyrkans godsinnehav år 1509 och avslutades, åtminstone tills vidare, med en medverkan i Sveriges kyrkans stora arbete om domkyrkans byggnadshistoria, där jag ingick i styrgruppen och dessutom svarade för en utgåva av domkyrkans medeltida jordeböcker och räkenskapsböcker. Mellan dessa begynnelse- och ändpunkter ligger min doktorsavhandling från 1977, som behandlar utvecklingen i domkyrkans godsinnehav mellan 1344 och 1527. Många gånger har jag i anslutning till avhandlingsarbetet fått frågan hur det är att studera i Uppsala, men svarat att det är bättre att förlägga studierna till Stockholm, eftersom källmaterialet ända sedan 1540-talet finns där, dit det kom när Gustav Vasa krävde in jordeböckerna och räkenskaperna för att med deras hjälp kunna bevisa kronans äganderätt till de från kyrkan konfiskerade gårdarna.

Min lärare under magister- och doktorandstudierna var professor Gunnar T. Westin, som 1958 kommit till Stockholm från Lund. Under flera decennier dominerades hans professorsgärning av uppdrag som institutionsprefekt och som humanistiska fakultetens dekanus och av ledningen av två stora forskningsprojekt, dels det mycket stora projektet ”Sverige under andra världskriget”, dels det inte fullt så stora ”Det medeltida Sverige”, ofta förkortat DMS. DMS hade initierats av Vitterhetsakadmien i avsikt att skapa en modern motsvarighet till Carl Gustaf Styffes *Skandinavien under unionstiden*. Efter provundersökningar av Adolf Schück och hans son Herman, fann det nya projektet sin form under Gunnar T. Westins ledning, i samband med att han knöt tre unga licentiander till detsamma – Bengt Gehlin, Bengt Jansson och Lars Thor. Syftet var kort sagt att utarbeta en historisk-topografisk handbok, där bebyggelsens totala omfattning under Gustav Vasas regering skulle redovisas och det medeltida källmaterialet återges

i regestform i anslutning till redovisningen av 1500-talsmaterialet. I slutet av 1960-talet knöts jag som forskarassistent till projektet, där Olle Ferm samtidigt skrev sin trebetygsuppsats om bebyggelsen i Hagunda härad. 1972 utkom det första häftet i projektets publikationsserie – ett häfte som behandlade Norra Roden, dvs. bebyggelsen i nordligaste Uppland. Jag var redaktör för häftet och där medarbetade även Gunnar Westin och Bengt Jansson. Det medeltida Sverige fick därigenom sin form, en form som i stort sett bibehållits under de gångna decennierna, även om projektet periodvis har sovit en törnrosasömn. Så var det framför allt under en del av slutet av 1900-talet och början av 2000-talet, då projektet var knutet till Riksantikvarieämbetet och under flera år hotades av nedläggning. Sedan ett år tillbaka är det med Vitterhetsakademiens ekonomiska stöd placerat vid Riksarkivets forskningsenhet, och det är bara att hoppas att det skall kunna väckas till liv igen.

Rätt bedrivna blir bebyggelsehistoriska studier snabbt tvärvetenskapliga; historien ger en bild av samhällsutvecklingen i stort, arkeologiens gravfält berättar om bebyggelsens utbredning under tiden innan det skriftliga källmaterialet existerar, ortnamnsforskningen bidrar med sin kunskap om bebyggelsens relativa ålder, kulturgeografin skänker kunskap om jordbruksmarkens arrondering och konstvetenskapen vittnar om bebyggelsens inlemmande i ett europeiskt bebyggelsemönster. DMS blev den naturliga mötespunkten för de olika ämnenas bebyggelsehistoriska studier, något som markerades genom sammansättningen av projektets ledningsgrupp. Den bestod av Gunnar Westin (historia), Greta Arvidsson (arkeologi), David Hannerberg (kulturgeografi) och Jöran Sahlgren (nordiska språk). Gunnar Westins specialeminarium för Det medeltida Sverige blev en tvärvetenskaplig mötesplats för de historiker som var engagerade i projektet och doktorander från den kulturgeografiska institutionen. Bland dem skall särskilt nämnas Staffan Helmfrid, Ulf Sporrang och Sven-Olof Lindquist och under senare år ekonomihistorikern Janken Myrdal. Mera sporadiskt deltog Carl Ivar Ståhle från institutionen för nordiska språk och representanter för den konstvetenskapliga institutionen.

Av mycket stor betydelse för det framtida tvärvetenskapliga samarbetet var den doktorandkurs som våren 1973 anordnades på Viks slott mellan Enköping och Uppsala. Organisatörer för kursen var konstvetarna Ingrid Sjöström och Jan Svanberg och kulturgeografen Ulf Sporrang. Bland deltagarna fanns huvuddelen av Stockholms universitetets doktorander med avhandlingsämnen inom det medeltida bebyggelsehistoriska och det kulturhistoriska fältet. Kursen blev mycket lyckad och deltagarna fann det angeläget att fortsätta samarbetet, något som skedde inom ramen för ”seminariet för Det medeltida Sverige”.

Betydelsefullt för det fortsatta medeltidssamarbetet var Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådets beslut att inrätta en rådstjänst inom fältet medeltidsforskning, en tjänst som jag kom att inneha från höstterminen 1982. Den möjliggjorde för min del ett större engagemang för medeltidsforskningen. Av

betydelse för framtiden var också mitt deltagande i utgrävningarna på Helgeandsholmen, som ägde rum 1978–80 som ett första steg i ombyggnaden av det gamla riksdagshuset inför riksdagens återflyttning till holmen mitt i Norrström. Detta ledde till tillkomsten av två böcker med klart tvärvetenskaplig inriktning. Den ena, som utkom hösten 1982, var en redogörelse för utgrävningarnas resultat och Helgeandsholmens utnyttjande genom århundradena. Dess författare representerade arkeologi och andra ämnesinriktningar som deltagit i utgrävningarna. Den andra – I medeltidens Stockholm – var resultatet av mitt uppdrag som projektledare för arbetet med ett utställningsprogram för Stockholms medeltidsmuseum, ett program som fick en medvetet tvärvetenskaplig inriktning för att bredda kunskapen om det medeltida Stockholm. Museet stod färdigt 1987 och blev snabbt mycket uppskattat av stockholmare i allmänhet och skolklasser i synnerhet.

Under dessa år togs också de första stegen på vägen till det tvärvetenskapliga medeltidsseminariet i Stockholm. Såvitt jag minns var det allra första steget ett lunchsamtal på universitets personal- och studentrestaurang Lantis mellan Herman Schüek (historia), Jan Öberg (latinist vid Diplomatieverket vid Riksarkivet) och undertecknad under vintern 1984, då vi beslöt att kontakta ett antal företrädare för medeltidsforskningen i Stockholm och föreslå dem att tillsammans med oss kalla till ett konstituerande sammanträde med ett medeltidsseminarium i Stockholm. Vi var ett antal personer från olika ämnen – Monica Asztalos (klassiska språk), Göran Dahlbäck (historia), Birgitta Fritz (diplomatariet), Herman Schüek (historia), Ulf Sporrang (kulturgeografi), Jan Svanberg (konstvetenskap) och Jan Öberg (diplomatariet) – som möttes i mars samma år och beslöt att inför höstterminen sända ut en kallelse, undertecknad av oss. Inbjudan innehöll bl.a. följande meningar:

Vår tanke är att medeltidsseminariet skall fungera som kontaktforum för dem inom stockholmsområdet som aktivt arbetar med medeltidsforskning på ett vetenskapligt plan och att det skall kunna bli en förenande länk mellan olika universitetsämnen och – vilket inte är minst viktigt – mellan universitetet och de lärda verken. Enligt vår mening bör seminariet självfallet ha en informerande funktion, men det bör också kunna bli ett *arbetande* seminarium, där både etablerade forskare, yrkesverksamma museimän och doktorander möts, och där pågående forskning granskas och diskuteras (i form av promemorior och avhandlingsavsnitt) likaväl som olika forskare presenterar sin verksamhet och orienterar om aktuell medeltidsforskning. Det är också vår förhoppning att seminariet på någon sikt skall kunna ta initiativ som leder till en förbättrad utbildning för de doktorander som, trots många osäkra faktorer, vågar satsa på ett medeltida avhandlingsämne.

Vid det konstituerande sammanträdet, som ägde rum den 2 oktober och till vilket femtio personer kallats, alla namn som återkommer i seminariets deltagarlistor under de kommande åren, fattades det formella beslutet att inrätta ett

medeltidsseminarium i Stockholm, och därefter höll professor Herman Schück ett föredrag under rubriken ”När tillkommer den svenska riksdagen?”. Ytterligare en forskarpresentation hölls den första terminen, då Ann Mari Karlsson, talade om ”Stjärnvalv i det senmedeltida Sverige”. Under det följande året hölls sex sammanträden, ett antal som kom att bli det vanliga. De visade god spridning över ämnena:

Claes Gejrot, Diarium Vadstenense (1985-02-04)

Brigitte Kusche, Tre obstetrisk-gynekologiska handböcker (1985-03-12)

Björn Ambrosiani, Handelsplatser och kungsgårdar under äldre medeltid (1988-05-20)

Clas Tollin, Den tidigmedeltida bebyggelseutvecklingen i mellersta Småland (1985-10-24)

Helen Clarke, Medeltidsarkeologi i England (1985-11-24)

Lion in Winter. Filmvisning av den engelska filmen om Eleonore av Akvitanien och Henrik II, med inledning av Mikael Norberg (1985-12-09)

Under vårterminen hölls en dagsutfärd till *Runsa – Runby – Håtuna – Fornsigstuna*. Exkursioner kom att bli ett årligt inslag i seminariets program och de gav värdefulla möjligheter för deltagarna att i fält diskutera aktuella forskningsproblem. Särskilt intressant var en nära veckolång exkursion till Estland kort efter frigörelsen. Under ledning av stockholmsdoktoranden Kersti Markus fick vi se mycket som bara ett par år tidigare varit omöjligt att få besöka.

Seminariet hade redan från början fakultetens sanktion och fick ett mindre ekonomiskt bidrag ur fakultetsbudgeten (10.000 kr), men huvuddelen av kostnaderna bestreds till en början av den historiska institutionen. Från 1998 och ett par år framåt fick seminariet ett generöst stöd av Axel Axelsson Johnsons stiftelse för allmännyttig verksamhet. Bo Axelsson Johnson visade personligen stort intresse för verksamheten.

Som styrgrupp fungerade till en början en löst sammansatt grupp representanter för universitetet och de lärda verken. En rådgivande nämnd tillkom först 1996 genom fakultetsbeslut, och då i samband med att det inrättades en professur i medeltidshistoria med mig som förste innehavare. Den rådgivande nämnden utsågs årligen av rektorsämbetet.

Redan under seminariets andra år hölls i samarbete med Uppsala universitet en doktorandkurs som avslutades med en kursvecka i internat på Ombergs turisthotell. Kursen, som allmänt gick under namnet Vadstenakursen, resulterade i en bok benämnd *Östergötland västanstång* med nitton elevuppsatser om olika företeelser i Vadstena-trakten. Under de kommande åren hölls en regional kurs av samma typ som vadstenakursen med Mälardalen i centrum. Vidare hölls ungefär vart annat år endagars doktorandkurser huvudsakligen om språkliga företeelser,

t.ex. vårterminen 1998: Äldre svenska – språket och hjälpmedlen (Rune Palm) och vårterminen 1999 en kurs i paleografi och handskriftsläsning (Jan Brunius, Birgitta Fritz, Claes Gejrot, Eva Odelman).

Ett annat regelbundet inslag i verksamheten blev arrangerandet av i stort sett årligen återkommande endagssymposier över olika teman, t.ex. *Snorre Sturlasson och de isländska källorna* (1988), *Miljö och livskvalitet* (1990), *Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt/digrafiskt perspektiv* (1992), *Helgerånet – och sedan? Om de medeltida pergamentsomslagen samt Det svenska järnets betydelse. Om järnhantering* (båda 1993), *Från minnesmärke till vardagsskrift – om runskriftens användning i det nordiska samhället* (1994), *Men lyckan hon vänder sig ofta. Kring den medeltida balladen* (1996), den internationella tredagarskonferensen *Towards a new time. A conference on Changes in the Late Medieval Society* (1997) och en lång rad andra konferenser över skilda medeltidsteman.

Symposierna anordnades i samarbete med Medeltidsmuseet i Stockholm och dess föreståndare Margareta Hallerdt och Solbritt Bennett. Museet ställde generöst och kostnadsfritt sina lokaler till förfogande för symposierna, som normalt drog ett hundratal deltagare och som avslutades med sällskaplig samvaro i museilokalerna. De tre, först nämnda endagssymposierna ovan dokumenterades i tryckt form, men huvuddelen av symposierna fick tyvärr aldrig någon tryckt avrapportering.

Redan i mitten av 1990-talet gjordes ett försök att omvandla medeltidsseminariet till ett *centrum* för medeltidsstudier och att i anslutning till Bologna-processen skapa en magisterutbildning i medeltidskunskap. Tiden var då ännu inte mogen för en sådan förändring. Dessa frågor aktualiseras återigen under slutet av 2000-talets första decennium, och genom kollektiva insatser av ledande medlemmar från de ämnen som bedriver medeltidsstudier och medeltidsundervisning fördes de till ett lyckligt slut.

De gångna åren med Medeltidsseminariet har för mig varit stimulerande och intressanta, och förhoppningsvis har verksamheten givit Stockholms medeltidsforskare meningsfull kunskap om framväxten av det moderna samhället och värdefulla kontakter med de forskare och doktorander som är engagerade i medeltidsforskningen.

Pristagarens föredrag den 8 oktober 2011.

Bild 1. Munk, nedtill i skepnad av äsna. Anteckningen mellan spalterna rör inte figuren utan kommenterar den juridiska texten. Ur Liber Extra, Gregorius IX:s Dekretaler. Handskrift från Bologna, sent 1200-tal. C 533 fol 187. Uppsala universitetsbibliotek.

Humor en knepig sak: Allmänna synpunkter och medeltida exempel

Olle Ferm

Humorn har förbryllat. Upplysande är en kommentar från 1752, då Henry Fielding hävdar att förvirringen rör både termen och vad den utpekar:

Of all Kinds of Writing there is none on which this Variety of Opinions is so common as in those of Humour, as perhaps there is no word in our Language of which Men have in general so vague and indeterminate an Idea. To speak very plainly, I am apt to question whether the greater Part of Mankind have any Idea at all in their Heads, when this Word drops (perhaps accidentally) from their Tongue.¹

Terminologiskt var situationen mer intrikat på Fieldings tid än nu. Betydelsen 'kroppsvätska' (latin *umor*) dominerade användningen, fast förankrad som den var i tidens medicinska vetenskap, samtidigt som två betydelser, de idag gängse, hade börjat ta form. Humor avser då förmågan att uppfatta något som roande, kul, men också det som är kul, dvs. det som tar humorförmågan i anspråk. Enighet råder ändå inte. Skälet är nog ganska enkelt. Humorn är svårgripbar, mångfunktionell. Den kan betraktas ur skilda perspektiv.

En sak tycks de flesta ändå vara ense om. Humor utlöser skratt och därför gäller: upplever man humor, blir man glad till sinnes och skrattar eller ler. Men, det finns nästan alltid ett men. Det några tycker är kul, kan andra ogilla. "Ett skämt värderas olika. En skrattar, en gråter", heter det i ett medeltida ordspråk.² Och den som gråter upplever inte humor. Skratt är för den skull inte synonymt med humor. Man kan skratta av andra skäl. Några skrattar för att de är generade eller oroliga, medan andra skrattar, fastän de är ledsna. Det senare kan tyckas märkligt ehuru lätt att förklara. Med skrattet kamouflerar man sin sorgsenhet. Det gjorde man i alla fall under medeltiden. Skrattar man eller ler trots "ont i hjärtat" (*de mal cuer*), t.ex. av kärlekssorg, är det enligt dåtidens höviska kulturkod ett skratt av förställning (*en fein*).³ Klart är ändå att humor och skratt hör ihop. Där finns ett samband, som kan formuleras filosofiskt. Skratt är ett nödvändigt villkor för att humor skall vara för handen, vilket betyder: skrattar man inte, upplever man i varje fall inte humor. Samtidigt är humor ett tillräckligt villkor för skratt. Upplever man humor, skrattar man. Alltså, det räcker med humor för att man skall bli glad och skratta.

Intresset för skrattet kan spåras till antiken. Aristoteles hävdar i en av sina skrifter att skrattet är specifikt för människan: ”bland levande varelser är hon den enda som kan skratta”.⁴ Under medeltiden sade man att skrattet är människans ”egenart”, hennes *proprium*. Andra varelser har var och en sitt artegna *proprium*. Hästens är gnägget. Människan har också en ”särart” (*differentia specifica*), som är ”förnuftet” (*ratio*) och som ingår i den skolastiska definitionen av människans ”väsen” (*essentia*): ”levande varelse utrustad med förnuft”. Det kan synas märkligt att propriet inte beaktas trots att det är en permanent egenskap, men det har sin bakgrund i den antika filosofins kategoriförståelse.⁵

Om sådant brydde sig knappast Cicero. Som talare hade han i stället insett hur användbart skrattet kan vara inför en offentlighet. Han ville därför veta vad som får folk att skratta och vände sig till Caesar som han ansåg vara kvickast i Rom. Caesar kunde meddela att han läst grekiska traktater i ämnet men inte blivit uppläst; han hade bara fått sig ett gott skratt åt allt trams filosoferna anfört. Bra dum är, enligt Caesar, den som tror sig kunna tala om vad som får folk att skratta. Det enda förnuftiga är att avstå.⁶

Praktisk färdighet har alltid funnits. W.C. Fields, den amerikanske komikern, sade sig veta vad som får folk att skratta, men han hade inte kommit på varför de skrattar. Att få ett grepp om detta ”varför” är hart när ogörligt, hävdar han; det är som att ”plocka upp en ål ur en balja vatten”.⁷ Thomas Hobbes, 1600-tals filosofen, var ett svar på spåren, när han hävdar: ”*I may therefor conclude, that the passion of laughter is nothing else but sudden glory arising from the sudden conception of some eminency in ourselves, by comparison with the infirmity of others /.../*”⁸

Med skrattet upphöjer man sig själv, enligt Hobbes, och degraderar samtidigt någon annan. En historia ur Poggio Bracciolinis *Facetiae* (tryckt 1470) får vittna om ett nedlåtande skämt, även om själva effekten, skrattet, inte är belagd i denna historia från 1400-talets Italien. Det är för övrigt det vanliga i medeltida källor. Några bönder sänds iväg till Arezzo för att införskaffa ett träkrucifix till kyrkan i hembyn uppe i Appeninerna. I Arezzo uppsöker de en hantverkare, som tycker att bönderna verkar lite tröga, varför han beslutar sig för att driva med dem. Han frågar därför, om de vill ha krucifixet dött eller levande: ”De rådgjorde avsides och efter att ha överlagt en stund svarade de till slut att de föredrog att få krucifixet levande, ty om folket inte ville ha det på det viset, skulle de kunna döda det genast”.⁹

Hantverkaren uppnår sitt syfte. Driften går hem. Bönderna uppfattar frågan konkret och tycks oförmögna att göra en distinktion mellan en levande varelse och ett stycke bearbetat trä. De tycks till råga på allt vara omedvetna om att de är beredda att slå ihjäl Kristus om så önskas. Hantverkaren kan vara nöjd. Känslor av triumf och förakt har markerats. Om hantverkaren haft gesäller och läringar som förstätt och gillat driften hade de säkert skrattat åt de dumma bönderna. I så fall hade en social aspekt på humorn kommit till synes: förmågan att förena och skilja människor åt.

Hobbess förklarar inte varför man gärna upphöjer sig själv på en annans bekostnad. Det kan förstås finnas olika skäl till det. Fastän denna motivationella aspekt är komplex, kan man ändå påstå att skattet i detta fall erbjuder psykisk lättnad. Det känns skönt att kunna trycka ned någon man riktigt ogillar.¹⁰

Med termen ”lättnad” kan olika föreställningar förbindas, t.ex. avspänning, vila och vederkvickelse. Om det visste Thomas av Aquino en del. Som kroppen behöver sömnen för sin återhämtning, behöver själen sin vila, så att den kan möta nya ansträngningar. Vila kan, enligt Thomas, glädje erbjuda. Ett medel till glädje är lek, skratt och skämtan. Syftet med sådan aktivitet är ”vederkvickelse” (*relaxatio, recreatio*), inte andlig ”förslappning” (*distractio*), som är av ondo. Vederbörligen vederkvickt kan man på nytt ta itu med sin övergripande uppgift, att arbeta på sin moraliska förkovran.¹¹

Inte alltid skrattar vi ”neråt” och åt andra. Ibland skrattar vi ”neråt” också åt oss själva. Det kan inträffa, när vi insett att vi misstagit oss eller bara handlat dumt eller fånigt. Också det kommenterar den bistert illusionslöse Hobbes: ”for men laugh at the follies of themselves past, when they come suddenly to remembrance, except they bring with them any present dishonour.”¹²

Men det sker alltså i efterhand, om vi skall tro Hobbes, och framför allt inte inför andra, eftersom det skulle hota vår sociala prestige. Så illa behöver det inte vara. Det händer att man skrattar åt sig själv också inför andra. Det är att öppet erkänna den egna ofullkomligheten, och skattet blir i bästa fall ett botemedel mot intellektuellt eller annat högmod. Från mentalhygienisk synpunkt, liksom från social, är ett skratt åt det egna jaget ett värdefullt skratt, om misstaget inte varit så gravt, att andra tagit skada. Då är nog ruelse en mer passande reaktion än skratt.

Skratt åt andra är inte nödvändigtvis skratt ”neråt”. Skratt kan vara välvilliga eller överseende, tvärt emot vad Hobbes hävdar. Glädje över andras framgångar och förtjänster förekommer. Och skratt åt andras misstag eller brister kan ske av medkänsla och fördragsamhet, därför att där finns en insikt om att andras tillkortakommanden också är de egna. I vanligtvis välunderrättade kretsar har man hävdad att skratt av välvilja och fördragsamhet var medeltidsmänniskan främmande. Först en senare tids civilisatoriska fostran skulle ha gjort det skrattet möjligt.¹³ Några motinstanser må därför anföras.

Även om Thomas av Aquino, som framgått, rekommenderar skratt som en *medicina mentis* gör han det med en reservation. Skratt skall inte såra.¹⁴ Även Bonifacius VIII, han som enligt Dante led av ”högmodsfeber” (*superba febre*) och bara hade kristna som sina fiender, har visat prov på skratt av fördragsamhet.¹⁵ Om det kan man läsa i krönikan från katedralen i Ely.

I Ely, norr om Cambridge, uppstod 1302 vakans på biskopsstolen. Domkapitlet som bestod av munkar valde en av de egna, prior Robert Orford, till ny biskop, varpå ärkebiskop Robert Winchelsey, tidigare professor i Oxford, inskred. Efter examination annullerade ärkebiskopen valet, därför att han funnit electus ”allt-

för oskolad” för att bekläda ett så högt ämbete. Vid Ely gav man inte vika för ärkebiskopens maktspråk utan anmälde ärendet vid kurian, där en kommission efter vederbörlig granskning förklarade electus lämplig att inneha ämbetet. Ställd inför påve och kardinalskollegium fick Robert Orford sedan redogöra för biskop Winchelseys examination. Krönikan återger replikskiftet, något förkortat, mellan Bonifacius och Orford:

”Helige fader! Herr ärkebiskopen i Canterbury ställde mig inför tre prov. Och på det första svarade jag så, på det andra så. Men på det tredje, som jag fann mycket svårt och ’nästan snärjande’ (*quasi implicabile*), svarade jag inte teologiskt utan logiskt för att undvika en konklusion.” Därvid ”brast påven och kardinalerna ut i ett stort skratt” (*maximum eruperunt in risum*). Och påven sade: ”I sanning du har svarat väl. Vi har inte funnit att du är ett tomt käril, som vår broder i Canterbury skrev till oss, utan fastmer uppskattar vi dig som ett käril fullt av godhet och kunskap.” Och påven konfirmerade valet och lät där konsekra honom till biskop.¹⁶

Orfords svar är oavsiktligt komiskt – det är helt enkelt bort i tok – eftersom logiken var läran om riktiga (syllogistiska) konklusioner. Att undvika konklusioner inom teologin kan visserligen vara förnuftigt, då tveksamma ställningstaganden kan leda in i teologins irrgångar, men sådant bör förstås en biskop klara. Ändå skrattar de höga herrarna och överser med att svaret från akademisk synpunkt är otillfredsställande. De praktiserar i allt väsentligt det Harald Høffding kallar ”den store humor” som kännetecknas av ”et stort Blik paa livet”.¹⁷ De inser fullt ut att Orford inte är akademiskt fullfjädrad men har andra kvaliteter, som fromhet, och låter det väga över.

Alltså, de av humor utlösta skratten kan ha diametralt olika innebörd, vilket sammanfattas i det tyska ordparet *verhöhen und versöhnen*. Vilka skratt var vanligast, de gemena eller de välvilliga? I Boccaccios *Il Decameron* hävdar Dioneo, en av personerna i ramberättelsen, att det skrattas ”hellre åt dåligheter än åt goda gärningar” och att han inte vet om det beror på ”tillfällig synd och ond vana” eller ”synd av naturen”.¹⁸ Sannolikt är fördelningen lika ojämn nu för tiden, trots den civilisatoriska fostran som antas ha präglat den moderna människan.

Vad initierar upplevelsen av humor, vad är dess ursprung och vad förbinder skrattnen med humor? Svaret är inkongruenser.

Det anses att en engelsk 1700-tals filosof, Francis Hutcheson, var den förste att inse betydelsen av inkongruensen som en utlösande faktor.¹⁹ Men faktum är att Hobbes hade detta klart för sig²⁰ och långt före honom Thomas av Aquino, låt vara att Thomas inte använder ordet, men han har insett att inkongruensen är verkningsmedlet. ”Kvick”, ”humoristisk” (*eutrapeleus*) – i dygdig mening

vill säga – är, enligt Thomas, den ”som skickligt vrider något sagt eller gjort till förnöjelse”.²¹ Inkongruenser uppstår ju när man vrider till något, så att det som hör ihop rycks isär, varigenom det normala sätts ur spel.²² Ofta är detta lätt ordnat. Ett utbyte av ett ord eller en bokstav kan räcka. Sådant kunde man under medeltiden.

Cardinales, det latinska ordet för kardinaler, stavade någon om till *carpinales* eller *carpidinaries* av verbet *carpere*, ’plocka’. Underförstått: kardinaler plockar folk på pengar, de är girigbukar.²³ Ordvitsens ursprung, liksom dess orsak, är identifierat. Vid den påvliga kurian, bemannad av kardinaler, tog man ut dryga avgifter för olika tjänster, vilket väckte irritation bland alla supplikanter från Europas många provinser och stift. Fler exempel, lika fräcka, finns. Syndabekännelsens *mea culpa, mea maxima culpa* (’min stora, min alltför stora synd’) blir i den parodiska ”Frossarmässan” (*Missa Gulonis*) i stället *mea crupa, mea maxima crupa* (’min stora, min alltför stora bak’), anspelande på klerkers välnärda stofthyddor. Att det är fråga om frossa antyder redan titeln, men även mässans inledning ger klart besked om vad som följer. Ingen har behövt tvivla på fortsättningen, när celebranten uttalar orden: *Introibo ad altare Bacchi* (’Jag stiger fram till Bacchus altare’).²⁴

En logik framträder i exemplet: inkongruens spelar mot kongruens. Kongruensen är det givna, det naturliga, bekanta, det konventionella, det förväntade, det rutinmässiga, det stereotypa, som inkongruensen sätter ur spel. Inkongruensen är ett slags frikoppling. Och frikopplingen erbjuder lättnad, befrielse som ger upphov till munterhet, förutsatt att innebörden är förstådd och gillad. Att förstå är att uppfatta och genomskåda sambandet mellan inkongruens och kongruens. Förståelsen kräver en tolkningsnivå ovanför den där kollisionen mellan kongruens och inkongruens inträffar. Utan denna övergripande tankeakt är sammanställningen obegriplig och blir knappast föremål för uppskattning.

Det händer att en inkongruens uppfattas utan att den kongruens som den spelar mot förstås. Något stämmer inte. Så mycket inser man. En illustration finns tillgänglig. Vinjettbilden visar en munk som nedtill är en åsna. I akademiska kretsar, där denna bild tillkommit, betraktade man under hög- och senmedeltid munkar som intellektuellt efterblivna, eftersom de inte var insatta i skolastikens alla landvinningar, och man associerade gärna munkar med åsnor, dummast av djur, vilket markeras genom att munken nedtill är försedd med en åsnas klövar. Det sammanhanget är gripbart, men det finns en inkongruens till, yxan på munkens axel. Vad har man satt den i samband med? Det har jag inte funnit ett svar på, och därför vet jag inte heller vilken betydelse den en gång haft eller vilken lustighet den kan ha förmedlat.

Skämt kan aktualisera en komplex kontext, där flera inkongruenser ryms. Då kan det svårt att veta vad en mottagare faktiskt uppfattat. I den redan nämnde Poggio Bracciolinis *Facetiae* ingår en historia med vida förgreningar i tid och rum.²⁵

En abbot från Settimo, en stor och fet karl, frågade, då han en kväll var på väg till Florens, en mötande bonde, om denne trodde att han [= abboten] kunde komma in genom stadsporten [...]. Och bonden svarade skämtsamt med anspelning på abbottens fetma: – Om nu halmkärran kunde komma in i porten, så mycket mera då du.²⁶

Bonden utnyttjar en formell oklarhet i abbottens fråga. Abboten vill ju veta om stadsporten är öppen på kvällen, inte om porten är stor nog att låta honom passera. Den distinktionen gör skämtet möjligt. Bondens svar är även inkongruent med syftet i abbottens fråga. Han har medvetet missuppfattat frågan för att få driva med abboten. Men driften utgår från en annan inkongruens: en synbar åtskillnad mellan liv och lära. En munk skall leva asketiskt. Det står i klosterregeln. Och asketisk livsföring leder normalt inte till fetma.²⁷ Bonden förebrår alltså abboten för att inte leva som han bör. Förebråelsen ger upphov till ännu en inkongruens, som dåtiden nog förstått att uppfatta. Det tillkom inte en bonde att läxa upp en abbot.

Insubordinationen är otvetydig, men det förblir osäkert om en spets är riktad mot normen asketisk livsföring. Här framträder något för humorn karaktäristiskt, dess tvetydighet. Tvetydigheten kan också artikuleras mera finurligt än hos Poggio. Den kan inrymmas i själva poängen, så att den kan tolkas på två olika sätt. En historia från *Novellino* (ca 1281–1300) kan vittna om det:

En man gick att bikta sig för sin församlingspräst och sade bland annat: – Jag har en svägerska, och min bror är bortrest. Och när jag kommer hem, sätter hon sig mycket förtroligt i mitt knä. Vad skall jag göra? Prästen svarade: – Gjorde hon det med mig, skulle jag löna henne väl.²⁸

Prästens rekommendation är tvetydig. Paul Ricœur skulle kalla det en ”kluven referens” (*réf rence d doubl e*): den går åt två håll.²⁹ Med löna kan prästen mena att svägerskan bör bannas, eftersom hon frestar sin sväger. Det är vad prästen, en kyrkans man, skall förordas. Men med löna kan prästen – och däri ligger hela poängen – mena något helt annat: en utvecklad kurtis. I så fall anbefaller prästen äktenskapsbrott. Det bör inte en präst göra, om han vill sörja för sina församlingars andliga väl.

En viss tolkning kan antydast i en kontext. Framförs anekdoten muntligt, kan berättaren genom gester, minspel, frasering och dylikt annonsera vad som är att föredra. Han kan även understryka tvetydigheten eller rent av förstärka den. Den som läser hela anekdotsamlingen misstänker i alla fall att prästen – klerker framstår inte i allmänhet som sedliga – förordat det okyska alternativet. Ur ett bestämt perspektiv är visshet inte vare sig nödvändig eller ens önskvärd. Anekdoten fyller ju ändå syftet att ifrågasätta prästers moral. Åhöraren, läsaren tvingas tänka tanken att präster kanske inte är några dygdemönster.

Humor kan även uttryckas via ironi, ibland uppfattat som en form av indirekt tal. Man säger ett och menar något annat.³⁰ Ett lyckat fall, ehuru infamt, levererar Poggio:

En florentinare hade i sitt hushåll en ung man, som undervisade hans barn. Under sin långa vistelse i familjen hade ynglingen ”lärt känna” först tjänsteflickan, så barnjungfrun, därpå husfrun och slutligen även sina elever. När husets herre, som var en kvick person, fick reda på hur det förhöll sig, kallade han ynglingen till sitt privata rum och sade: ”Sedan du haft intimt umgänge med alla de mina, vilket är dig väl unnat, vill jag att inte någon undantas från denna lott och att du går till sängs även med mig.”³¹

Ingen, allra minst informatorn, hade väntat sig denna kommentar. I stället för att vara ursinnig, är, tycks det, husets herre glad över det inträffade. Han hoppas att det nu är hans tur. Det menar han nog inte. Ironin är, så vitt man kan förstå, grundad i en strategi. Syftet är att straffa informatorn och göra sig av med honom. Det sker i två steg: först generar han honom, sedan avskedar han honom. Det är listigt uttänkt. Husfadern utgår från att förslaget att gå till sängs med honom inte är lockande, vilket betyder att informatorn avskedar sig själv i det ögonblick han avböjer. Strategin, som är lömsk, rymmer ett moment till. Varför kastar han inte bara ut informatorn? Eller, varför ställer han honom inte till svars offentligt? Jo, han maximerar sin utdelning. Han får njuta av att både genera och avpollitera informatorn, och på samma gång undviker han en offentlig skandal som hade tärt på hans anseende i det stolta Florens.

Vad har man skämtat mest om? Frågan är omöjlig att besvara. Inget underlag föreligger ur vilket ett representativt urval kan lyftas ut. Från medeltiden är främst klerikal humor bevarad. Dess dominerande tema är klerkers brist på sedligt sinnelag, främst präglad av kättja. I dess namn lovsjöng man Venus, inte jungfru Maria:

*Unica spes vite nostre, Venus inclita, salve!*³²

’Var hälsad, ärade Venus, du vårt livs enda hopp!’

Till formen är detta en parodi, klerkernas paradform för skämtan. Versen återgår på en hymn till jungfru Marias ära. Nunnor var inte sämre, om vi skall tro den stora skämtdikten ”Kyrkomötet i Remiremont”, vilket bara har samlat kvinnliga delegater och som leds av en Fru Kardinal. Mötet är förlagt till ett kloster, där nunnorna på frågan om vilken klosterregel (*regula*) de följer, käckt svarar:

*Clericorum copula, hec est nostra regula.*³³

'Parning med klerker, detta är vår regel'

Kardinalen blev knappast förvånad över att nunnorna använde Ovidius *Ars amatoria* för sin *lectio divina*.

Även klassaspekten kunde artikuleras, ibland något utmanande får man väl säga, åtminstone för en utomstående. I en parodisk smädesbön görs klerker och bönder i dubbel mening till "tärande" respektive "närande":

Gud, du som sått mängden av bönder och skapat evig tvedräkt mellan oss och dem, giv oss att leva gott av deras arbete, njuta deras fruar och döttrar, alltid glädja oss åt deras död och bereda dem kval på denna jord [...].³⁴

I en avkristnad tid och i en föga katolsk värld kan möjligen några fördolda allusioner kräva avkodning. "Glädje över bönders död" förklaras av att präster kunde ta ut särskilda avgifter i samband med död och begravning, och "bereda kval" anspelar säkert på prästers makt att kräva ånger och botgöring för begångna synder (med en liten gåva till prästen eller kyrkan), därför att de annars kunde hota med helvetets kval.

Det är nästan oundvikligt att i detta sammanhang associera till Sigmund Freud. Det förbjudna och undertryckta som lurar i det undermedvetna och pockar på att ge sig till känna kan artikuleras i form av skämt. Lustigheterna erbjuder kompensatorisk lättnad i en socialt accepterad form.³⁵ Skämt om det mesta var nämligen tillåtna vid vissa bestämda tillfällen (karnevalen) och dagar (*libertas dicembrica*), då allt kunde vändas upp och ner och ifrågasättas. Sådana frihetszoner finns i nästan alla kulturer. I allmänhet är de fördelade över året efter ett visst system. Sociologerna kallar det "deployment patterns".³⁶

★ ★ ★

En fråga återstår: vad är humor? Svaret gömmer sig i det redan sagda. Humor är en lek med meningar, betydelser. Inkongruens spelar mot kongruens, och båda är bärare av mening, förmedlade av olika typer av tecken. Humor är inte bunden till text. Den kan uttryckas via musik och bilder, alltså via andra teckensystem än bokstäver. Spelet mellan inkongruens och kongruens kan bara förstås genom en tankeakt, där de två förenas på en nivå som ligger ovanför den där kollisionen inträffar. Denna lek med betydelser och tolkningsnivåer kan lätt inordnas i ett känt hegeliantsk schema. Inkongruensen är *antitesen* som verkar mot kongruensen, dvs. *tesen*. Sambandet mellan de två upprättas genom förståelsen. I begripliggörandet, förståelsen, uppstår *syntesen*: kongruens/tes och inkongruens/antites förenas på

en högre nivå, vilket Friedrich Hegel fångar in med ord som har en i sammanhanget passande dubbeltydighet: *aufgehoben aber aufbewahrt*.³⁷

Pristagarens föredrag den 8 oktober 2011.

Noter

¹ Fielding 1915: I, s. 249. Typiskt nog har Fieldings samtida Samuel Johnson inte med ordet humor i dess moderna betydelse i sin berömda ordbok från 1755. Johnson 1846, s. 596.

² *Non jocus equator. Hic ridet et hic lacrimatur.* I 1400-talets Sverige översattes det fritt: *Thæth ær olika laatir. En leer ok annar gratir.* Kock & Petersens, nr 585, s. 199.

³ Se Ménard 1969, s. 37, 444–446.

⁴ Aristoteles, *De partibus animalium*, III, x: /.../ τὸ μόνον γελᾶν τῶν ζῴων ἀνθρώπων.

⁵ ”Särart” och ”egenart” är två av fem ”predikabilier”, allmänbegrepp av andra ordningen, med vilka man ordnar och beskriver allmänbegrepp av första ordningen, t.ex. allmänbegreppet ”människa”. Men predikabilierna är alltså inte likvärdiga. Se Piltz 1978, s. 57–63, 66. Hos Thomas av Aquino heter det: /.../ *et quia non omne quod est proprium alicui pertinet ad essentiam eius, sicut risibile homini, ideo requiritur /.../*. *Expos. II 3*, 58–60 (s. 184). Typiskt nog för han i ett annat sammanhang ihop propriet med accidenserna, de tillfälliga egenskaperna: *Nunc dicendum est de duobus prædicabilibus accidentalibus, scilicet de proprio et accidente. Dicuntur autem accidentalia, quia non sunt de substantia sive de essentia subjectorum de quibus prædicantur.* *Sum. Log. Cap. VI*, fol 183 v.

⁶ *De Oratore*, II. liv.

⁷ *The funniest thing about comedy is that you never know why people laugh. I know what makes them laugh, but trying to get your hands on the why of it is like trying to pick an eel out of a tub of water.* Citerad i Levine 1969, s. 1–2.

⁸ Hobbes 1840, s. 46. Teorin har antikt ursprung. I diktkonsten hävdar Aristoteles (1449a, 35) att det som lockar till skratt är ett fel, misstag (*ἀμάορτημα*) eller en deformitet (*αἰσχρος*). I den *Nicomachiska etiken* (IV, viii) anför han en mer nyanserad syn på företeelsen.

⁹ Poggio XII: *Illi, sumpto paulo temporis ad consultantum, secreto collocti, demum responderunt, se vivum malle: nam si eo modo suo populo non placeret, se illum e vestigio occisurus.*

¹⁰ Se t.ex. Morreall 2009, s. 15–23.

¹¹ ST 2a2ae, q 168, a 2, 4.

¹² Hobbes 1840, s. 46.

¹³ Porter 1976, s. 14: /.../ *grace au ritual que nous nommons la civilization.*

¹⁴ ST, 2a2ae, q 168, art 2, 4. Även Johannes av Salisbury rekommenderade välvillig skämtan, även om det var tillåtet att retas en smula. *Policraticvs II*, s. 287:15–16, 291:9.

¹⁵ *Inferno*, XXVII: 88, 97.

- ¹⁶ *Anglia Sacra* I, s. 641. Bonifacius var omstridd. En modern kännare, Jean Coste, skriver något om honom som kan passa in i detta sammanhang. Bonifacius älskade *faire prevue d'une grande liberté d'esprit sur les principales questions disputées de son temps*. Coste 1995, s. 907.
- ¹⁷ Höfding 1916, s. 43 et passim.
- ¹⁸ *Decameron* V:10, 3: /.../ *accidental vizio e per malvagità di costume /.../ o se pure è nella natura peccato /.../ delle cattive cose che delle buone opere*.
- ¹⁹ Keith-Spiegel 1972, s. 7–9. Morreall 1987, s. 26–40.
- ²⁰ Thorpe 1940, s. 146–147.
- ²¹ ST, 2a2ae, q 168, art. 2: /.../ *qui bene convertit aliqua dicta vel facta in solatium*.
- ²² En reservation kan anföras. Inkongruenser kan verka skrämmande, kännas hotfulla och leder då inte vidare till en humorupplevelse. Skall det senare inträffa, måste den situation och de omständigheter där inkongruensen ger sig till känna uppfattas som trygg, säker. Se Rothbart 1976.
- ²³ Lehmann 1963, s 38–39, 53.
- ²⁴ Lehmann 1963, s. 233–234.
- ²⁵ I *Såningsmannen* (1906: 20), en svensk månadstidning finns en variant av historien, denna gång förlagd till samtidens Gotland.
- ²⁶ *Abbas Septimi, homo corpulentus et pinguis, vesperi Florentiam proficiscens, interrogavit rusticum obvium, an portam se ingredi existimaret. Intellexit Abbas an putaret se perventurum in urbem, antequam clauderentur portæ. Ille vero in pinguedinem iocatus: – Atqui, inquit, currus fœni, nedum tu, portam introiret. Facezie, XXVI, s. 146.*
- ²⁷ Jfr *Decameron*, VII:3, 10–11: /.../ *il viver sobriamente faccia gli uomini magri e sottili e il più sani*.
- ²⁸ *Uno s'andoe a confessare al prete suo, e intra l'altre cose li disse: – l'ho in casa mia una mia cognata, la quale è moglie d'un mio fratello, ed egli è lontano; sì che quand'io torno in casa, ella, per grande dimestichezza, mi si pur pone a sedere in grembo. Come ne debbo fare? Rispuose il prete: – A me il si facesse ella, ch'io la ne pagherei bene. Novellino e Conti del Duecento, LXXXVII, s. 196. Jfr Dardano 1999, s. 304.*
- ²⁹ Ricœur 1975, s. 282.
- ³⁰ Redan Quintillianus gav ironi en alltjämt giltig definition ("motsatsen till det som sägs skall förstås") med avseende på den budskapet riktas till: /.../ *contrarium ei quod dicitur intelligendum est. Institutio Oratoria, IX. 44.*
- ³¹ *Facezie, CXCI: Florentinus quidam habebat domi iuvenem, qui filios litteras doceret. Is diutina consuetudine, primo ancillam, tum nutricem, deinde patronam, postremo etiam discipulos cognovit. Hoc cum rescisset pater, erat enim homo perfactus, vocato in secretius cubiculum iuvene. "Postquam," inquit, "omnes meos subegisti (quod tibi vertat bene), ne quis excipiat hanc sorte, et me quoque subagites, volo."*
- ³² Helfenberger 1928, s. 272, strof nio.
- ³³ Langosch 1969, s. 112.

- ³⁴ Bernouilli 1885, s. 141–143: *Deus, qui multitudinem rusticorum seminasti et inter nos et ipsos eternas discordias generasti, da nobis de eorum laboribus bene vivere et eorum mulieribus et filiabus uti et de eorum morte perpetue gaudere nosque eos in mundo bene vexare /.../.*
- ³⁵ Freud 1995, avsnitt B, C.
- ³⁶ Erikson 1966, s. 3–29.
- ³⁷ Hegel 1958, s. 120: [...] *Was sich aufhebt, wird dadurch nicht zu Nichts. Nichts ist das Unmittelbare; ein Aufgehobenes dagegen ist ein Vermitteltes, es ist das Nichtseiende, aber als Resultat, das von einem Sein ausgegangen ist; es hat daher die Bestimmtheit, aus der es herkommt, noch an sich. [...] So ist das Aufgehobene ein zugleich Aufbewahrtes, das nur seine Unmittelbarkeit verloren hat, aber darum nicht vernichtet ist.* Jfr Glockner 1935, s. 150.

Bibliografi

- Anglia Sacra, pars prima.* Ed. Henry Wharton (London 1691).
- Aristoteles, *Aristotelis De Arte Poetica Liber.* Ed. Rvdolfvs Kassel. Oxford University Press (Oxford, 1966).
- Aristoteles, *Aristotelis Ethica Nicomachea.* Ed. Ingram Bywater. Clarendon (Oxford, 1894).
- Aristoteles, *Parts of Animals, Movement of animal, Progression of animals.* Ed. A.L. Peck & E.S. Forster. Loeb Classics. Harvard University Press (1993).
- Bayless, Martha (1996): *The Parody in the Middle Ages. The Latin Tradition* (Ann Arbor).
- Bernoulli, A. (1885): Ein Gebetsparodie aus dem 15. Jahrhundert. *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, VII.
- Boccaccio, Giovanni (1976): *Il Decameron.* Ed. Vittore Branca. Mondadori (Milano).
- Bracciolini, Poggio (1994): *Facezie.* Introduzione, traduzione e note di Marcello Ciccuto. Testo latino a fronte. Rizzoli (Milano).
- Cicero, *De Oratore I–III.* Loeb Classics. Harvard University Press (1992, 1996).
- Coste, Jean (1995): *Boniface en process. Articles d'accusation et depositions des témoins (1303–1311).* Edition critique, introductions et notes (Rome).
- Dante Alighieri (2011): *Le opere di Dante. Testo critico 1921 della Società Dantesca Italiana.* Le Lettere (Firenze).
- Dardano, Maurizio (1999): La prosa del duecento, i *Stora della letteratura italiana*, vol 1. *Dalle origine a Dante.* Dir. Nino Borsellino e Walter Pedullà. Federico Motta (Milano).
- Erikson, Kai (1966): *Wayward Puritans. A Study in the Sociology of Deviance* (New York).
- Fielding, Henry (1915): *The Covent-Garden Journal*, I–II. Ed. G.E. Jensen (New Haven).
- Freud, Sigmund (1995): *Vitsen och dess förhållande till det omedvetna* (Göteborg).
- Glockner, Hermann (1935): *Hegel-lexikon. Erster Band. A–Form.* Frommanns Verlag (Stuttgart).
- Hegel, Friedrich (1958): *Wissenschaft der Logik. Erster Teil. Die objektive Logik. Sämtliche Werke. Vierter Teil.* Utg. H. Glockner (Stuttgart).

- Helfenberger, F. (1928): Drei lateinische Gedichte des XIII. Jahrhunderts. *Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft*, 48.
- Hobbes, Thomas (1840): *The English Works*, vol IV. Now First Collected and edited by Sir William Molesworth, Bart. (London).
- Johannes av Salisbury, *Ioannis Saresberiensis Episcopi carnotensis Policratici sive De Nvgis Cvrialium et Vestigiis Philosophorum Libri VIII*, I-II. Ed. Clemens C.I. Web (Oxford, 1909).
- Høffding, Harald (1916): *Den store Humor. En psykologisk studie* (Kjøbenhavn).
- Johnson, Samuel (1846): *A Dictionary of the English Language* (London).
- Keith-Spiegel, Patricia (1972): Early Conceptions of Humor: Varieties and Issues, i Jeffrey H. Goldstein & Paul E. McGhee: *The Psychology of Humor: Theoretical Perspectives and Empirical Issues* (New York).
- Koch, Axel & Petersens, Carl af (1892–1894): Östnordiska och latinska medeltidsordspråk. Peder Låles ordspråk och en motsvarande svensk samling, I–II (Lund).
- Langosch, Karl (1969): *Wein, Weib und Würfelspiel. Vagantenlieder* (Frankfurt am Main).
- Lehmann, Paul (1963): *Die Parodie im Mittelalter. Mit 24 ausgewählten parodistischen Texten* (Stuttgart).
- Levine, Jacob, ed. (1969): *Motivation in Humor* (New York).
- Ménard, Philippe (1969): *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au moyen age (1150–1259)*. Droz (Genève).
- Morreall, John, ed. (1987): *The Philosophy of Laughter and Humor*. State University of New York Press (Albany).
- Morreall, John (2009): *Comic Relief. A Comprehensive Philosophy of Humor*. Wiley–Blackwell (Oxford).
- Novellino e Conti del Duecento* (1983). A cura di Sebastiano Lo Nigro. Unione tipografico-editrice Torinese (Torino).
- Piltz, Anders (1978): *Medeltidens lärda värld. Carmina* (Stockholm).
- Porter, Lambert C. (1976): Le rire au Moyen Age. *L'Ésprit Créateur* XVI:1.
- Quintilianus, *Quintilian. The Orator's Education. Books 9–10*. Loeb Classics. Harvard University Press (Cambridge 2001).
- Ricœur, Paul (1975): *La métaphore vive* (Paris).
- Rothbart, Mary K. (1976): Incongruity, Problem-Solving, and Laughter, i Anthony J. Chapman & Hugh C. Foot: *It's a Funny Thing Humour* (Oxford).
- Säningsmannen*, 1906.
- Thomas ab Aquino, *Opera omnia* 1–2, *Expositio libri Posteriorum*; 4–12, *Summa Theologiae*. Iussu Leonis P.M. edita (Rom, 1888–1906).
- Thomas ab Aquino, *Opuscula, Totius Logice Aristotelis Summa* (Rom 1505).
- Thorpe, Clarence D. (1940): *The Aesthetic Theory of Thomas Hobbes with Special Reference to His Contribution to the Psychological Approach in English Literary Criticism* (Ann Arbor).

Spridning av zoonoser i en global tid

Sofia Boqvist

Introduktion

Under 2000-talet har det varit flera stora sjukdomsutbrott som har involverat flera länder och kontinenter, drabbat ett stort antal människor och haft sitt ursprung hos djur. Sjukdomar som sprids mellan djur och människa kallas zoonoser och omfattas av virus, bakterier och parasiter. Dessa sjukdomar kan ha stor effekt på global livsmedelsförsörjning, djurvälstånd, internationell handel, ekonomisk tillväxt och inte minst, folkhälsa, inklusive livsmedelssäkerhet. Den primära orsaken till den snabba spridningen av sjukdomsutbrott, varav det globala utbrottet av fågelinfluensa är det mest kända, är den globala utvecklingen som underlättar uppkomst och spridning av infektiösa sjukdomar, inklusive zoonoser. Zoonoser har en stor betydelse för humanhälsan och av ca 1400 kända sjukdomsagens har mer än 60 % sitt ursprung hos djuren (Jones et al., 2008). Dessutom är en majoritet av de nya infektioner som uppstår zoonoser. Förutom att dessa sjukdomar utgör en risk för folkhälsan kan de göra vissa typer av husdjursproduktion olämpliga ur folkhälsosynpunkt i vissa regioner, och därmed även påverka livsmedelsförsörjningen negativt.

Mekanismerna bakom uppkomst och spridning av smittsamma sjukdomar är multifaktoriella och sträcker sig från mikroorganismens egen förmåga att orsaka sjukdom till yttre faktorer såsom inhysningssystem för djuren, djurtäthet, smittskydd, tillgång på veterinärservice, handel med djur och djurprodukter och interaktioner med omgivande miljö. I takt med att djurhållningen ökar på en global nivå för att möta den ökade efterfrågan på animaliska livsmedel ändras dessutom förutsättningarna för spridning av smittsamma sjukdomar. Orsaker till detta är till exempel befolkningstillväxt, urbanisering, konflikter och social instabilitet, ökad handel och resande, klimatförändringar och förändringar i produktionssystem.

Stads- och stadsnära djurproduktion

Fram till år 2006 bodde majoriteten av världens befolkning på landsbygden och flertalet var direkt involverade i livsmedelsförsörjningen. Därefter skedde ett skifte och numera bor mer än hälften av jordens befolkning i urbana områden. FN:s prognoser visar att år 2030 kommer uppskattningsvis 60 % av världens befolkning att bo i städer eller i stadsnära miljöer (UN, 2009). Urbaniseringen och den ekonomiska tillväxten har bidragit till ökad efterfrågan på animaliska livsmedel, vilket har resulterat i ökad djurhållning i städer och stadsnära regioner. Detta omfattar både småskalig djurhållning, där hushållen har några enstaka djur på bakgården, och storskalig intensiv djurhållning. Idag produceras 15–20 % av världens mat i urbana regioner (FAO, 2001).

Det finns flera fördelar med stads- och stadsnära djurhållning. Bland annat innebär närhet till marknader att försäljning och inköp av djur och animalieprodukter underlättas, att det är lättare att få tillgång till veterinärservice, att hushållens inkomster ökar och att tillgången på animaliska livsmedel ökar hos familjer med en begränsad ekonomi. Dessutom finns det en jämställdhetsaspekt eftersom det i stor utsträckning är kvinnorna som ansvarar för skötsel av mindre djurslag såsom gris och fjäderfä (FAO, 2001).

Två stora utmaningar med stads- och stadsnära djurproduktion är hur gödseln ska hanteras på ett hygieniskt sätt och hur uppkomst och spridning av smittor, inklusive zoonoser, förhindras. I detta avseende utgör de kommersiella djurbesättningarna i Sydostasien en stor risk (Steinfeld et al., 2006). Dessa besättningar har ofta hög djurtäthet och är ofta lokaliserade i områden med hög befolkningstäthet. Tillsammans med ett ofta bristfälligt smittskydd kan detta främja uppkomst av nya infektioner samt underlätta spridning av sjukdomar mellan djur och människa (Otte et al., 2007). Ett aktuellt exempel på detta är utbrottet av fågelinfluensa (H5N1) som startade i Sydostasien 2003. I urbaniseringens andra fas, när infrastruktur och teknologi har utvecklats, flyttar djurhållningen ofta ut från städerna. Detta har till exempel beskrivits för fjäderfäproduktionen i och runt Bangkok (Steinfeld et al., 2006).

Ökad handel och ökat resande

Den internationella handeln med framför allt fjäderfä- och grisprodukter har ökat under de senaste decennierna (Narrod et al., 2011). Drivkrafterna bakom detta är bland annat en friare marknad, kyl- och frysmöjligheter som möjliggör långväga transport av animaliska livsmedel, ekonomisk tillväxt som leder till ökad efterfrågan på animalieprodukter och återigen, en ökande befolkning. Långväga

handel med animalieprodukter innebär även risk för långväga smittspridning, med påföljande negativ effekt på den internationella handeln i form av exportrestriktioner samt minskad efterfrågan av konsumenterna. I många regioner finns även en omfattande illegal handel med djurprodukter och levande djur som kan innebära en omfattande risk för spridning av sjukdomar.

Det är inte bara transport av djur och djurprodukter som ökar. Trots klimatförändringen ökar vårt resande och inom 36 timmar kan vi förflytta oss överallt i världen, vilket är mindre än inkubationstiden, det vill säga tiden från smittotillfälle till uppkomst av symptom, för flera sjukdomar. Detta möjliggör snabb spridning av infektioner vilket exemplifierades under utbrottet av sjukdomen SARS år 2002. På några få månader spreds infektionen med flygresenärer från södra Kina till 29 olika länder (Lam et al., 2003).

Ändrade strukturer i djurproduktionen

I höginkomstländer beror den ökande produktionen av animaliska livsmedel främst på att djuren producerar allt mer, medan den i tillväxtländer, såsom Kina och Brasilien, och låginkomstländer främst beror på en ökning av antalet djur (Steinfeld et al., 2006). I höginkomstländerna blir samtidigt antalet besättningar färre i takt med att de ökar i storlek. Detta leder till en koncentration av djur inom avgränsade geografiska områden, vilket skapar problem bland annat för gödselhantering med påföljande risker för förorening av grundvatten och miljö, samt för uppkomst och spridning av smittsamma sjukdomar. Även om beredskapen för kontroll och bekämpning av djursjukdomar ofta är god i höginkomstländer kvarstår utmaningen att kontrollera sjukdomar i områden med hög djurdensitet och stora djurbesättningar (Tilman et al., 2002). När en infektion väl har introducerats i en stor intensiv djurbesättning kan smittan snabbt spridas inom och till närliggande besättningar, med stora ekonomiska förluster som konsekvens.

Globalt sett har ökningen av antalet grisar och fjäderfä varit störst i Sydostasien (Thornton, 2010). En stor del av den ökningen kan tillmätas mellanstora och stora intensiva djurbesättningar som ofta är lokaliserade i områden med hög befolkningstäthet. I flera av dessa länder är även den veterinära kapaciteten dåligt utbyggd med påföljande låg medvetenheten om betydelsen av smittskydd. Den ekonomiska kompensationen till djurägaren för produktionsförluster i samband med sjukdomsutbrott är ofta låg eller frånvarande, vilket leder till bristande och försenad rapportering av sjukdomsutbrott och därmed risk för fortsatt sjukdomspridning (Graham et al., 2008). Det är dessa djurbesättningar som globalt sett utgör störst risk för spridning av nya och existerande smittämnen.

Infektioner som korsar artbarriärer

I takt med att världens befolkning ökar och djurproduktionen blir allt intensivare har även smittspridning från vilda djur ökat. Detta återspeglas i att cirka tre fjärdedelar av de nya infektioner som drabbar människor har sitt ursprung hos vilda djur (Jones et al., 2008). En viktig anledning till detta är exploatering av tidigare obebbyggda områden där tamdjur kommer i ny kontakt med vilda djur. Ett exempel på detta är spridningen av Nipah-virus från fruktätande fladdermöss till grisar i besättningar som skedde nära tropiska skogar i Malaysia under 1998 (Chua, 2003). Över hundra människor dog i sjukdomen och sammanlagt avlivades mer än en miljon grisar för att bekämpa utbrottet och stoppa smittspridningen. Andra anledningar till smittspridning över artbarriärer kan vara ändrad biodiversitet där minskning av antalet djurarter kan påverka utbredningen av sjukdomsbärande vektorer. Detta kan både bero på klimatförändringen och andra faktorer såsom okontrollerad jakt eller kalhyggen. Handel med vilda djur kan också bidra till smittspridning över artbarriärer. Ett exempel på detta är virusinfektionen SARS som spreds från vilda sibetkatter till människa via marknader för levande djur i Kina (Song et al., 2005).

Slutsats

Den ökande globaliseringen och befolkningstillväxten kommer ytterligare påverka hur zoonotiska sjukdomar uppkommer och sprids. Dessa sjukdomar utgör allvarliga risker både för folkhälsan och för livsmedelsförsörjningen samt äventyrar internationell handel. Två viktiga grundprinciper är att zoonoser bekämpas effektivast hos husdjuren och i de regioner där sjukdomarna uppkommer. På så sätt minimeras risker för internationell spridning och negativ påverkan på livsmedelsförsörjningen, djur och folkhälsa (Domenech et al., 2006).

Inledningsanförande den 17 april 2012.

Referenser

- Chua, K.B., 2003, Nipah virus outbreak in Malaysia. *Journal of Clinical Virology*, 26, 265-275.
- Domenech, J., Lubroth, J., Eddi, C., Martin, V., Roger, F., 2006, Regional and international approaches on prevention and control of animal transboundary and emerging diseases. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1081, 90-107.
- FAO, 2001. Urban and Peri-urban Agriculture. A briefing guide for the successful implementation of Urban and Peri-urban Agriculture in Developing Countries and Countries of Transition. The Special Programme for Food Security. SPFS/SOC/27.8, Revision 2, Volume III, Rome, Italy, pp. 84.
- Graham, J.P., Leibler, J.H., Price, L.B., Otte, J.M., Pfeiffer, D.U., Tiensin, T., Silbergeld, E.K., 2008, The animal-human interface and infectious disease in industrial food animal production: rethinking biosecurity and biocontainment. *Public Health Reports*, 123, 282-299.
- Jones, K.E., Patel, N.G., Levy, M.A., Storeygard, A., Balk, D., Gittleman, J.L., Daszak, P., 2008, Global trends in emerging infectious diseases. *Nature* 451, 990-993.
- Lam, W.K., Zhong, N.S., Tan, W.C., 2003, Overview on SARS in Asia and the world. *Respirology*, 8 Supplement, S2-5.
- Narrod, C., Tiongco, M., Scott, R., 2011, Current and predicted trends in the production, consumption and trade of live animals and their products. *Scientific and Technical Review*, 30, 31-49.
- Otte, J.M., Roland-Holst, D., Pfeiffer, D.U., Soares-Magalhaes, J., Rushton, J., Graham, J.P., Silbergeld, E.K. 2007. Industrial livestock production and global health risks. In *Pro-Poor Livestock Policy Initiative Research Report*, RR Nr 07-09, pp. 21.
- Song, H.D., Tu, C.C., Zhang, G.W., Wang, S.Y., Zheng, K., Lei, L.C., Chen, Q.X., Gao, Y.W. et al., 2005, Cross-host evolution of severe acute respiratory syndrome coronavirus in palm civet and human. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 102, 2430-2435.
- Steinfeld, H., Wassenaar, T., Jutzi, S., 2006, Livestock production systems in developing countries: status, drivers, trends. *Scientific and Technical Review*, 25, 505-516.
- Thornton, P.K., 2010, Livestock production: recent trends, future prospects. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 365, 2853-2867.
- Tilman, D., Cassman, K.G., Matson, P.A., Naylor, R., Polasky, S., 2002, Agricultural sustainability and intensive production practices. *Nature*, 418, 671-677.
- UN 2010. *World Urbanization Prospects, The 2009 Revision*, Department of Economics and Social Affairs, Population Division, United Nations, New York, the US. pp. 56.

Att skildra liv

Biografens plikter och författarens fantasier

Carina Burman

Kallad till ledamot av Kungliga Vetenskapssamhället i Uppsala står jag nu här, med ögat förblindat av lärdomsljuset, förskräckt av tanken över hur jag, en enkel oavlönad docent, ska kunna prestera ett föredrag värdigt detta illustra sällskap, samt med hjärtat delat mellan den seriösa forskarens rakryggade sanningslidelse och den lättsinniga romanförfattarinnsans dragning mot lögn, fantasier och fantasmagorier.

Denna klyvning är mitt ämne idag. Det föreligger viss risk för glidning mellan mina roller. Avsikten är att diskutera likheter och skillnader mellan skönlitterärt författande och litteraturvetenskaplig framställning. Tonvikten kommer att ligga på det biografiska – både i regelrätta biografier och i romaner om människor som levat. För att så tydligt som möjligt kunna behandla ämnet har jag valt att studera ett exempel på en författare som skrivit både biografier och romaner. Detta exempel är jag själv, så jag ber redan nu om ursäkt om jag någon gång förefaller självcentrerad.

Alltsammans började med min avhandling, *Vältalaren Johan Henric Kellgren* (1988), som handlade om retorik innan ämnet fanns och som gavs ut i Litteratursociologiska avdelningens skriftserie. All forskning om äldre litteratur rymmer nämligen en sociologisk aspekt, ty litteraturen hade samhällelig betydelse, och litterär verksamhet var meriterande för höga poster. Det romantiska geniet, som skriver uppfyllt av brinnande låga och står utanför samhället, var ännu inte uppfunnet. Samtidigt är författarens ställning inte ointressant vare sig för retoriska eller litteratursociologiska studier – sammanhanget är nämligen väsentligt i båda fallen.

Föremål för avhandlingen var således Johan Henric Kellgren, Sveriges ledande upplysningsman, poet, dramatiker och tidningsman. Han föddes i Västergötland 1751, blev docent i poesi (oavlönad, förstås) vid Åbo universitet och därefter framstående författare i Stockholm, där han dog i tuberkulos 1795, fyrtiotre år gammal.

Avhandlingsarbetet ägde rum vid 1980-talets mitt, en tid då litteraturvetenskapen inte såg ut som idag. Kurt Johannesson hade fört in retoriken i vårt medvetande, men tankesättet var nytt och ”retorik” ännu ett skällsord. Retorikkon.sulternas decennium låg fortfarande långt borta. Idag har Litteraturvetenskapliga

institutionen här i Uppsala en rikhaltig sjuttonhundredtalsforskning – det hör till och med till våra specialområden – men för tjugofem år sedan skrevs de flesta avhandlingar om modernare författarskap. Den gustavianska tiden hade haft två blomstringsperioder inom svensk forskning – dels i början av 1900-talet, dels fyrtio år senare – och under båda perioderna dominerade den biografiska litteraturlöskningen. Detta innebar att Kellgren och hans samtida fått sina liv grundligt genomgångna, ibland till den grad att livet blivit viktigare än verket. Forskarna på 1980-talet intresserade sig mer för andra metoder och talade om biografier som ”tvättnoteforskning”. Utomlands skrevs biografier även då, men i Sverige sågs sådant som ett föråldrat och föraktligt förhållningssätt till litteraturen.

Sådan var också min inställning vid den tiden. Det finns förstas aspekter av den biografiska löskningen som man bör se upp med. En är att det lätt kan uppstå cirkelresonemang, där dikt får förklara liv som sedan förklarar samma dikt. Ett annat är att biograferna ibland är så ivriga att studera författarens person att de glömmar den elementära skillnaden mellan diktjag och författarjag – om Kellgren skriver ”jag” menar han inte nödvändigtvis sig själv, lika lite som exempelvis Tomas Tranströmer gör det. (Förresten är Tomas Tranströmer ganska sparsam med ”jag” – tvärtom skriver han ofta ”du” eller ”han”, även när han skriver om sådant som en viss *verklig* ”Tomas Tranströmer” har upplevt. Så knepigt kan det vara med litteratur!) En annan fara är att biografen förlorar sig i författarens släkt, så att föremålet inte hinner födas förrän i kapitel två. Man får komma ihåg att det är skillnad mellan en biograf och en släktforskare.

Några förfäder fanns det således inte i avhandlingen, men desto mer om en ung prästsons väg från skolan i Skara till kretsen kring Gustaf III. Genom författarskapet gjorde Kellgren karriär, blev adelsmans like och drömde om att nå den position då han slapp skriva annat än när han ville. Som sagt, författarskap var en karriärväg. Jag analyserade Kellgrens tal och diskuterade talsituationer. Just akademitalen var viktiga, och om ni tyckte att inledningen på mitt föredrag lät aningen utrerad beror det på att första stycket till stor del lånats från ett av Kellgrens akademital. Jag sa väl att författare är opålitliga?

Också en avhandling kan vara en berättelse. Några år senare skrev jag min första roman, *Min salig bror Jean Hendrich*, som jag ibland skämtsamt kallat för andra delen av doktorsavhandlingen. Grundhistorien är densamma, även om tonvikten skiftar. Där avhandlingen behandlade den offentliga personen ägnas romanen den privata, och romanen innehåller betydligt mer erotik. Inte ens för en övererotiserad författare som Kellgren gick det att blanda in sådant i diskussionen av tal i ordnar och akademier.

Min salig bror Jean Hendrich kom ut hösten 1993. Vid den tiden hade det börjat dyka upp romaner om verkliga personer i Sverige, men de var ännu ganska sällsynta. Året innan gav Ernst Brunner ut *Edith* (om Södergran) och samma vår kom Björn Ranelids *Mitt namn ska vara Stig Dagerman*. Min roman var alltså skriven innan dessa två gavs ut. Romaner om verkliga personer blev verkligt stort

senare under 1990-talet, och genren kulminerade nog med Alexander Ahndorils *Regissören* (2006) – den handlade ju om Ingmar Bergman, som vid den tiden fortfarande var i livet.

Min salig bror Jean Hendrich ansluter sig till den genre, som ibland kallas ”romanbiografi” och som alltså berättar om en historisk persons liv, fast i romanform. Redan i romanens barndom var levnadshistorier vanliga – Daniel Defoe använde sig av memoargenren i *Robinson Crusoe* (1719) och *Moll Flanders* (1722), och han utgav dessutom sina berättelser för att vara sanna. Så gör inte nutida författare till romanbiografier, även om det kanske är särskilt lätt att låta sig luras av just denna sorts fiktion.

Av mina åtta romaner är det ytterligare två som helt eller delvis rör verkliga personer. I *Den tionde sånggudinnan* (1996) är barockpoeten Sophia Elisabet Brenner den indirekta huvudpersonen – romangestalterna arbetar med att ge ut hennes brev, och hon visar sig ha varit överhuvud i en feministisk pacifistorden – och i *Islandet* (2001) handlar det om kretsen kring Erik Gustaf Geijer den händelserika våren 1816, då Amalia von Helvig kom på besök från Tyskland, då scharlakansfebern härjade och Geijer så när fick korgen av sin fästmö Anna Lisa Liljebjörn.

Forskningsmässigt rörde jag mig under den här tiden bort från 1700-talet. Jag fick möjlighet att ge ut Fredrika Bremers brev, vilket blev ett ganska långdraget arbete. År 1996 kom min utgåva, bara någon månad efter brevtutgivningsromanen *Den tionde sånggudinnan*. Under arbetet med breven saknade jag en bra, modern biografi över Bremer. Den skulle vara välskriven, försedd med utförliga och korrekta noter samt med alla tänkbara register. Bra illustrationer var också önskvärda – Bremer var nämligen en inte oäven bildkonstnär. Efter ett par år insåg jag att rätt författare till en sådan biografi nog var jag själv. Alltså blev jag biograf. *Bremer. En biografi* kom 2001, följd av *K.J. En biografi över Klara Johanson* (2007) och *Djävulspakten. Gösta Ekmans liv och konstnärskap* (2011). Detta innebar att min forskning alltmer inriktades på just biografiskrivande. Dessutom fortsatte jag med romanförfattandet – senast *Kärleksroman* (2009).

Nu har vi nått fram till vårt ämne, nämligen likheter och skillnader mellan biografens och romanförfattarens verksamhet. Det gäller förstås såväl tillvägagångssätt och synsätt som böckernas upplägg, deras början och slut.

Vissa likheter är ganska självklara. Både biografier och romaner handlar mestadels om människor, och i båda fallen är det författarens uppgift att framställa en övertygande berättelse om sina huvudpersoner.

Det finns många sätt att skriva en biografi. Nyligen läste jag en utmärkt biografi över renässansförfattaren Michel de Montaigne, Sarah Bakewells *How to Live or A Life of Montaigne in one question and twenty attempts at an answer* (2010), där varje kapitel utgjorde ett svar på frågan ”How to live?” och där inte bara Montaignes liv och verk behandlades utan också hans eftermäle och olika upplagor av hans essäer. Själva har jag dock alltid varit traditionell och i stort sett följt huvudpersonen från vaggan till gravan. Avsikten med en biografi är ju att berätta om ett liv, och då

ger dispositionen lätt sig själv. Så är det mera sällan med en roman. *Min salig bror Jean Hendrich*, med sitt biografiska perspektiv, berättar om Kellgren från pojkhåren fram tills hans död. Jag avviker dock från det kronologiska på en viktig punkt, och samma lösning lånade jag nästan tjugo år senare till *Djävulspakten*, biografien över Gösta Ekman. Båda böckerna inleds nämligen med huvudpersonens död, också det ett beprövat trick. Syftet är delvis detsamma – genom att börja i slutet sätts läsaren genast in i huvudpersonens ställning och betydelse. För Kellgren ingår ett sorgligt avsked från älskarinnan, för Gösta Ekman en pampig skildring av hans jordafärd, då 100.000 människor följde honom till graven.

Slutet kan vara svårt i biografier. Vi vet ju alla hur det går, även om läsaren inte känner till detaljerna. För författaren kan den långa vägen mot den naturliga upplösningen kännas både upprörande och enerverande. Klara Johanson hade en lång nedgångsperiod sedan hennes livskamrat Ellen Kleman dött 1943. Sorgen, läget i världen och den opraktiska intellektuella litteraturkritikerns tafatta liv i en mörk tvårummare gjorde det sista kapitlet oändligt sorgligt. Fredrika Bremer var istället övertygad om att hon skulle leva till sextiosex års ålder och ägnade sina sista månader åt att dra igång nya projekt. Hon räknade med att hon hade två år på sig, skrev på sin stora roman om kvinnan som konstnär – av vilken ingenting är bevarat – och började till och med studera medicin. Biografen visste däremot hur det skulle gå.

Efter dessa båda slutkapitel var det kanske inte så konstigt att Gösta Ekman fick följa Kellgrens exempel och dö i prologen. På så sätt kunde jag redan från början klargöra hans position inom svensk kulturliv, men i slutkapitlet skildrade jag ändå hans nedgång och fall, som för övrigt förorsakades av tungt kokainmissbruk.

Min salig bror Jean Hendrich är den av mina romaner som mest liknar en biografi. Den innehåller dock en utgivarfiktions av gammalt slag – ett grepp som tidigare använts av många författare, från Goethe till Umberto Eco – med upphittade manuskript som givits ut av en kryptisk person, i detta fall med initialerna C.B. Utöver prologen är berättelsen kronologisk, men ändå olik en regelrätt biografisk – här finns två berättare, brodern och älskarinnan, och romanberättelsen består av nedslag i historien. Den inleds 1768, när den blivande skalden är sexton år gammal. Brodern Jonas väljer att hoppa över de första åren, ty ”barndomen är en obetydlig tid” – vi anar att han inte påverkats av Rousseaus positiva syn på barndomen. Romanens tonvikt ligger dock på 1780-talet, då Kellgren stod på höjden av sin berömmelse. Genom årtiondena försöker de båda berättarna begripa den man, som de beundrat och älskat, men inte alltid förstått sig på. Levnadsloppet är bekant och följer historien, ungefär som den tecknats i Sverker och Ingrid Eks biografi *Kellgren – Skalden och kulturkampen* från 1965–1980. Annat skiljer desto mer.

En sådan aspekt är förstås språket. En biograf strävar självklart efter ett behagligt och läsbart språk, men där är språket ett redskap, inte ett ändamål i sig. Ibland kan jag kanske låta mig förledas till stilistiska krumelurer, ty inom alla genrer

är jag mån om språket – inte minst om rytmen. För en skönlitterär författare fungerar språket dels som en estetisk faktor, dels som en del i karakteriseringen av både berättare och övriga personer. Detta är tydligt i *Min salig bror Jean Hendrich*. Jag var tveksam till att pastischera sjuttonhundredalspråk – pastischer är svåra, och resultatet sällan gott – och valde därför att istället skala av en modern stil allt som kändes samtida och utsmycka den med äldre uttryck, med fransk jargong, med bibliska formuleringar, med dialektala ord och ibland (för prästen) med ren predikoton. Språket försöker alltså inte *efterlikna* gustaviansk svenska – tanken var att det skulle *kännas* gustavianskt. Prästen och älskarinnan har varsin stil; han är mera konservativ, hon är mera franskinfluerad. Uppenbarligen fungerade språket, ty en del läsare trodde på skildringens äkthet. Dessutom har det faktiskt skrivits en akademisk uppsats där mina berättare fick exemplifiera manligt och kvinnligt språk – dock utan att uppsatsförfattaren erinrade sig att jag stod bakom dem båda. De är mina marionetter – de pratar som jag vill.

En biograf har inga romangestalter mellan sig och berättelsen. Inte heller är dialog särskilt vanlig. Som romanförfattare älskar jag att låta personerna prata på, och ofta skär jag bort stora stycken dialog när jag skriver om. Det får inte bli pladdrigt i slutänden, men under arbetet kan dialogen vara ett sätt att lära känna sina gestalter. Carl Jonas Love Almqvist skrev i ett brev att romanfigurerna pratade i huvudet på honom, och utan att på något sätt jämställa mig med honom har jag haft samma upplevelse. Jag vet ofta hur romangestalterna låter – inte bara deras personliga vokabulär, utan också röstläge och dialekt. Kellgren talade förstås västgötska, ty rikssvenskan hade ännu inte slagit igenom.

Här återkommer vi till föredragets titel – biografen har sina plikter. De biografier jag skriver är vetenskapliga, de är försedda med noter, käll- och litteraturförteckning samt register. Sådant förpliktigar. En biograf måste berätta hela historien och får inte censurera eller undanhålla. Äldre tiders biografier förtog dock gärna föremålets moraliska felsteg. Makarna Ek gör i sin biografi över Kellgren en undanglidande manöver för att dölja att skalden på ett ganska hänsynslöst sätt tillskansade sig utgivningsrätten till tidningen *Stockholms-Posten*, som han varit med om att grunda. Sådant beteende fick inte besudla upplysningens renhjärtade banerförare – men det är en del av Kellgrens liv. Han var en hänsynslös karriärst lika väl som en charmig sällskapsmänniska och en solidarisk vän.

Likaledes försiktig är Johannes Edfelt i sin korta levnadsteckning över Klara Johanson – tryckt så sent som 1984 – där han omtalar K.J:s livslånga kärlek Ellen Kleman som hennes ”väninna”. Homosexualitet var visserligen brottslig under större delen av K.J:s liv, och det var definitivt inte lagligt att stjäla tidningsprivilegier, men jag tror att dessa biografers problem snarare låg i vad de ansåg omoraliskt än i det kriminella. Här märks att den antika exemplumtraditionen, där berättelser om liv användes för att undervisa om laster och dygder, ännu var stark.

Min senaste biografi, *Djävulspakten*, handlar om en man, som inte bara var sin tids kanske störste skådespelare, utan som också missbrukade kokain och till och

med ställdes inför rätta för att ha förfalskat läkarrecept på narkotika. Allt sådant tar jag självfallet med i boken. Tidigare skildrare har bortförklarat förfalskningen med att skådespelaren måste skaffa sig ”den medicin han behövde” eller att han ”tvingats till” dessa manipulationer. Hur vacker och uppbumen Gösta Ekman än var begick han ändå ett brott. En levnadsteckning ska inte bara handla om den ljusa sidan – om människan som hjälte eller förebild – utan också om den mörka. Endast då är biografien värd namnet. Det kan tyckas självklart, men för många biografier är det tydligen inte så.

En biografi bör således visa föremålet ”warts and all”. En roman gör samma sak, men kanske mera eftertryckligt. Biografien ger hela bilden, romanen visar en aspekt. *Min salig bror Jean Hendrich* innehöll visserligen åtskilligt om skaldens karriär, men inte en enda diktanalys. Om biografien är en hel budapesttårta är romanen en bit fransk chokladkaka. Inte sällan får jag själva idén till en roman – det man kanske kunde kalla inspiration – genom forskningen. Uppslaget till *Islandet* fick jag t.ex. när maken och jag år 1998 arbetade med en utgåva av Geijers skrifter för Svenska Akademien. Upptäckten att Geijer hade två handstilar fick mig att tänka på att han också påstods ha ett brunt och ett blått öga (vilket nog inte är sant), vilket i sin tur ledde till funderingar kring de olika personligheter som ryms i en människa. Det har skrivits flera biografier över Geijers liv, men *Islandet* handlar egentligen mindre om hans liv än om det liv han aldrig fick.

I Uppsala hör man ibland talas om våren 1816, då den tyska författarinnan Amalia von Helvig kom hit tillsammans med sin syster och sina små söner för att lära känna de svenska romantikerna. Hon var internationellt uppmärksammad – Goethe själv beundrade hennes verskonst – och hon kom hela vägen till Uppsala för att träffa Geijer (som pratade värmländska och snöt sig i näven) och Atterbom (som var östgöte och okysst). Hon och Geijer förälskade sig i varandra – med största sannolikhet var det en platonsk förälskelse, för de verkar inte ha haft tillfälle till annat – och känslomässigheten ökade sedan hennes sexårige son Bernhard dött i scharlakansfeber. Till sist för ändå Amalia hem och Geijer åkte till Värmland och gifte sig med Anna Lisa Liljebjörn. Han fortsatte dock att korrespondera med Amalia von Helvig – hon stod för den stora världen, men hon var också den enda intellektuellt jämbördiga kvinna han mött. Det var som om de var tre i det äktenskapet.

Boken handlar om vad som hände, men framför allt om livet efter den där våren – om minnet av kärleken, om brevväxlingen och om det liv som kunnat vara. Tänk om han följt henne till Tyskland? Tänk om allt varit annorlunda? Tänk om gumman skjutit haren? På så sätt är *Islandet* inte bara en roman med biografiska element utan också en antibiografi. För övrigt är det en mycket sorgsen bok, präglad av den litterära romantikens språk och tankesätt och mycket långt från den frustande rokokoerotiken i *Min salig bror Jean Hendrich*.

En biografi strävar efter objektivitet. En roman är alltid subjektiv. Man ska aldrig lita på den. När läsare berättar att de lärt sig så mycket av mina romaner,

ryser jag en smula. Visst finns där kunskap att hämta, men det är svårt att veta när jag talar sanning och när jag ljuger. Det hör till romanförfattarens privilegium att fantisera – eller ljuga – och en roman är aldrig en god källa. Bland läsarna av *Den tionde sånggudinnan* fanns två ytterligheter – vissa lät sig övertygas av historien om en uråldrig pacifistisk kvinnoorden och trodde följaktligen att poeten Sophia Elisabet Brenner, titelns tionde sånggudinna, varit dess överhuvud. Andra trodde tvärtom att jag hittat på alltsammans, inklusive Brenner. I själva verket bestod boken av en blandning mellan diktade och verkliga människor – jag fyllde ut 1910-talets Uppsala med nytt folk, ersatte litteraturprofessorn Henrik Schück med Georg Schlippenbach, försåg honom med fyra docenter, varav en var den unga Elisabet Gran, bokens berättare, och lät henne och hennes väninnor ge ut den verkliga Brenners brev. Av breven var några riktiga, men flertalet hopdiktade. Verklighet och dikt går hand i hand – eller rusar snarare – genom den akademiska uppsalavärlden, förkrigstidens herrgårdar, första världskrigets Tyskland och slutligen Ryssland under revolutionen. Så skulle aldrig en biograf göra – och ändå har även *Den tionde sånggudinnan* likheter med en biografi.

Varje vetenskaplig biografi kräver noggrann bakgrundsforskning. Jag hör till de strikta forskartyperna, som inte skriver om sådant jag inte kan belägga, vilket gjort att någon dagstidningsrecensent kallat mig tråkmåns. Med Bremer innebar de sex årens brevtutgivning att jag hade mycket till skänks när biografiskrivandet inleddes, men för K.J. krävdes genomgång av en handskriftssamling på flera tusen brev samt en tjock bunt dagböcker. Det var en stor glädje i början och en stor börda i slutet. Källorna till mina biografier är också minutiöst noggrant redovisade. Noterna i *K.J.* tar exempelvis upp fyrtio sidor, och framför allt för de båda första biografierna har jag använt mycket handskriftsmaterial.

Också romaner kräver dock bakgrundsforskning. Några gånger har materialet redan funnits där – så var det för både Kellgren och Geijer. *Den tionde sånggudinnan* är förstås inspirerad av min egen (betydligt stillsammare) brevtutgivning. Den egensinniga bästsäljarförfattarinnan Euthanasia Bondeson, som är huvudperson i mina tre historiska deckare, har släktskap med Fredrika Bremer och reser gärna till platser, som hon skildrat. Bremer hör nämligen till de reseskildrare som faktiskt ser vad som finns omkring henne – som Geijer sa: hon har ögon i skallen. På så sätt blir romanförfattarinnans reseskildringar källor till nya romaner.

Annorlunda var det med *Den tionde sånggudinnan*. När jag inledde arbetet visste jag inte mycket om 1910-talets Sverige, utan fick göra ganska ingående studier av tiden, framför allt då av kvinnofrågan och rösträttsdebatten. När jag tio år senare började med biografien över Klara Johanson hade jag redan gjort åtskilligt bakgrundsarbete – men det hade skett för en roman. Gång på gång har jag gått tillbaka till de överfulla pärmarna som jag upprättade under arbetet med *Den tionde sånggudinnan*. Vid det här laget har jag alltså skrivit tre böcker, där 1910-talet är väsentligt: *Sånggudinnan*, som utspelar sig i den akademiska världen och bland rösträttskämpar, *K.J.*, som utspelar sig i ungefär samma kretsar samt *Djävulspakten*, som

handlar om teater och film – och där perspektivet är manligt. För att ytterligare krångla till det är två av gestalterna i *Den tionde sånggudinnan* inspirerade av Klara Johanson och hennes älskade Ellen Kleman.

Så här fortsätter det. Romaner och biografier samspekar, inte bara i min verksamhet utan också i genrernas eviga menuett. Bland biografiernas underarter märks också självbiografien. Fredrika Bremer skrev flera stycken, om än korta, Gösta Ekman skrev en, som är full av charmiga lögner, och till och med Klara Johanson, som inte var den som sökte rampljuset, författade essäer om barnomens Halmstad. Svensk bokhandels stora bästsäljare just nu är Zlatans självbiografi, som han dock inte skrivit själv, utan där författaren David Lagercrantz fört pennan.

Också romaner kan vara självbiografiska. Visst är det väl så att Elsie Johanssons svit om Nancy handlar om henne själv? Så verkar det, och det vill hon få oss att tro. Den senaste utgåvan har till och med en bild på henne själv på framsidan. Just den sortens biografiska romaner har gamla anor och fick väl något av ett uppsving hos arbetarförfattarna.

Idag talas det ofta om ”autofiktion”, där författaren fiktiviserar sitt eget jag. Den tyske författaren W.G. Sebald skrev alla sina böcker om en man, som liksom han själv bodde i England och hette Sebald – men det innebär inte att de är samma person. Hösten 2007 gjorde Maja Lundgrens *Myggor och tigrar* skandal, eftersom hon tog heder och ära av namngivna svenska kulturpersonligheter. Idag är förstås Karl Ove Knausgård det stora namnet – hans *Min kamp* berättar i sex delar om uppväxten och vägen till (och från) författarskapet. Alla dessa författare skriver om människor, som delar deras namn och omständigheter. Det är självutlämnande – och ändå är det fiktion.

Nyligen visade Kerstin Ekman att gammal ändå är äldst. I *Grand final i skojarbranschen*, som kom för en dryg månad sedan, berättar hon historien om ett kluvet författarskap. Den eleganta akademiledamoten visar sig nämligen inte ha skrivit sina böcker – det har hennes fula och ouppfostrade kompis gjort. Nu heter ingen av dem Kerstin Ekman, men succéförfattarinnan Lillemor Trojs liv har så stora likheter med hennes att det är lätt att identifiera dem. Ekman låtsas lägga korten på borden, men samtidigt ljuger hon till det ännu mer. Säkert har båda kvinnorna drag av Ekman, men framför allt handlar boken om det kluvna hos varje människa – och i varje författarskap. De finns båda där, fulingen och den presentabla. De lever inom oss. Kanske kan de också ses som skrivandets två sidor – det fabulerande och det sansade, eller varför inte romanen och biografien. Fast vilket som är vilket, det vet jag då inte.

Inträdesföredrag den 7 december 2011.

Laddningar och spänningar i fält: Clausewitz militära terminologi

Lars Falk

Inledning

Hur många författare är det förunnat att läsas och diskuteras efter 200 år? Carl von Clausewitz hör till de lyckliga undantagen. Hans bok ”Vom Kriege” (1832) åberopas fortfarande varje gång ett land omformar sin militära strategi eller planerar nya operationer.

Clausewitz fick en renässans i USA när man analyserade orsakerna till motgångarna i Vietnam. Harry Summers menade att utgången berodde på felaktigt val av tyngdpunkt (*Schwerpunkt* i Clausewitz terminologi), vilket gjorde det omöjligt för militären att lösa sin uppgift. Krigshistorien innehåller många exempel på att en eller båda sidor satt in stora resurser för att nå ett avgörande i en viss punkt. Åtminstone i efterhand framstår de som tyngdpunkter: Austerlitz 1805, Verdun 1916 och Stalingrad 1942 är kända exempel.

Clausewitz ville visa att ett riktigt val av tyngdpunkt kan avgöra kampen om de strategiska målen. I amerikansk tappning blev *Schwerpunkt* ett operativt begrepp, *Center of Gravity* (CoG). USA införde 1986 en ny militär doktrin som underströk betydelsen av att fastställa en tyngdpunkt så att insatsen blir effektiv och begriplig för personalen.

Begreppet *Center of Gravity* spelade en stor roll i Gulfkriget 1991. Tyngdpunkten var Kuwait och kriget fördes så att man befriade Kuwait utan några krav på att Sadaam Hussein skulle störtas, vilket kunde ha hotat koalitionen. Kontrasten är påfallande gentemot mot Irak 2003, där avsikten med kriget fortfarande diskuteras.

Begreppet *Center of Gravity* används vid militär planering i USA och inom NATO. Det gäller också andra av Clausewitz begrepp, t.ex. *friktion*, en term för de okända och osäkra faktorer som bromsar upp många företag. Clausewitz beskrivning är berömd och militärer världen över talar om osäkerhet som ”the fog and friction of war”.

Krigets väsen

Clausewitz har hämtat påfallande många begrepp från mekaniken. Hans begrepp har varit framgångsrika och används också inom det civila samhället. Man talar om tyngdpunkten i ett nederbördsområde och tyngdpunkten i ett politiskt parti, liksom om friktion i en organisation eller mellan människor.

Clausewitz hade en talang för att skapa åskådliga begrepp. Frågan är bara om vi vet vad orden innebar på hans tid. I militära kretsar pågår en hetsig debatt om innebörden av begrepp som ”tyngdpunkt” och ”friktion” och hur de bör användas i praktiken. Många undrar om en 200 år gammal teori har något att säga moderna människor. Å andra sidan har Clausewitz varma beundrare, som anser att han var den förste som på allvar tog itu med frågan om krigets natur. Clausewitz metod är typisk för Tyskland under den romantiska perioden. Han byggde sin analys på en modell av det ”ideala” kriget som sedan jämförs med verkliga exempel ur krigshistorien. I motsats till många kollegor försökte Clausewitz inte skriva en lärobok i krigskonst, utan han ville förstå krigets väsen. Detta synsätt gjorde hans analys tidlös och förklarar det bestående intresset för hans verk.

Clausewitz modell av kriget bygger på mekaniska begrepp. I denna uppsats granskas några av hans begrepp ur fysikalisk synvinkel. Språket inom vetenskap och teknik har ändrats snabbt och det ställer höga krav på översättarna, som ibland missförstått Clausewitz. De första läsarna var officerare som kände igen termerna från sina läroböcker. På grund av Preussens militära framgångar i slutet på 1800-talet fick Clausewitz många nya läsare. Översättarna sattes på hårda prov, eftersom fysikerna gett ny mening åt många begrepp som på Clausewitz tid bara hade en ungefärlig innebörd. Det bäddade för missförstånd.

Den första översättningen av ”Vom Kriege” till engelska utfördes av Graham och kom i tryck 1873. Graham tog sig alla de friheter tiden tillät men hade god känsla för militärt tänkande. Han förmedlar en tydlig bild av den modell som finns dold i analysen. En akademiskt mer korrekt översättning utfördes av Howard och Paret 1976. Den har under senare år drabbats av viss kritik som visar hur snabbt tolkningarna kan växla. ”Vom Kriege” översattes i utdrag till svenska 1855 och 1991 kom en fullständig översättning av militärhistorikerna Hjalmar Mårtensson, Klaus-Richard Böhme och Alf W. Johansson.

Trots alla ansträngningar finns det avsnitt i dessa översättningar som var tydliga för Clausewitz kollegor men numera kan skapa missförstånd. Clausewitz var en effektiv författare med en närmast hypnotisk förmåga att locka in läsarna i sin tankegång, men man måste känna hans begrepp för att kunna värdera hans modell.

Clausewitz liv

För att förstå Clausewitz måste man förstå hans tid. Napoleonkrigen innebar stora förändringar i samhället. De militära systemen gick på kort tid från hårt disciplinerade yrkestrupper till massarméer av värnpliktiga. Denna förvandling fick Clausewitz att söka efter krigets innersta kärna.

Carl von Clausewitz (figur 1) föddes 1780. Hans liv bestämdes av revolutionskrigen och kampen mot Napoleon. Han gick in i den preussiska armén som pojke, mötte som tonåring fransmännen i strid och var med när den preussiska armén krossades vid Jena och Auerstädt 1806. Clausewitz skildring av ledningens missgrepp under detta fälttåg är så förbittrad att den inte kom i tryck förrän 1888.

Figur 1: Carl von Clausewitz efter ett porträtt av Karl Wilhelm Wach (Wikipedia).

Nederlaget visade på skillnaderna mellan preussisk disciplin och fransk dynamik. Napoleons chefer drev självständigt fram sina armékårer med entusiastiska soldater. Den enda som stod överksam vid Jena var Bernadotte, som genast råkade i onåd. Clausewitz tillbringade ett år i krigsfångenskap innan han återvände till Berlin. Där ledde hans lärare och mentor Georg von Scharnhorst ("Vater und Freund meines Geistes") arbetet med att reformera den preussiska armén. I uppgiften ingick att förstå vad som var användbart i Napoleons krigföring. Clausewitz var som klippt och skuren för den uppgiften. Han ägde en lysande penna och djupa kunskaper i krigshistoria. Clausewitz var en briljant stabsofficer och hade säkert passat utmärkt som diplomat, men kungen förlät honom aldrig att han gått över i rysk tjänst 1812 för att kunna fortsätta kampen mot Napoleon. Efter kriget vägrade kungen att göra Clausewitz till ambassadör i England, men han blev generalmajor och familjens något oklara adelskap stadfästes.

Preussens samarbete med Frankrike var en känslig fråga. Clausewitz viktigaste militära insats var förmodligen förhandlingarna i Tauroggen i december 1812, där de preussiska trupperna i Baltikum accepterade att stå passiva när ryssarna förföljde den franska armén. Clausewitz deltog i fälttåget på rysk sida och återgick i preussisk tjänst först inför de avslutande striderna efter Napoleons återkomst från Elba.

Svenska läsare förstår Clausewitz bäst om de studerar hans syn på svenska kungar. Clausewitz hyllade Gustav II Adolf som en taktisk och strategisk förnyare av militärväsendet och ägnade honom ett noggrant studium. Karl XII betraktade

han som en god taktiker och dålig strateg, medan Gustav III inte ens nämns. Blotta tanken att börja krig för att skänka ära åt fältherren var motbjudande för Clausewitz som ansåg att krig ska föras på allvar och med ett tydligt syfte.

Efter kriget blev Clausewitz chef för Allgemeine Kriegsschule i Berlin, där han skrev ”Vom Kriege”. Boken utgavs av hans änka sedan Clausewitz avlidit i kolera 1831 under en kampanj i Polen. Bokens hjälte borde rätteligen ha varit Fredrik den store, men Clausewitz ansåg att kungen var för mycket chanstagare. Den verkliga huvudpersonen är Napoleon, usurpatorn som Clausewitz bekämpat i hela sitt liv, men som på ett lysande sätt förenade den politiska och militära ledningen som hade bestämda roller i Clausewitz teori. ”Krig är en fortsättning av politiken med andra medel” enligt Clausewitz, och processen underlättas onekligen om funktionerna samlas hos en och samma person.

Krigets mekanik

Clausewitz studerade krigets väsen, men boken saknar ett diagram som återges här (figur 2). Clausewitz modell är uppbyggd av element ur mekaniken. Många begrepp bygger på språkliga sammanträffanden som också förekommer i svenskan. Så beskriver Clausewitz hären som en *massa* (*die Masse* i båda fallen) som drivs framåt av en *kraft* bestämd av befälhavarens *vilja*, som är en riktad kvantitet. Det finns också krafter som bromsar rörelsen i form av fientligt motstånd och friktion inom den egna organisationen.

Modellen är så enkel att den är lätt att underskatta. Clausewitz har valt ut några få begrepp som gör det möjligt att beskriva kriget utan att fastna i detaljer. Det finns gott om militära teorier som går djupare men misslyckas med att fånga det

Figur 2: Krigets mekanik – den bild som saknas i Clausewitz bok ”Vom Kriege”. Clausewitz modell beskriver hären som en massa som drivs framåt av befälhavarens vilja och bromsas av fiendens motstånd och friktion inom den egna organisationen.

väsentliga. Modellen är enkel men återger ändå huvuddragen i kampen mellan två motståndare. Den förklarar också några egendomligheter som förbryllade Clausewitz samtida och ofta skylldes på olyckliga omständigheter. Krig avgörs sällan i ett enda slag utan insatserna tenderar att bli långvariga. Ofta inträffar stillestånd utan synbar anledning. Detta fenomen förklaras av Clausewitz enkla modell. Energin i rörelsen gör det omöjligt att stoppa motståndarens rörelse tvärt; det gäller att uttömma motståndarens resurser för att avvärja honom, vilket är krigföringens mål.

Ett exempel på att Clausewitz modell fungerar är slaget vid Borodino 1812. Två ungefär jämstarka arméer ställdes mot varandra och trots den franska överlägsenheten i fråga om erfarenhet och utbildning ledde striden bara till en ömse-sidig nednötning med enorma förluster på båda sidor. I mekaniska termer kan man säga att massa och energi gick förlorade därför att de två arméerna ställdes rakt mot varandra. Inga insatser i form av oväntade manövrer användes för att rubba jämvikten.

Clausewitz ägnade stor uppmärksamhet åt frågan om en här ska hållas samlad eller föras fram som separata enheter. De nybildade armékårerna var Napoleons främsta vapen; de fick röra sig fritt men samverkade effektivt under stridens avgörande skeden. Clausewitz beskriver denna sammanhållning med ordet *kohesion*, på samma sätt som fysikerna beskrev sammanhållningen inom fasta kroppar.

Om massorna hänger samman är det naturligt att som Clausewitz anta att den avgörande stöten måste sättas in i *tyngdpunkten* för att bli effektiv. Det värsta som kan hända är att anfallet helt missar sitt mål och blir ett "luftslag", en åskådlig bild av en förfelad insats.

Man hur finner man tyngdpunkten? Frågan är lätt att besvara för homogena arméer. Clausewitz betonade att stora krigare som Gustav II Adolf och Fredrik den store var helt beroende av sina härar och där låg tyngdpunkten. Men Clausewitz talade också om strategiska tyngdpunkter, t.ex. huvudstaden i ett rike (Berlin 1806, Moskva 1812, Paris 1814) eller en plats av strategisk och politisk betydelse (Stalingrad 1942). Kan den mekaniska modellen användas i dessa fall? Svaret beror på om man vet hur mekaniken lärdes ut på Clausewitz tid.

Det är mycket vanligt att krig och konflikter beskrivs i mekaniska termer. Sådana ord finns i alla språk. Svenskar talar om *förtryck* som leder till *spänningar* inom *massorna* och *sammanstötningar* på *slagfält*. På Clausewitz tid talade man om den *kraft* eller det *momentum* som finns i en *kavallerichock* och leder till *genombrott* mot *segt* motstånd.

Detta språkbruk är uråldrigt. Bilder ur mekaniken styr våra föreställningar om hur man ska tänka och tala om krig. Termerna ger en åskådlig bild men säger inget om hur stora insatser som krävs för att avgöra en strid. Sådana praktiska detaljer förbises av dem som betraktar kriget som ett härligt skådespel.

Frans G. Bengtsson skriver i sin essä "Schweizare och landknektar" om uttrycket *Nachdruck* ('eftertryck'), som han anser är abstrakt för oss men hade en

konkret innebörd för äldre tiders soldater: ”Därmed menades nämligen det tryck som alla bakre led, där man stod för långt tillbaka för att bruka spjuten, förmedelst skuldrorna skulle utöva på de framförvarande, till hela hopens ökat energiska press på en motspjärnande fiende efter det att spjuten korsats.”

Det är en bild fylld av mekanik, men frågan är om etymologin är korrekt. Mekaniska begrepp har i alla tider använts för att skapa ord som beskriver mänskliga konflikter, både abstrakta termer och legoknektarnas terminologi. Förvirring uppstod först när begreppen mötte varandra; den nya naturvetenskapen gav exakt innebörd åt många termer. Vi skiljer noga på *kraft*, *energi* och *momentum*, ord som ursprungligen stod för ungefär samma sak.

Det gick bra så länge fenomenen var åskådliga. Alla visste att vattnet i en bäck driver ett kvarnhjul och att kraften i en kanonkula slår sönder en mur, men bilderna säger ingenting om hur mycket vatten som behövs eller hur snabbt kanonkulan måste röra sig. Sådan kunskap fanns hos hantverkarna i form av noga skyddade skråhemligheter. Erfarenheten förmedlades inte som sammanhängande teorier utan som tumregler.

Förvirringen var stor. Ett så enkelt fenomen som rörelsen hos en kropp fick Galileo att erkänna han inte visste hur han skulle beskriva kraften i rörelsen. I sin bok ”Om två nya vetenskaper” prövar han olika ord: *l'impeto*, *il talento*, *l'energia*, *il momento*. Vad är det i rörelsen som utför arbete och kan krossa en mur? Och vad händer när rörelsen stannar av? Man smörjde noga alla axlar i en maskin men till slut upphörde rörelsen ändå. Vart tog den vägen?

Det är en vanlig uppfattning att Newton löste problemet. Han skapade den klassiska mekaniken i *Principia* 1687, men där beskrivs bara himmelsmekaniken. I rymden finns ingen friktion, men på jorden dominerar luftmotstånd och ytfriktion. Det var svårt att tillämpa Newtons teori, eftersom begreppet energi inte fanns. Hantverkarna höll sig till enkla tumregler av typen: ”Det som vinnas i kraft förloras i väg”, en formulering som uttrycker energiprincipen men bara för långsamma förlopp.

Mekaniken hade alltid lärts ut på detta sätt. På militärskolorna visade man upp enkla maskiner som hävstången, skruven och det lutande planet och visade att de kunde användas för att förstå gruvspel och vattenpumpar. Tyngdpunktens rörelse avgjorde hur mycket arbete som krävdes för att lyfta ett system. Alla visste också att en kropp bara kan hålla balansen om tyngdpunkten ligger innanför stödytan; annars ökar farten om den vickar åt sidan.

Clausewitz och hans kollegor kände mekaniken i denna form. Clausewitz betonade att krig inte kan beskrivas med Newtons och Eulers exakta mekanik: det finns osäkerheter (friktioner) som staben måste försöka ta hänsyn till. Newton byggde upp sin teori kring begreppet ”rörelsemängd”, medan Leibnitz hävdade att ”rörelseenergi” (*vis viva*) var ett mer användbart begrepp.

Newtons anhängare försökte avgöra striden genom att lösa ett viktigt problem. Hur ska ett vattenhjul vara konstruerat för att utföra så mycket arbete som möjligt?

Uppgiften var angelägen med tanke på att energikällor saknades i början av industrialiseringen. Den lösning som kom belönades med stora pris, men försök utförda av Polhem i Sverige, Smeaton i England och Borda i Frankrike visade att denna ”optimala” konstruktion bara gav hälften så mycket som hantverkarnas konstruktion!

Detta fiasko för Newtons teorier nämns sällan i moderna läroböcker. Långsamt växte insikten fram att man inte alls ska maximera stöten mot skovelbladen utan istället *minimera* den. Lazare Carnot, militäringenjör och senare Frankrikes försvarsminister, skaparen av värnplikssystemet med hederstiteln *Fosterlandets räddare*, upptäckte att mängden arbete som kan utvinnas beror på hur mycket som gått förlorat i tidigare stötar.

Denna insikt tycks ha räckt för att Clausewitz skulle skapa sin modell av kriget. Istället för att maximera stöten mellan massorna argumenterade han för att det gäller att överföra så mycket energi som möjligt. Det sker genom att rikta kraften mot tyngdpunkten. Sådana recept fanns redan inom den militära vetenskapen: ett svärdshugg bör riktas så att skadan blir så stor som möjlig och det förutsätter att svärdet träffar målet vid stötcentrum (percussionscentrum). Denna punkt motsvarar ”the sweet spot” på ett racket. En korrekt träff överför så mycket energi som möjligt i målet.

Stötcentrums läge beror på tyngdpunkten i svärdet och handtagets placering, men Clausewitz använder en enklare bild. Han antar att ett enda slag träffar tyngdpunkten. Om vi talar om maximal energiöverföring kan detta recept också tillämpas på städer och andra strategiska mål. Tanken är att hären ska agera effektivt och överföra all sin energi i målet. Ett sådant resonemang skulle godkännas av moderna militärer som skiljer på kinetiska och icke-kinetiska vapen. Clausewitz formulering återkommer i den moderna definitionen av *Center of Gravity*: ”the point at which all our energies should be directed”.

Clausewitz problem var att begreppet ”energi” inte fanns när han skrev sin bok. Inte ens begreppet ”arbete” var definierat förrän i slutet av Clausewitz liv. Lagen om energins konstans formulerades ett par decennier senare. Clausewitz var tvungen att uttrycka sig via tyngdpunkten för att bli förstådd av officerarna. Förvirringen består i översättningarna därför att energi är ett begrepp med många namn. Vi kan säga ”kraft” på svenska och tyska och ”force” på engelska: vi talar om ”elkraft” och ”kraftindustri” och länge hette lagen om energibevaring ”Erhaltung der Kraft” och ”conservation of force”.

Clausewitz använder själv ordet ”Energie”, men bara för att beskriva psykisk energi som man gjorde på hans tid. Detta har skapat åtskillig förvirring. Läsarna är också ovana vid Clausewitz sätt att använda sin modell. Modellen är en *ideal-typ* enligt Max Webers terminologi, en modell som hänger samman men ger en högst ofullständig bild av verkligheten. Syftet är att återge väsentliga drag. Max Weber påpekade att vi ofta använder idealtyper för att beskriva känsliga problem, t.ex. *familj* och *fosterland*.

Clausewitz drog slutsatser ur sin modell och undersökte varför det verkliga kriget skiljer sig från idealbilden. ”Tyngdpunkt” och ”friktion” förvandlas i hans händer från mekaniska begrepp till livfulla metaforer för krigets verklighet.

Laddningar och fält

Det föregående avsnittet handlade om konceptuella problem. Utan att gå in på översättarnas problem kan det sägas att ord som ”kraft”, ”energi” och ”effekt” alltid vållar svårigheter. Översättaren måste bestämma sig för om de vill skapa en historiskt riktig text eller en som är begriplig för moderna läsare.

Det finns andra fall där översättarna helt enkelt missförstått Clausewitz, som tycks ha varit väl insatt i sin tids vetenskap. Ett instruktivt missförstånd finns i en av de centrala delarna av ”Vom Kriege”, bok 8, kapitel 2. Clausewitz jämför där det ”absoluta” kriget i sin analys med det verkliga kriget på slagfältet. Han nämner att det verkliga kriget har begränsningar som försummas i det ”absoluta” kriget, som är en duell på liv och död. Skillnaden ligger i att i verkligheten drabbar de båda parterna inte alltid samman. De kan vara åtskilda och den spänning som uppstår mellan dem jämför han med spänningen mellan två elektriska poler. Om spänningen blir hög slår elektriska gnistor över. Detta försök var vanligt i skolan redan på Clausewitz tid. Han frågar vilken isolerande vägg som skulle kunna förhindra en total urladdning, dvs. det ”absoluta” kriget. Enligt Clausewitz behöver detta inte uppstå i verkligheten utan bara inom hans modell – en väsentlig skillnad.

Den tyska texten är lätt att förstå, men uppenbarligen har ordet *Schlägen* vållat förvirring. Clausewitz brukar ju hämta sina bilder ur mekaniken, så frågan är om han menar mekaniska slag eller elektriska överslag?

Aber diese Modifikation ist lange nicht hinreichend, um uns von dem ursprünglichen Begriff des Krieges zu der konkreten Gestalt desselben, wie wir sie fast überall finden, überzuführen. Die meisten Kriege erscheinen nur wie eine gegenseitige Entrüstung, wobei jeder zu den Waffen greift, um sich selbst zu schützen und dem anderen Furcht einzuflößen und – gelegentlich ihm einen Streich beizubringen. Es sind also nicht zwei sich einander zerstörende Elemente, die zusammengebracht sind, sondern es sind Spannungen noch getrennter Elemente, die sich in einzelnen kleinen Schlägen entladen.

Welches ist nun aber die nicht leitende Scheidewand, die das totale Entladen verhindert? Warum geschieht der philosophischen Vorstellungsweise nicht Genüge?

Elektriska urladdningar mellan två poler med olika spänningar förevisades med hjälp av Leydenflaskor, en kondensator som kan lagra stora mängder elektricitet

Figur 3: Voltas stapel – ett av de batterier Volta konstruerade (Wikipedia).

är Mary Shelleys roman ”Frankenstein; or, The Modern Prometheus”, som utkom 1818. Förebilden till Frankenstein lär ha varit Marys man, poeten Shelley, som experimenterade mycket med elektricitet och magnetism.

En liknande bild förekommer i ”Vom Kriege”, bok 4, kapitel 10. Kampens spänning beskrivs där i elektriska termer; Clausewitz talar först i mekaniska termer om spända förhoppningar och fruktan som likt en gas expanderar in i ett tomrum, men sedan använder han elektriska liknelser: ”Es ist ein wahrer Nervenschlag, den einer der beiden Athleten durch den elektrischen Funken der Hauptschlacht bekommt.”

Med tanke på att Clausewitz syftar på elektricitet bör de tre sista meningarna i stycket ovan översättas som följer:

Det är alltså inte två element, som förstör varandra, som har förts samman, utan det råder spänningar mellan ännu åtskilda element som urladdas i enstaka små överslag.

Men vilken är nu den icke ledande (isolerande) skiljevägg som förhindrar en total urladdning? Varför förverkligas inte det filosofiska föreställningssättet på ett nöjaktigt sätt?

Moderna översättare tycks inte ha uppfattat bilden, som var modern på 1800-talet men nu är förlegad. Graham vacklar mellan en mekanisk och en elektrisk tolkning.

och ger kraftiga gnistor. Leydenflaskor användes för att demonstrera elektriska urladdningar för publik. Liknande försök övertygade Benjamin Franklin om att blixten är ett elektriskt fenomen. Därefter stod utvecklingen still tills en ny sensation kom i Clausewitz ungdom.

Alessandro Volta uppfann år 1800 det elektriska batteriet. Voltas stapel revolutionerade fysik och kemi genom att skapa kontinuerliga elektriska strömmar (figur 3). Volta kallades till Paris och demonstrerade sin stapel för Napoleon som belönade honom furstligt. Voltas ambition var att visa att den ”animaliska elektricitet” som Galvani upptäckt inte skiljde sig från annan elektricitet och inte kunde förklara livsprocessen. En spekulation i den riktningen

But this modification is not nearly sufficient to carry us from the original conception of War to the concrete form in which it almost everywhere appears. Most wars appear only as an angry feeling on both sides, under the influence of which, each side takes up arms to protect himself, and to put his adversary in fear, and – when opportunity offers, to strike a blow. They are, therefore, not like mutually destructive elements brought into collision, but like tensions of two elements still apart which discharge themselves in small partial shocks.

But what is now the non-conducting medium, which hinders the complete discharge? Why is the philosophical conception not satisfied?

Howard och Paret talar om en urladdning av energi, ett ord som inte förekommer i texten och inte var känt på Clausewitz tid.

Still, that process of modification is by no means adequate to span the gap between the pure concept of war and the concrete form that, as a rule, war assumes. Most wars are like a flaring-up of mutual rage, when each party takes arms in order to defend itself, to overawe its opponent, and occasionally to deal him an actual blow. Generally, it is not a case in which two mutually destructive elements collide, but one of tension between two elements, separate for the time being, which discharge energy in discontinuous, minor shocks.

But what exactly is this non-conducting medium, this barrier that prevents a full discharge? Why is it that the theoretical concept is not fulfilled in practice?

Varken Graham eller Howard och Paret tycks ha uppfattat jämförelsen med elektriska fenomen som är kärnan i Clausewitz metafor. De försöker skapa mening genom att tolka om ordet ”spänning” i mekaniska termer och antyder en kollision mellan ömsesidigt destruktiva element. Clausewitz bild av kriget som en process där två laddningar med olika tecken möts och förintar varandra har försvunnit. Ett liknande missförstånd finns i den svenska översättningen: ”Det är alltså inte frågan om två element, som förts samman för att förgöra varandra, utan blott spänningar mellan ännu skilda element som tilldelar varandra enstaka korta slag. [...] Men var finns den avledande skiljevägg, som förhindrar en fullständig urladdning? Varför stämmer inte teori och verklighet?”

De enstaka korta slag som elementen tilldelar varandra är gnistor. Clausewitz använder även i andra sammanhang elektricitetsläran för att skapa bilder, t ex i *Vom Kriege*, bok 6, kapitel 8, ”Verteidigung von Strömen und Flüssen”: ”Indessen muß man gestehen, daß diese Verteidigungsart ohne entscheidenden Schlag, welche der Spannung gleicht, in der sich die beiden Elektrizitäten bei der bloßen Berührung ihrer Atmosphäre befinden, nur geeignet ist, einen nicht sehr kräftigen Impuls aufzuhalten.”

Graham använder (liksom Howard och Paret) ordet ”currents”, men det är tydligt att ”de båda elektriciteterna” motsvarar positiva och negativa elektriska

laddningar som dras till varandra. Laddningarna tar ut varandra och försvinner om de kommer i beröring med varandra enligt Benjamin Franklins berömda beskrivning. Bilden går förlorad därför att översättarna inte känner till hur man uppfattade elektriciteten på Clausewitz tid.

At the same time it must be granted that this mode of defence, without a decisive blow, and resembling the state of tension of two electric currents, of which the atmospheres only are as yet in contact, cannot stop any very powerful impulsive force.

Den svenska översättningen talar helt korrekt om ”den spänning som uppstår när två elektriska laddningar påverkar varandra”. Clausewitz var tydligen så väl förtrogen med sin tids vetenskap att han vågade använda fysikaliska fenomen för att göra liknelser. Tvåhundra år av vetenskaplig utveckling har förändrat språket och det måste beaktas när man tolkar Clausewitz, speciellt med tanke på hans stora inflytande på debatten. Clausewitz var något av en poet som ur sin tids fysikaliska föreställningar skapade livfulla bilder som behållit sin aktualitet. Det är viktigt att behandla dem rätt.

Erkännande

Författaren vill gärna tacka Kungliga Vetenskapssamhället för resebidrag som möjliggjorde en presentation av liknande frågor på en konferens i Washington 2011 och ett symposium i Tyskland 2013 anordnat av Clausewitz Netzwerk für Strategische Studien. Mina kollegor på FOI har bidragit med åsikter om Clausewitz, framför allt Ain Sume, Krister Pallin och Lars-Åke Hansson.

Referenser

Följande referenser leder bara läsaren till lämpliga källor och gör inga anspråk på fullständighet. Litteraturen om Clausewitz är enorm men handlar mest om hans militära betydelse. Hans vetenskapliga intressen är föga kända.

Gunnar Artéus (redaktör): Gustav III:s ryska krig (Probus, 1992).

Lazare Carnot: Essai sur les machines en général (1783).

Carl von Clausewitz: Vom Kriege (Berlin 1832).

Carl von Clausewitz: On War. (translated by J.J. Graham 1873).

Carl von Clausewitz: On War. Edited and translated by Michael Howard and Peter Paret. (Princeton University Press 1976).

Carl von Clausewitz: Om kriget. (Översättning och granskning av Hjalmar Mårtensson, Klaus-Richard Böhme och Alf W. Johansson. (Bonniers 1991)).

Carl von Clausewitz, Über das Leben und den Charakter von Scharnhorst, aus dem Nachlasse des General Clausewitz, in Historisch-politische Zeitschrift, herausgegeben von Leopold Ranke, (Berlin, 1832).

Carl von Clausewitz, Nachrichten über Preussen in seiner grossen Katastrophe; Kriegsgeschichtliche Einzelschriften, X, Berlin, 1888.

COPD 2010 (Allied Command Comprehensive Operations Planning Directive (COPD – Trial Version, December 2010).

R. Cross, "The sweet spot of a baseball bat," Am. J. Phys., 66(9), 771-779 (1998).

Anders Palmgren: Center of Gravity and Schwerpunkt. Kungl. krigsvetenskapsakademiens handlingar och tidskrift, Nr 3, juli/oktober 2010, pp. 29-42.

Terry S. Reynolds: Stronger than a hundred men: a history of the vertical water wheel (Baltimore : John Hopkins U.P. 1983).

Gerhard Johann David von Scharnhorst: Handbuch der Artillerie 1-3 (Hannover 1804-1814).

J. J. Schneider and L. L. Izzo: Clausewitz's Elusive Center of Gravity (Parameters, September 1987. pp. 46-57).

John Smeaton: "An Experimental Enquiry Concerning the Natural Powers of Water and Wind to Turn Mills and Other Machines Depending on Circular Motion" (1759).

Harry G. Summers: On Strategy: A Critical Analysis of the Vietnam War (Presidio 1982).

Om latinets långa och levande historia

Gerd V. M. Haverling

1. Inledning

Latinets historia är historien om en indoeuropeisk dialekt med ett från början mycket begränsat antal talare, som med tiden sprids över ett mycket stort område och vars moderna efterföljare talas i stora delar av världen. Det antika latinet är från början staden Roms språk, som blir modersmål för ett växande antal talare i det romerska riket, medan det efterantika latinet är ett för användarna från början främmande språk, som under många hundra år användes som internationellt kommunikationsmedel även långt utanför det ursprungliga romarrikets gränser.

Latinets status som det dödaste av döda språk framhövdes i några odödliga rader av Falstaff Fakir, alias Axel Wallengren (1865–1896), i dennes lilla praktiska handbok *En var sin egen professor*. I detta verks andra del, *Lärd bildning*, skriver han under rubriken *Döda språk*: ”De döda språken kallas så på grund av den gravlika stämman, varmed de framsägas av den erfarne översättaren. Det dödaste och således viktigaste av dem alla är *latin*, som uppfanns av gudinnan Latona. Känner du icke till detta språk, är du beklagansvärd och otjänlig att beträda mången viktig förtroendepost ...”¹ Latinet är ett dött språk såtillvida att det inte längre är någon nutida människas modersmål och eftersom de moderna tungomål, som är latinets direkta efterföljare, inte kallas latin utan t.ex. italienska, franska eller spanska. I det avseendet skiljer sig latinet från grekiskan, som fortfarande kallas grekiska även om den moderna versionen av språket skiljer sig minst lika mycket från den klassiska grekiskan under antiken som den moderna italienskan skiljer sig från antikens klassiska latin.²

Det var under Karl den Stores tid vid makten i början på 800-talet som man för första gången gjorde en tydlig distinktion mellan det språk som talades i samtidens frankiska rike, *rustica Romana lingua*, och de gamla romarnas litteraturspråk, latinet. Trots detta hade latinet stor betydelse i internationellt umgänge och i utbildningsväsendet i stora delar av Europa under ytterligare ett årtusende. Ett av de områden där latinet hade kvar sin ställning längst var utbildningsväsendet, men även där gick man på de flesta håll i Europa över till moderna språk en bit in på 1800-talet. I ett sammanhang används dock latinet fortfarande och det är inom katolska kyrkan. Visserligen läses mässan sedan ett halvsekel tillbaka mestadels på folkspråken, men vissa officiella skrivelser från den påvliga kurian är fortfarande

författade på latin – och när påven Benedictus XVI meddelade sin avsikt att avgå gjorde han detta på latin.

2. Det antika Roms språk

Latinet i den normerade form som vi känner det är stadens Roms språk: till skillnad från grekiskan har latinet bara en dialekt som etablerat sig som skriftspråk.

Ett språks utveckling är nära förbunden med den politiska situation i vilken de som talar språket lever. I latinets fall är detta särskilt påfallande genom den enorma geografiska expansionen och den stora ökningen av antalet talare av språket. För att beskriva språkets och litteraturens utveckling³ måste man därför även beskriva den samtida historiska utvecklingen.⁴

2.1 Det äldsta latinet

De tidigaste dokumenten på indoeuropeiska språk dyker upp under andra årtusendet f.Kr. De äldsta bevarade texterna är från Mindre Asien, där vi har dokument på hettitiska från omkring 1700 f.Kr. Vi har texter på mykensk grekiska från 1300-talet f.Kr. och från ungefär samma tid härrör de allra äldsta indoiranska texterna. Skrivkonsten sprids och under första årtusendet f.Kr. finns dokument på fler indoeuropeiska språk och dialekter i Mindre Asien, på Balkan och i Italien. Efter vår tideräknings början dyker fler språkgrupper upp. Vår egen germanska språkfamilj är dokumenterad från början av första årtusendet e.Kr., armeniskan känner vi från 400-talet och från perioden mellan 500 och 700 har vi en del handskrifter på två olika tokariska dialekter som talades i västra Kina. Slaviskans dokumentation börjar strax före år 1000, medan albanskan på Balkan och de baltiska språken vid Östersjön är dokumenterade först från 1400-talet.⁵

Under en period av politisk och ekonomisk tillbakagång, som började omkring 1200 f.Kr. gick den mykenska skriften så småningom förlorad. Först omkring 800 f.Kr. dyker det upp en ny grekisk skrift, nu formad efter feniciska förebilder. Vid mitten av 700-talet f.Kr. koloniserade olika grekiska folkgrupper Syditalien och Sicilien. De förde med sig denna skrift som snabbt spreds bland de ganska många folkgrupper och språk som vid den tiden fanns på den italienska halvön: vi har dokument på ungefär 40 olika språk och dialekter från Italien under första årtusendet f.Kr. Många av dem är indoeuropeiska och bland dessa har vi keltiska i norr och latinet och de med latinet närbesläktade sabelliska språken i landets mellersta och södra delar.

Det finns en del likheter mellan det antika latinet och den antika grekiskan, som beror på att vi möter dessa språk på ett relativt tidigt stadium i utvecklingen. I själva verket är släktskapet mellan dessa båda indoeuropeiska språk inte särskilt nära. Det finns också skillnader. Den rekonstruerade protoindoeuropeiskan har åtta kasus: av dessa har grekiskan behållit fyra, medan latinet har kvar sex kasus

och spår av ett sjunde. Grekiskan hade behållit mycket av den verbstruktur som hade utvecklats i den sena protoindoeuropeiskan och som vi känner även från sanskrit, medan viktiga drag i detta antingen aldrig hade funnits eller hade gått förlorade i latinet.⁶

2.1.1 Den arkaiska perioden (600-tal – ca 240 f.Kr.)

Vid mitten av första årtusendet f.Kr. hade ett folk som inte talade ett indoeuropeiskt språk, etruskerna, en ledande politisk och kulturell ställning i Italiens centrala delar. Deras språk och kultur har på många sätt påverkat de olika folken och språken i Italien vid denna tid, inte minst romarna och latinet. Det finns i latinet även en del spår av inflytande från de med latinet närbesläktade sabelliska språken.⁷ Detta återspeglas i myterna om Roms äldsta tid, den s.k. kungatiden (753–509 f.Kr.): en del av dessa kungar sägs ha tillhört en sabellisktalande grupp, sabinarna, eller ha varit av etruskisk härstamning.

Den grekiska skriften kom till Italien ungefär vid den tid då Rom enligt myten skall ha grundats av Romulus (753 f.Kr.). Den spreds snabbt till de olika folken i området. Romarna fick skriften genom etruskisk förmedling, vilket vi vet därför att romarna i äldre tid använde bokstaven *C*, motsvarande grekernas bokstav gamma (Γ), både för sitt *g*-ljud och för *k*-ljudet. Etruskiskan skiljde inte på dessa båda ljud, men det gjorde latinet och därför införde romarna så småningom en ny bokstav genom att lägga till ett litet streck: *G*. Det är av det här skälet som förnamnen *Gaius* och *Gnaeus* skrivs *Caius* och *Cnaeus* i det äldre latinet: dessa förnamn förkortas även i senare latin *C.* och *Cn.* Bokstaven *K* finns i romarnas alfabete, men den har en mycket begränsad användning (vi har den t.ex. i *Kalendae* som är namnet på den första dagen i månaden). En annan avvikelse från våra dagars latinska skrift är att man inte skilde på vokaliskt *i* och *u* och konsonantiskt *j* och *i* utan båda skrevs *I* och *V*: först på 1500-talet skiljer man systematiskt på *v* och *u* och på *i* och *j*.

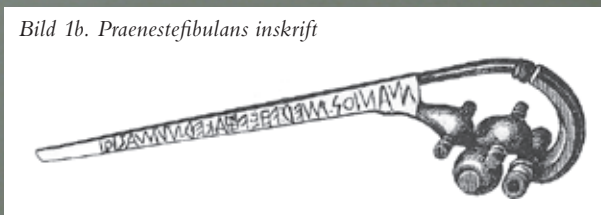
Den av allt att döma äldsta inskriften på latin finns på en stor säkerhetsnål eller ett spänne, en s.k. *fibula*, som skall ha hittats i den lilla staden Praeneste (nuvarande Palestrina) utanför Rom (bild 1a, b). Den anses ha tillkommit omkring 650 f.Kr. och inskriften skall läsas från höger till vänster. Praenestefibulan och dess inskrift är mycket omdebatterad och man har periodvis ansett den vara en förfälskning från slutet av 1800-talet, men den nu förhärskande åsikten är att den är äkta.⁸ Texten lyder *MANIOS MED FHEFHAKED NUMASIOI*, vilket på klassiskt latin skulle lyda *Manius me fecit Numerio* och vilket betyder 'Manius gjorde mig åt Numerius'.

Mot slutet av 600-talet dyker ytterligare några korta inskrifter upp och från 500-talet har vi en lite längre men svårtolkad inskrift på en sten på *Forum Romanum* i Rom. Efterhand blir inskrifterna fler och lättare att tyda. Stavningen i inskrifter från början och mitten av 200-talet f.Kr. är ännu inte normaliserad, men i övrigt känner vi igen det språk som möter oss i de något senare litterära texterna.⁹

Bild 1a. Fibula Praenestina, ca. 650 f.Kr

Bild 1b. Praenestefibulans inskrift

Rom var till att börja med en liten stadsstat som ofta stod under främmande inflytande, men mot slutet av den arkaiska perioden hade staden vuxit till en stormakt, inte bara på den italienska halvön utan i hela i västra Medelhavsområdet. Expansionen tog fart under 300-talet och i början av 200-talet hade Rom blivit den dominerande stormakten i Italien och man kom därför i konflikt med grekerna i landets södra delar. Efter segern över grekerna i Syditalien kom man i stället i konflikt med den andra stormakten i västra Medelhavsområdet, nämligen Karthago i Nordafrika, som besegrades i första puniska kriget (264–241 f.Kr.).

De texter som vi har kvar från denna äldsta tid är mestadels tämligen korta inskrifter. Vi har även några fragment av lagtexter som skrevs ned på bronsstavlor omkring 450 f.Kr och som citeras hos senare författare. Vi hör talas om sånger och tal och andra former av litteratur från den här perioden, men vi har ingenting sådant bevarat: det så gott som enda undantaget är den uråldriga *Carmen Aruale*, de s.k. Arvalprästernas sång, som finns bevarade i en inskrift från 218 e.Kr., då man sannolikt inte längre förstod alla de ålderdomliga formuleringarna.

2.2 Skriftspråkets normering och skapandet av en litterär kanon

Skapandet av en standard för latinet började när litteraturen uppstod i förklassisk tid. Det är emellertid under första århundradet f.Kr. som normerna för latinets prosa och poesi läggs fast. Vid den tiden skapas också en ny litterär kanon. Under de följande 200 åren diskuteras dessa normer och denna kanons ställning i romersk litteratur och i romersk skolundervisning.

Latinet hade behållit de flesta av protoindoeuropeiskans åtta kasus, men den tilltagande tendensen att använda prepositionsuttryck i stället för ren kasusform märks redan i det förklassiska och klassiska latinet. Med tiden tilltar den tendensen och i det sena latinet ökar användningen av prepositionsuttrycken ytterligare.¹⁰ I samband med standardiseringsprocessen hejdas emellertid utvecklingen till en del.

Latinets uttal i klassisk tid skiljer sig en del från uttalet under senare perioder. I klassisk tid uttalade man bokstaven *C* i namnen *Caesar* och *Cicero* som ett *k*-ljud även före mjuk vokal: man sade således ”Kikero” och inte ”Sisero”. Diftongen *ae* uttalades ”aj” eller möjligen ”ej”: diktatorns namn uttalades således ”Kaisar” eller möjligen ”Kejsar”. Konsonantiskt *V* uttalades i äldre tid ungefär som engelskt *w*.

Vi vet en del om skillnader mellan bildat uttal och enklare människors uttal i klassisk tid, eftersom detta kommenteras en del i de bevarade texterna. Vi hör talas om lantliga former av uttal och om morfologi av ålderdomligt slag som fortfarande skall ha varit i bruk i vissa dialekter på landet.

I de äldsta förklassiska texterna finner vi en del syntaktiska och morfologiska företeelser som så småningom försvinner i det klassiska latinet. Även hos de klassiska författarna själva kan vi följa hur språket förändras i takt med att en norm för skriftspråket arbetas fram.

Ortografen i inskrifterna från början av 2:a århundradet f.Kr. avviker mycket från den som vi finner i de i handskrifter traderade texterna från samma period, men mot slutet av perioden blir denna alltmer lik den som vi känner från de litterära texterna. Inte bara stavningen utan även bokstävernas form förändrades. I äldre tid kunde man skriva såväl från vänster till höger, som vi gör idag, som från höger till vänster, som på Praeneste-fibulan (bild 1). Bokstäverna i de äldsta inskrifterna är ojämna och inte särskilt vackra och i en del fall ser de inte ut så som vi är vana vid. Under den klassiska perioden hade man emellertid utvecklat en mycket vacker och jämn skrift som användes i påkostade monumentalinskrifter även under de senare århundradena, den s.k. klassiska kapitalskriften, som ser ut som de stora bokstäver vi använder idag. Inskriften på Pantheon i Rom

Bild 2. Klassisk kapitalskrift i en inskrift på Pantheon i Rom (27 f.Kr.)

lyder *M. AGRIPPA L.*

F. COS. TERTIVM. FECIT = *Marcus Agrippa, Lucii filius, consul tertium fecit* 'Marcus Agrippa, son till Lucius, lät uppföra då han var konsul för tredje gången' (bild 2). Denna eleganta skrift används i officiella sammanhang antiken igenom. Parallellt med denna använde man i privata sammanhang en kursivskrift (bild 5).

Även bokstävernas form blir allt elegantare i officiella inskrifter, samtidigt som en annan typ av bokstäver har kommit att användas i privata sammanhang, när man skriver brev på vaxtavlor eller papyrus (jfr sektion 2.3.1).

2.2.1 Den förklassiska perioden (240 f.Kr. – ca 90 f.Kr)

Det är efter segern över Karthago i det s.k. första puniska kriget som den av oss kända romerska litteraturen börjar. Romarna menade själva att detta skedde 240 f.Kr. då ett skådespel författat av en viss Livius Andronicus (död kort före 200 f.Kr.), en frigiven slav av grekisk härstamning, sattes upp i Rom. Under de följande omkring 150 åren standardiseras skriftspråket och mot slutet av denna period börjar språket i inskrifterna likna det som vi känner från den klassiska tidens litterära texter. Roms dominerande ställning i Italien ledde till att latinet började tränga ut de många andra språk som talades på halvön: t.ex. har flera betydande författare på latin under denna äldsta tid en bakgrund i en annan språklig miljö än latinets.

I början av den förklassiska perioden var Rom en stormakt i västra Medelhavsområdet, som efter en kort period av relativt lugn utkämpade ett krig på liv och död (det s.k. andra puniska kriget 218–201 f.Kr.) med sin rival i samma område, Karthago. Efter segern i detta krig (och över Roms mest fruktade motståndare genom tiderna, den skicklige puniske fältherren Hannibal) drogs Rom in i stormaktspolitiken i östra Medelhavsområdet. Man expanderade nu även i detta område och omkring 100 f.Kr. var Rom den dominerande stormakten i hela Medelhavsvärlden. En följd av den här utvecklingen var växande politiska och sociala motsättningar i Rom och i Italien.

Grekernas språk och litteratur utövade vid den här tiden mycket starkt inflytande i Rom. Deras litteratur börjar med Homeros mäktiga epos på 700-talet f.Kr. och på 400- och 300-talen f.Kr. hade normer för prosaspråket utvecklats och olika litterära genrer och vetenskaper etablerats. Under den hellenistiska tiden efter Alexander den stores död (323 f.Kr.) fastställdes en litterär kanon.¹¹ Den romerska litteratur som växer fram under den förklassiska perioden är mycket starkt påverkad av detta grekiska inflytande. Det tidigaste eposet på latin, Livius Andronicus *Odussia*, behandlar samma ämne som Homeros *Odyssée*. Även i andra former av poesi och prosa är det tydligt att man försöker skapa motsvarigheter till grekernas litterära genrer. Många av de komedier och tragedier som skrevs vid denna tid hade tydliga grekiska förebilder: ofta var de översättningar av grekiska förlagor.

Man började emellertid snart även att författa komedier och tragedier på romerska ämnen. Även inom den episka diktningen började man skriva om romerska ämnen: Naevius (död kort före 200 f.Kr.) skrev om det första puniska kriget, som han själv hade deltagit i, och Roms förste nationalskald, Ennius (239–169 f.Kr.), skrev om Roms historia i sitt mäktiga epos *Annales* 'Annaler'. En poetisk genre som inte hade några direkta grekiska förebilder och som romarna betraktade som något som de själva hade skapat är emellertid satiren: det första stora namnet där är Lucilius (död 102 f.Kr.).

Även metriken påverkas av grekiska förebilder. Till en början använder Roms episka poeter, Livius Andronicus och Naevius, ett inhemskt versmått, den s.k.

saturniska versen, i stället för grekernas hexameter, men i början av 100-talet utvecklade Ennius en latinsk form av hexameter.

Också prosan utvecklas under denna tid. Flera av tidens ledande politiker utmärkte sig som väktalare och i en del fall publicerades deras tal. De äldsta romerska historikerna skrev på grekiska, som ju var det internationella språket vid den här tiden, men snart övergick man till latin. Ett särskilt betydelsefullt namn på detta område är Cato (”Cato den äldre”, 234–149 f.Kr.): över 150 tal av honom var kända i klassisk tid och han författade även ett inflytelserikt verk om historia, *Origines* ’Ursprung’. Även den hellenistiska vetenskapen vinner nu insteg i Rom och det författas arbeten om filologi, teknik och juridik.

Vi har dessvärre bara fragment kvar av det mesta av den litteratur som skrevs under den förklassiska perioden.¹² Undantagen är ett antal bevarade komedier av Plautus (död 184 f.Kr.) och Terentius (död 159 f.Kr.) och Catos prosaverk om jordbruk, *De agricultura*.

Cato var en ledande politiker som mot slutet av sitt liv skall ha avslutat alla sina tal i senaten med den sedermera berömda frasen *ceterum censeo Carthaginem esse delendam* ’för övrigt anser jag att Karthago bör förstöras’. Staden förstördes 146 f.Kr., tre år efter Catos död. Han gjorde sig också känd som motståndare till det i hans tycke överdrivna grekiska inflytandet i samtidens Rom: detta motstånd skall dock inte överdrivas, eftersom det är uppenbart att även Cato hade studerat grekiska. Grekiskans ställning som bildningsspråk var nu definitivt etablerad.

2.2.2 Den klassiska perioden (ca 90 f.Kr. – ca 14 e.Kr. / 17 e.Kr.)

Den romerska litteraturens klassiska period infaller under det våldsamma århundrade då den romerska republiken går under och ersätts av kejsardöme. I början av perioden utmanas Rom av de andra folken i Italien, som vill bli romerska medborgare och därmed ta del av de fördelar som Roms stormaktsställning förde med sig. Rom segrade i kriget, men tvingades ge med sig på den viktigaste punkten: från 88 f.Kr. är hela Italien upp till floden Rubicon romerskt medborgarland, något som leder till att latinet inom loppet av några generationer tränger ut alla andra språk på halvön – med undantag för grekiskan i landets södra delar.

Den första halvan av den klassiska perioden kännetecknas av våldsamma strider mellan mäktiga politiska och militära ledare. Den bakomliggande orsaken är delvis en motsättning mellan de ledande aristokratiska kretsarna, som slår vakt om det rådande oligarkiska styret och sina ekonomiska privilegier, och mer folkliga grupper, som protesterar mot orimliga ekonomiska villkor och som vill ha mer att säga till om i politiken. Bilden är dock komplicerad och en del aristokrater, bl.a. Caesar, ansluter sig till den folkliga sidan.

Intresset för retorik var stort i denna oroliga tid, eftersom väktalighet var en väg till politisk makt. Att förvärva kunskap på området förutsatte normalt en gedigen utbildning i grekiska, vilket bara de mer burgna samhällsgrupperna hade råd med. Det gjordes därför ett försök att skapa undervisning på området som

inte förutsatte grekiska: den bevarade skriften *Rhetorica ad Herennium* 'Retorik tillägnad Herennius' tycks ha skapats i den miljön. Denna skola, som grundades när mer folkligt sinnade politiker hade makten, stängdes emellertid när politiker, som snarare slog vakt om den gamla elitens privilegier, styrde i Rom.

Vid mitten av första århundradet f.Kr. är det de forna vännerna Gnaeus Pompeius Magnus (106–48 f.Kr.) och Gaius Iulius Caesar (ca 100–44 f.Kr.; bild 3) som slåss om makten. Caesar besegrade Pompeius 48 f.Kr., men inbördeskriget var därmed inte slut. Först efter att ha besegrat en del andra motståndare kunde diktatorn ett par år senare slå sig ned i Rom. Ett omfattande reformarbete tog då vid och bl.a. reformerades den romerska kalendern i enlighet med den dåtida grekiska vetenskapens senaste rön. Denna verksamhet avbröts när han blev mördad vid ett senatssammanträde den 15 mars 44 f.Kr.

Caesar var inte bara en betydelsefull politiker och fältherre, utan även en av tidens främsta författare. Han beskrev och urskuldade sina egna handlingar i de bevarade verken *De bello Gallico* 'Om det galliska kriget' och *De bello ciuili* 'Om inbördeskriget', men han lade sig också i debatten om språk och stil och han författade även poesi som inte är bevarad. Caesars klara och eleganta prosastil har i mycket hög grad påverkat beskrivningen av latinet i senare tiders skolgrammatikor.

En annan ledande politiker vid den här tiden, Marcus Tullius Cicero (106–43 f.Kr.), var tidens allra störste vältalare (fig. 5). Av honom har vi många bevarade tal, som lästes flitigt i skolorna under antiken. Vi har även en stor mängd brev som publicerades efter hans död. Här finns också betydelsefulla arbeten om retorik (t.ex. *De oratore* 'Om talaren'), om moralfilosofi (t.ex. *Tusculanae disputationes*

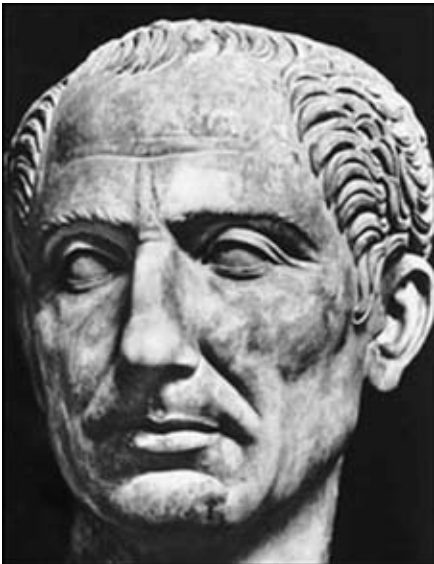

Bild 3. C. Iulius Caesar (ca. 100–44 f.Kr.)

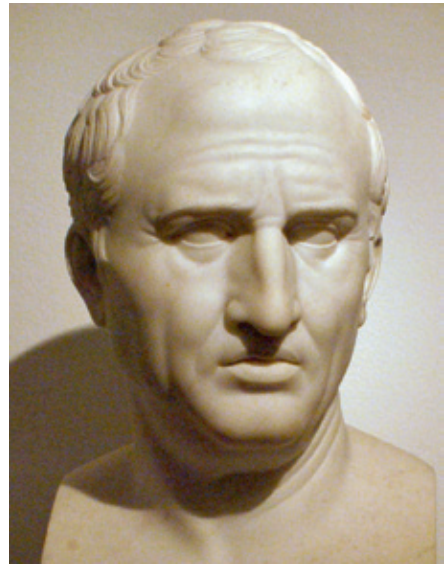

Bild 4. M. Tullius Cicero (106–43 f.Kr.)

'Samtal i Tusculum') och politisk filosofi (t.ex. *De re publica* 'Om staten'): dessa arbeten är betydelsefulla, dels som källa till en del grekisk filosofi som inte längre är bevarad på originalspråket, dels därför att Cicero nu skapar en stor mängd översättningslån av fundamentala begrepp i den grekiska filosofin, som i många fall lever vidare i moderna västerländska språk (t.ex. *qualitas* 'egenskap, kvalitet'). Ciceros idéer om språk och stil kom att prägla mycket av undervisningen i skolorna liksom beskrivningen av latinets i senare tiders skolgrammatikor. Han ägnade sig även en del åt poesi: vi har en del fragment kvar av hans verk på det området. Även några av hans prosaverk är endast kända genom korta fragment hos senare författare.

Teatern och historieskrivningen spelade en central roll i den pågående politiska kampen, men av detta har vi bara kvar en del fragment. Det skrevs också en hel del poesi, som inte längre är bevarad eller som vi bara känner till fragmentariskt. En genre som fick ökad betydelse i nästa generation, den romerska kärlekselegin, uppstod under denna tid. Det förekom även en hel del forskning om naturvetenskap, teknik, språk och litteratur, som vi endast hör talas om eller har enstaka fragment av.

Av den vetenskapliga litteraturen har vi framför allt kvar en del arbeten av Varro (116–27 f.Kr.): vi har delar av en traktat om latinets och vi har kvar hans arbete om lantbruk. Av tidens poesi har vi framför allt kvar två författarskap: Lucretius (död ca 55 f.Kr.) skrev en lärodikt *De rerum natura* 'Om tingens natur', i vilken han lägger fram en av den grekiske filosofen Epikuros inspirerad materialistisk världsbild som skall befria människorna från dödsfruktan, och Catullus (död ca. 54 f.Kr.) skrev kärleksdikter, satiriska dikter och lärda dikter inspirerade av hellenistiska förebilder och myter.

Av de historiker som var verksamma vid den här tiden har vi en del bevarade arbeten. Av Nepos (troligen död någon gång efter 27 f.Kr.) har vi kvar en del biografier över kända personer i grekisk och romersk historia. Vi har även en åttonde bok av *De bello Gallico*, om Caesars krig i Gallien, som författats av en av dennes officerare, Hirtius, samt ett antal anonyma arbeten om Caesars förehavanden under inbördeskriget. Den mest betydande historikern i senrepubliken är dock Sallustius (86–34 f.Kr.), som var verksam som författare under åren efter mordet på Caesar. Han kritiserade den traditionella överklassens egoism i sina bevarade monografier om Catilinas sammansvärjning 63 f.Kr. och om kriget mot den numidiske kungen Jugurtha (111–104 f.Kr.). Vi har även en del fragment av det stora arbete om historia som han hade påbörjat vid tiden för sin död, *Historiae*. Hans arkaiserande prosaspråk avvek mycket från Ciceros klassicistiska ideal, men kom att beundras mycket av senare generationer.

Efter mordet på Caesar utbröt inbördeskrig. Caesars arvtagare, Marcus Antonius och Caesars unge släkting Octavianus, besegrade Caesars mördare 42 f.Kr. Relationen mellan de båda segerherrarna i det kriget försämrades emellertid snart: inbördeskrig bröt ut igen och Octavianus segrade 31 f.Kr. Han var därefter

ensam härskare i hela riket, i vilket nu även den sista fria hellenistiska staten, Egypten, hade införlivats. 27 f.Kr. tilldelades han tillnamnet *Augustus* 'den upphöjde'. Formellt höll kejsar Augustus styvt på att han hade återupprättat den romerska republiken, men i själva verket hade så mycket makt samlats i hans hand att ett nytt styrelseskick, ett på kontroll av stridskrafterna baserat envælde, hade skapats. Detta blev särskilt tydligt efter kejsarens död 14 e.Kr.

Under kejsar Augustus tid vid makten är det framför allt poesin som blomstrar. Poeterna får ekonomiskt understöd av förmögna personer som också har en framträdande roll i politiken. En av dessa, Gaius Cilnius Maecenas (död 8 f.Kr.), var en nära vän till kejsaren som under en längre tid i början av dennes tid vid makten ingick i den krets av vänner som bildade en sorts informell regering. En annan mecenat var Mesalla Corvinus (död 8 f.Kr.), som till skillnad från Maecenas inte alltid hade stått på Octavianus sida, men som valde att sluta upp bakom denne inför den avgörande striden mot Antonius. Även Asinius Pollio (död 4 e.Kr.) hade varit på Antonius sida i den politiska kampen, men han hade dragit sig tillbaka från aktivt deltagande i politiken i sista stund. Som privatperson ledde han en sorts kulturell opposition mot den nya regimen. Han grundade det första offentliga biblioteket i Rom och uppmuntrade *recitationes*, offentliga uppläsningar av nya litterära verk.

Det är till Asinius Pollio som den unge Vergilius (70–19 f.Kr.) vänder sig i sina *Ekloger* (38 f.Kr.). Efter det inträder emellertid Maecenas som Vergilius beskyddare och den rollen har han medan poeten skriver sitt nästa verk, *Georgica* (publ. 29 f.Kr.), som handlar om lantbruk. Vergilius sista stora arbete, det magnifika eposet *Eneiden*, som beskriver trojanen Aeneas färd med sitt folk från Troja till Latium, var bara nästan färdigt, då poeten hastigt avled 19 f.Kr. På kejsarens order gick en annan poet i Maecenas krets, Varius Rufus, igenom texten och publicerade den.

I Maecenas krets ingick även den fine lyrikern och satirikern Horatius (65–8 f.Kr.). Horatius första publicerade verk består av några samlingar ofta satiriska dikter (*Satirer* i två böcker från 35 och 30 f.Kr., en bok *Epoder* från 30 f.Kr.). De tre första böckerna av hans *Oden* publicerades 23 f.Kr., medan den fjärde boken lades till tio år senare. När Rom 17 f.Kr. skulle fira sina sekularspel ombads Horatius av kejsaren att skriva en sång som skulle uppföras vid detta tillfälle: det blev den s.k. *Carmen saeculare*, i vilken poeten ber Apollon och Diana beskydda Rom och Augustus styre. En första bok *Epistlar*, brev på vers, publicerades 20 f. Kr., medan den andra boken, som skrevs under åren 19–13 f.Kr., kan ha kommit ut postumt. Den inflytelserika *Ars poetica*, ett långt versbrev om litteraturteori, torde ha kommit till mot slutet av poetens liv, men dateringen är omdebatterad.

Även den lika passionerade som lärde kärlekselegidiktaren Propertius (ca 50–efter 16 f.Kr.) ingick i Maecenas krets. Propertius publicerade tre böcker elegier mellan 28 och 22 f.Kr. Den fjärde boken kom senare, kanske kort före

hans död. Flera av dikterna är kärlekselegier, men i den senare produktionen finns också lärda dikter i hellenistisk stil om romerska myter och religion.

I Mesalla Corvinus krets finner vi den finstämda kärlekselegikern Tibullus (ca 50–19 f.Kr.), som publicerade en första bok kärlekselegier 26 eller 25 f.Kr. Till den fogades senare en andra bok. Under hans namn har även en tredje bok, innehållande bl.a. en del dikter av en poet som kallar sig Lydgamus och av en ung kvinna som hette Sulpicia, bevarats till eftervärlden. Även dessa poeter torde ha varit knutna till Mesallas litterära krets.

Även den rikt begåvade, produktive och mångsidige Ovidius (43 f.Kr.–troligen 18 e.Kr.) var knuten till Mesalla Corvinus krets. Han började publicera sina dikter omkring 20 f.Kr. och blev först uppmärksammas som författare till kärlekselegier (*Amores* 'Kärlekar' och *Heroides* 'Hjältinnor'). Hans ironiska och ofta lättsinniga attityd till kärleken märks särskilt tydligt i en del dikter som tillkom mellan 1 f.Kr. och de första åren av 1:a århundradet e.Kr. (t.ex. *Ars amatoria* 'Kärlekskonsten'). Mellan 2 och 8 e.Kr. författar han sitt väldiga och mångsidiga epos i femton böcker, *Metamorphoses*, 'Förvandlingar', och sitt lärda verk *Fasti*, en kalender i poetisk form om årets sex första månader. År 8 e.Kr. blir Ovidius förvisad av kejsaren till Svarta havet: orsaken är oklar, men kejsaren tycks bl.a. ha ogillat något i poetens författarskap. Under åren i exil fortsatte poeten att dikta (t.ex. fem böcker *Tristia* 'Sorgekväden' och fyra böcker *Epistulae ex Ponto* 'Brev från Pontus', och en kort kritisk dikt *Ibis*). I unga år hade Ovidius stora framgångar med tragedin *Medea*, som dessvärre inte är bevarad.

Vi har även kvar en del bevarade verk på prosa från augusteisk tid, framför allt delar av Livius (59 f.Kr.–17 e.Kr.) väldiga verk om Roms historia och Vitruvius (död efter 15 f.Kr.) arbete om arkitektur (publicerat mellan 27 och 23 f.Kr.). Livius prosaspråk avviker mycket från Sallustius arkaiserande stil och har mer gemensamt med Ciceros klassicistiska ideal. Av hans omfattande verk om Roms historia från äldsta tid till författarens egen tid har vi kvar en del böcker om Roms äldsta tid, om andra puniska kriget mot slutet av 200-talet f.Kr. och om Roms expansion i början på 100-talet e.Kr.

Två av den augusteiska periodens begåvade och framstående poeter, Vergilius och Horatius, hade särskilt nära band till regimen och gav den sitt stöd. I början av kejsar Augustus långa regering var tacksamheten mot den nya regimen stor, eftersom det äntligen hade blivit fred och ordning efter årtionden av krig, mord och politiskt godtycke. Mot slutet av hans tid vid makten hårdnade dock det politiska klimatet. Den siste av de stora augusteiska diktarna, Ovidius, kom i konflikt med kejsaren och landsförvisades 8 e.Kr. till en stad vid Svarta havet, där han avled omkring 10 år senare. Han var inte den ende författare som fick problem med den kejsarliga censuren mot slutet av kejsar Augustus regering: en samtidshistoriker, Labienus, tog sitt liv 12 e.Kr. när hans arbete brändes offentligt.

Det allra mesta som skrevs under denna tid är inte bevarat. Flera viktiga historikers arbeten är inte bevarade eller endast bevarade i fragment: större delen

av Livius väldiga arbete, framför allt den del som handlade om inbördeskrigen under första århundradet f.Kr., finns inte kvar. Vi vet också att teatern spelade en betydande roll i den samtida debatten, men av detta har vi bara några få fragment.

De senare normerna för först prosan och senare också poesin fastställs på grundval av de främsta författarna under den här perioden. Dessa författares verk kom sedan att ingå i den kanon som särskilt flitigt studerades i de romerska skolorna och som alla senare författare måste förhålla sig till. Språket från den här tiden har senare ansetts vara särskilt föredömligt och i modern tid har man därför ibland använt beteckningen ”guldålder” om den här perioden och dess språk.

Gränsen för den klassiska periodens slut brukar traditionellt dras vid 14 e.Kr., det år då kejsar Augustus dog. Vid ungefär samma tid avlider även de sista författare som brukar räknas till den klassiska perioden, nämligen historikern Livius (17 e.Kr.) och poeten Ovidius (troligen först 18 e.Kr.).

2.3 Den efterklassiska perioden

Under de 200 åren som följer på den klassiska periodens slut diskuteras de normer som då etablerats. Det är under denna period som den kanon väljs ut, som kom att spela en central roll i senare romersk litteratur och skolundervisning. Av särskilt stor betydelse i det sammanhanget var Terentius komedier från förklassisk tid och Ciceros tal, Sallustius historieskrivning och Vergilius epik från klassisk tid. Retoriken, som hade haft en central roll i politiken under republiken, behöll sin centrala ställning i skolundervisningen trots att de politiska förhållandena och därmed värtalighetens praktiska betydelse hade förändrats.

Språk ändrar sig alltid och därför är det naturligt att även latinet ändrades. Förändringarna i skriftspråket är emellertid förhållandevis små, eftersom det nu fanns en norm att förhålla sig till. Även uttalet ändrades lite grand: konsonantiskt *v*, som i äldre tid uttalades ungefär som engelskt *w*, övergick i efterklassisk tid till labiodentalt *v*.

Parallellt med skriftspråksnormen finns efter dennas etablering ett talat språk som efterhand avviker alltmer från denna. Denna form av latin brukar ofta kallas ”vulgärlatin”, men termen är problematisk: för det första är det så att en del saker som hör hemma i denna form av latin i ett visst skede inte gör det i ett senare, eftersom de då har blivit accepterade i det som ansågs vara lite bättre språk; och för det andra använder de antika romarna själva inte termen *sermo uulgaris* i betydelsen ”vulgärt språk” eller ”obildat språk” utan snarare i betydelsen ”vardagligt språk”.

Det s.k. ”vulgärlatinet” möter vi i flera texter från den efterklassiska perioden. Inskriftsmaterialet från det av Vesuvius vulkanutbrott 79 e.Kr. förstörda Pompeji och en del avsnitt i Petronius roman *Satyrica* (ca 60 e. Kr.), i vilka författaren gör sig lustig över obildade människors sätt att tala, vittnar om hur det samtida talspråket hade förändrats i jämförelse med det talade språk som låg till grund för skriftspråkets klassiska normer. Petronius beskrivning av samtida talspråk är något mycket ovanligt i antik litteratur. Vi får även en del upplysningar om talspråket

under 2:a århundradet e.Kr. i en del i originalform bevarade privatbrev. Även grammatiker och glossarier ger oss upplysningar om detta.

Vi vet en del om skillnader mellan bildat uttal och enklare människors uttal i klassisk tid, eftersom detta kommenteras en del i de bevarade texterna. Det var säkert så även under de senare århundradena, men där får vi mindre tydliga upplysningar i texterna och det är dessutom sannolikt att de stora sociala förändringarna – spridningen av latinet till fler folkgrupper och dessa nya gruppers framträngande på den politiska arenan – så småningom påverkade normen för det ”finare” uttalet av latinet.

Vid sidan om den eleganta kapitalskrift som vi finner i officiella inskrifter från klassisk tid och framåt (jfr bild 2) använde romarna även en kursiv skrift, som var anpassad efter de vaxtavlor som man ofta använde i privata sammanhang. Den skriften återfinns även i graffiti: den skriften är betydligt mer svårläst.¹³ Vi finner den här typen av skrift i en del brev som bevarats i original från antiken, mestadels från den efterklassiska perioden, men också i klottret på väggarna i bl.a. Pompeii, som förstördes av ett vulkanutbrott 79 e.Kr., t.ex. i en inskrift, där vi läser *PEREGRINUS* ’främling’ (bild 5). Den här typen av skrift användes från den förklassiska perioden till 200-talet e.Kr., då den ersattes av den yngre romerska kursiven.

Bild 5. Äldre romersk kursiv, klottret från Pompeii

2.3.1 Den äldre kejsartiden (14 e.Kr.-192 e.Kr.)

Efter den klassiska periodens slut har romarna fått en ny nationallitteratur som i vissa avseenden kunde mäta sig med grekernas. I klassisk tid hade de stora

diktarnas och prosaisternas verk från förklassisk tid varit centrala texter som studerades i skolan, men den rollen övertas nu av klassiska författare som Vergilius och Cicero.

I ekonomiskt hänseende är första århundradet e.Kr. en period av högkonjunktur, inte minst i Italien, vilket leder till kännbara sociala förändringar, då nya sociala grupper lyckas bli rika på köpenskap. Samtidigt sprids både latinet och det romerska medborgarskapet utanför Italien. Formellt hade kejsar Augustus återskapat republiken, men i själva verket hade han skapat ett nytt envælde. Ett påtagligt problem under den tid då hans efterträdare i den s.k. julisk-claudiska dynastin regerade (14–68 e.Kr.) var att de formella grunderna för detta nya styre ännu inte hade etablerats. Under den perioden rådde det därför starka spänningar mellan senaten och det kejsarliga styret, som blev kraftfullt kritiserat i en del samtida historiska framställningar, som inte bevarats men som vi känner till eftersom senare historiker har använt sig av deras verk. Vi hör talas om flera spektakulära självmord i senatorsklassen och en del visade under den här tiden öppet sina sympatier för Caesars mördare och fiender.

Det finns emellertid även en del författare som skriver om historia under denna period som antingen stödjer den rådande ordningen eller i varje fall undviker att framföra kritik. Bevarade författarskap av detta slag är Velleius Paterculus korta arbete om samtidshistoria (30 e.Kr.) och Valerius Maximus kuriösa samling exempel på dygder och laster hos personligheter i det förflutna (ca. 31–32 e.Kr.), som kom att bli mycket populär i senantiken och under medeltiden. Författaren till ett underhållande verk om Alexander den stores liv och verk, Curtius, tycks ha varit verksam under kejsar Claudius tid vid makten (41–54).

Vi har en del traktater om tekniska ämnen från denna tid. En del av dem skrevs av yrkesmän på området, medan andra skrevs av lärda amatörer. Vi har arbeten om medicin av Celsus (verksam omkr. 30) och Scribonius Largus (verksam omkr. 50), om geografi av Pomponius Mela (verksam omkr. 40 eller 50) och om jordbruk av Columella (verksam omkr. 50). Vi har även ett arbete om naturvetenskap och teknik av Seneca ”den yngre” (ca 4 f.Kr.–65 e.Kr.). Talekonstens förändrade villkor märks i de exempel på övningar på området som omkr. 30 publicerades av Seneca ”den äldre” (ca 50 f.Kr.–ca 40 e.Kr.), far till den yngre Seneca, som även han hade utmärkt sig som vältalare. Av Seneca den yngre har vi en mängd traktater och litterära brev om moralfilosofiska problem och en kort och elak beskrivning av hur den avlidne kejsar Claudius (död 54) mottogs av gudarna. Denna parodiska beskrivning har en del gemensamt med Petronius delvis bevarade roman *Satyrica*, som ironiserar över förhållanden i samtiden och som av allt att döma skrevs under Neros tid (54–60).

Bland de bevarade poetiska verken märks en lärodikt om astronomi av Manilius (verksam omkr. 15) och fragment av en lärodikt på samma ämne av en medlem av kejsarfamiljen, Germanicus Caesar (15 f.Kr.–19 e.Kr.). Från Neros tid (54–68) har vi exempel på bukolisk diktning av Calpurnius Siculus, på frän satirisk

diktning av Persius (34–62), på tragedier av Seneca den yngre och på epik i form av Lucanus (39–65) säregna epos om inbördeskriget mellan Caesar och Pompeius, som tydligt tar ställning för den senare.

Flera författare får problem med den politiska makten under denna period. Filosofen, vältalaren och dramatikern Seneca den yngre (4 f.Kr.–65 e.Kr.), förvisades från Rom ett slag under kejsar Claudius regering (41–54), men återkallades efter en tid för att undervisa den blivande kejsar Nero. Mot slutet av dennes regering (54–68) föll han dock i onåd och tvingades begå självmord. Samma öde drabbade flera personer som hade stått kejsar Nero nära: Senecas brorson Lucanus tvingades ta livet av sig samma år som sin farbror. Även romanförfattaren Petronius tycks ha drabbats av samma öde.

Efter kejsar Neros av ett militärt uppror påtvingade självmord sommaren 68 utbröt ett inbördeskrig, i vilket fältherren Vespasianus segrade i slutet av 69. Vid sin död tio år senare efterträddes denne först av den populära sonen Titus (död 81) och sedan av den yngre sonen Domitianus, vars med tiden alltmer tyranniska styre väckte sådant ogillande att man till sist mördade honom (96).

Att författa encyklopediska verk var populärt vid denna tid och vi har kvar ett sådant, *Naturalis Historia*, av den lärde senatoren och ämbetsmannen Plinius ”den äldre” (22–79). Man författade även verk om litteratur och språk. Den romerska litteraturens främsta traktat på retorikens område, Quintilianus *Institutio oratoria* ’Talekonsten’, skrevs under flavisk tid (författaren avled före 100). Vid den här tiden väcks på nytt intresset för att skriva mäktiga epos om t.ex. grekiska sagor och myter: Valerius Flaccus (död ca 90) skrev om Jason och argonauterna och Statius (död ca 96) skrev om sagokretsen kring staden Thebe och om den homeriske hjälten Achilles. Även romersk historia blir nu föremål för episk diktning i Silius Italicus (död 101) verk om Roms krig mot Hannibal 300 år tidigare. En intressant skildring av det samtida samhället ges av Statius i ett antal dikter (*Silvae*), som han skrev på beställning av diverse framträdande personer i samhället. En beskrivning av samtiden ges även i Martialis (död ca 104) många ironiska epigram.

Efter mordet på kejsar Domitianus utsåg senaten en äldre senator, Nerva, till kejsare. Denne adopterade en fältherre från Spanien, Traianus, som efterträdde honom på tronen när han avled 98. Såväl Traianus (död 117) som hans efterträdare Hadrianus (död 138) och Antoninus Pius (död 161) saknade egna söner och adopterade därför sina efterträdare. Den siste av dessa adoptivkejsare, Marcus Aurelius (död 180), hade emellertid en egen son, Commodus, som efterträdde sin far. Denne visade sig vara mindre lämplig för uppgiften och blev mördad efter 12 år på tronen (192).

De flesta kejsare under den här tiden har ett relativt gott eftermäle. Detta gäller särskilt Traianus: när man i senantiken skulle önska en ny kejsare lycka till i sin kommande gärning önskade man honom att bli *felicior Augusto, melior Traiano* ’mer framgångsrik än Augustus, bättre än Traianus’. Den större acceptansen har delvis att göra med att dessa kejsare som personer var betydligt mer sansade än en del

av sina företrädare, men också med att den konstitutionella grunden för kejsardömet nu skapades. Det kejsarliga styret byråkratiserades, vilket betyder att en del oklarheter om hur makt skulle utövas försvann.

Under det andra århundradet stagnerade ekonomin i rikets centrala delar. Romarriket uppnådde sin största utbredning under Traianus tid, men redan under hans efterträdare drog man sig tillbaka från en del av de områden som han hade erövrat. Utrikespolitiskt var läget ganska lugnt fram till Marcus Aurelius tid vid makten, då Rom tvingades föra krig mot partherna i öster (161-166) och mot germanerna i norr (167-180).

Historikern Tacitus (död efter 117) och talaren och brevskrivaren Plinius ”den yngre” (död ca 113, systerson och adoptivson till till den äldre Plinius), hörde till samma generation som kejsar Traianus. De glädde sig över de förbättrade förhållanden som rådde under den nya regimen. Tacitus beskrivning av den julisk-claudiska ättens tid vid makten i *Annales* ’Annaler’ och av flavierna i *Historiae* ’Historier’ präglades av hans egna obehagliga erfarenheter av Domitianus styre. I början av andra århundradet verkade även poeten Iuvenalis (död ca 130), som författade fräna satiriska dikter, och historikern Suetonius (död efter 122), som bl.a. skrev ett antal biografier över de tidigaste kejsarna, men som även författade viktiga biografier över grammatiker och författare, som vi bara har fragment kvar av, men som vi känner indirekt genom senare författares verk.

Vi hör talas om diktning under århundradets senare del, men denna är inte bevarad. Däremot har vi en intressant roman, *Metamorfoser*, av den egensinnige vältalaren och filosofen Apuleius (trol. död ca 180), av vilken vi även har ett bevarat försvarstal och en del essäer om filosofi. Juridiken var sedan länge en viktig disciplin bland romarna, men den första bevarade texten på området, Gaius *Institutiones*, härrör från mitten av andra århundradet. Vid denna tid diskuteras och omprövas de litterära normerna: en del av detta kan vi följa i essäsamlingen *Noctes Atticae* ’Attiska nätter’ av Gellius (död efter 180). Det förklassiska latinet är nu på modet och en del ifrågasätter de klassiska ideal som formulerats av Cicero och föredrar i stället att imitera den förklassiska tidens latin. Ledande inom denna rörelse var vältaren och retorikläraren Fronto (död ca 170), som bl.a. hade undervisat kejsar Marcus Aurelius. Den klassiske historikern Sallustius och hans arkaiserande prosa stod nu högt i kurs och blev obligatorisk läsning i skolorna.

Under dessa båda århundraden spreds den romerska identiteten alltmer, inte minst genom armén. Att bli soldat var en väg till det eftertraktade romerska medborgarskapet. Efter avslutad tjänstgöring hände det inte sällan att den tidigare soldaten stannade kvar där han hade varit stationerad före sin pensionering och bildade familj tillsammans med en kvinna från trakten: den nya familjens gemensamma språk var latin. På bland annat detta sätt spreds latinet alltmer, framför allt i de erövrade områdena i väster. Vi kan följa latiniseringen inom armén i en del brev som bevarats i original från första århundradet e.Kr. En del av dem vittnar om en påfallande hög läs- och skrivkunnighet bland romerska officerare

med germansk bakgrund i Britannien,¹⁴ medan andra ger intressanta inblickar i talspråkets utveckling och inte minst i förhållandet mellan latin och grekiska i Egypten.

Samtidigt som det romerska medborgarskapet gradvis bredde ut sig växte en grekisk-romersk blandkultur fram. Grekiskan förblev viktig som bildningsspråk i väster och kejsar Marcus Aurelius, vara modersmål var latin, valde att skriva sina filosofiska ”Självbetraktelser” på grekiska.

Latinet i de litterära texterna under den tidigare delen av den här perioden har ibland betraktats som visserligen något sämre än latinet under den klassiska perioden (”guldåldern”) men ändå tämligen gott och har därför ibland kallats ”silverlatin”. Gränsen brukar då dras omkring 125 och alltså under Hadrianus regering: Iuvenalis och Suetonius brukar räknas till ”silverlatin”, men inte Apuleius eller Gellius.¹⁵ Det finns emellertid knappast några kriterier i den romerska utvecklingen som talar för en sådan avgränsning: det är först omkring 200 som vi har såväl historiska som kulturhistoriska och språkliga kriterier för att säga att en ny situation har inträtt.

2.4 Senlatin: latin i senantiken

Omkring 200 e.Kr. får Rom för första gången en kejsare som inte hade latin som modersmål och i början av 200-talet sprids det romerska medborgarskapet till alla fria människor i riket.

De allra flesta bevarade texterna från den romerska antiken är senantika texter. Perioden är också betydelsefull, eftersom det är under denna tid som det avgjordes vilka texter från de äldre perioderna som skulle leva vidare till våra dagar.

Omkring 200 kan vi konstatera en del förändringar i språket. Tendensen att i stället för rena kasusformer använda prepositionsuttryck tilltar i det sena latin, särskilt i de mindre litterära texterna: i den moderna italienskan och franskan har prepositionsuttryck ersatt kasusformernas funktioner i så gott som samtliga fall (undantagen har vi bland pronomina). Även verbssystemet genomgår genomgripande förändringar och nya verbformer bildas medan andra går förlorade. Även systemet för underordning av satser, ordföljden och ordbildningssystemet förändras i det sena latin.¹⁶

Uttalet ändrades en del i senantiken. I äldre tid hade man uttalat namnen *Caesar* och *Cicero* som ”Kajsar” och ”Kikero”. I det sena latinet monoftongades diftongen ”aj” till ”ä” samtidigt som *C* före mjuk vokal hade börjat uttalas ”kj”: på 300-talet tycks man alltså ha sagt ”Kjikjero” och ”Kjäsar”. Vid antikens slut hade uttalet av *C* övergått till det som vi möter i modern italienska, d.v.s. ”Tjitjero” och ”Tjäsar”, vilket i tidig medeltid övergick till ”ts” i nuvarande Frankrike.¹⁷ Vi vet att det i klassisk tid fanns skillnader mellan bildat uttal och enklare människors uttal. Det var säkert så även under de senare århundradena, men det är också sannolikt att de stora sociala förändringarna, t.ex. spridningen av latin och därmed av den romerska identiteten till fler folkgrupper och dessa

nya grupper framträngande på den politiska arenan, påverkade normen för det ”finare” uttalet av latinet.

Antalet vittnesbörd om utvecklingen i det talade språket växer under senantiken: de senantika grammatikerna kommenterar ibland utvecklingen, men vi har också ett stort antal texter som författats av personer med endast bristfälliga kunskaper om den klassiska litterära normen.

Skriftspråksnormen är sig tämligen lik genom århundradena: språket i kyrkofadern Augustinus *Confessiones* ’Bekännelser’ från omkring 395 och i filosofen Boethius *Consolatio philosophiae* ’Filosofins tröst’ från 524 skiljer sig ganska lite från det språk som skrevs under första århundradet f.Kr., då normen etablerades. Skillnaderna beror främst på att man inte fullt ut förstod alla de förändringar som hade inträffat sedan dess.

Att skriftspråksnormen var så konservativ ledde med tiden till att avståndet mellan det litterära språket och det vardagliga talspråket ökade. För människor utan högre utbildning, som ju utgjorde den överväldigande majoriteten av befolkningen, blev det därför så småningom allt svårare att förstå en muntlig framställning på detta litterära språk. Det här var ett problem som en del kristna biskopar från 400-talet och framåt diskuterar: de uppmanar sina präster att tala till sin menighet på ett sådant sätt att menigheten kan förstå vad de säger. Det är dock först omkring 800 e.Kr. som man i nuvarande Frankrike definitivt konstaterar att det samtida talspråket var något annat än de antika romarnas litterärspråk.

I böcker använde man i romersk tid lite olika typer av skrift beroende på hur pass påkostad boken var. I enklare böcker användes en skrift som hade en hel del gemensamt med kursivskriften, men i dyrare böcker använde man en sorts kapitalskrift.

Bild 6. Capitalisskrift i Cod. Vat. Lat. 3225, fol. 7v (ca. 400)

Bild 7. Uncialskrift i Codex Laudianus 35 (Oxford, Bodleian Library, 600-tal)

Den typen av skrift har vi i en påkostad Vergiliushandskrift från omkring 400, som förvaras i Vatikanens bibliotek i Rom (bild 6). Den är prydd med illustrationer, bl.a. med en bild av hjälten Aeneas flykt från det brinnande Troja.¹⁸

Där finns emellertid även andra typer av skrift och i böcker använde man från senantiken och framåt inte sällan den s.k. uncialskriften som delvis liknar våra små bokstäver. Vi har exempel på den typen av skrift i den vänstra kolumnen i en handskrift (bild 7), som skrevs på 600-talet. I den högra har vi motsvarande text på grekiska.

300- och 400-talen är viktiga århundraden för den romerska litteraturens överlevnad, eftersom man under den tiden övergår från användande av böcker som bestod av papyrusrullar till codices av pergament, som mer ser ut som de böcker som vi är vana vid i våra dagar. Pergamentet var dyrt och endast sådana verk som man var verkligen angelägen om att ha kvar skrevs av på detta material. Eftersom papyrus är ett material med mycket dålig hållbarhet i det europeiska klimatet, blev det så gott som enbart de texter som skrevs av på pergament som hade en chans att överleva.¹⁹

2.4.1 Senantikens första 200 år (193 – 395)

Efter mordet på kejsar Commodus 192 följde inre stridigheter, men 193 lyckades den från Nordafrika härstammande fältherren Septimius Severus etablera sig på kejsartronen. Hans familj höll sig sedan kvar på tronen till 235, då den unge kejsar Alexander Severus blev mördad. De kvinnliga medlemmarna av denna familj, särskilt Septimius Severus från Syrien härstammande hustru Iulia Domna men även hennes syster och systerdöttrar, spelade en framträdande roll i dynastins maktutövning.

Vid den här tiden hade den romerska identiteten spritt sig till stora delar av riket. En del av tidens intellektuella, t.ex. den från Gaza härstammande juristen Ulpianus (död 228), hade i likhet med kejsarfamiljen egentligen en bakgrund i en från början icke-romersk miljö. Under Septimius Severus son Caracallas regering blev alla fria människor i riket romerska medborgare (*Constitutio Antoniniana* 212).

Det är omkring 200 som de första kristna författarna på latin framträder. De tidigaste av dessa är alla från Nordafrika: två av dem, Tertullianus (död ca 230) och Minucius Felix (trol. död ca 250), var advokater som nu försvarar kristendomens teser. En tredje var en ung kvinna, Vibia Perpetua, som fängslades för sin kristna tros skull i Karthago 203 och som i fängelset författade en liten skrift om denna upplevelse och om varför hon valde martyrdöden. Det här är även den tid då flera av de mest framstående romerska juristerna, bl.a. den nämnde Ulpianus, verkade. Deras omfattande verk citeras flitigt i senare sammanställningar av romersk juridik, t.ex. i *Digesta*, en del av *Corpus iuris civilis* som publicerades i Östrom under kejsar Iustinianus på 530-talet.

Efter den severiska dynastins fall följde en kritisk period på ungefär 50 år som kännetecknas av politisk splittring, ekonomisk tillbakagång och utrikespolitisk försvagning. Många kejsare från den här tiden hade börjat som enkla soldater och sedan avancerat inom armén. Det betyder att de kanske inte hade annat än mycket ytlig kontakt med det grekisk-romerska kulturarvet. De flesta av dessa ”soldatkejsare” regerade under mycket kort tid. Den som till slut lyckades bringa ordning och stadga åt det sönderfallande riket var Diocletianus (kejsare 284–305). Han reformerade styrelseskicket och försökte införa ett system där man inte ärvde kejsartronen från sin far utan utsågs till kejsare på grund av sin duglighet och där man förväntades träda tillbaka från makten efter en viss tid. Själv abdikerade han 305, kort efter att ha låtit genomföra den sista stora förföljelsen av de kristna, som han i likhet med många företrädare uppfattade som illojala och farliga för det romerska samhället. Före sin död (ca 313 eller 316) tvingades han dock bevittna hur hans reformer tillintetgjordes av kejsarsöner som stred om makten och att man gav upp kampen mot kristendomen, som 311 fick sitt existensberättigande inom riket bekräftat av den döende kejsar Galerius.

Mitten och senare delen av 200-talet är en torftig period i den romerska litteraturens historia, vilket återspeglar den kris som det romerska samhället genomgick vid denna tid. Vid mitten av 200-talet har vi den tidigare retorikläraren och kristne biskopen Cyprianus som författade flera apologetiska skrifter innan han led martyrdöden 258. Vi har även en del kristen poesi, bl.a. av Commodianus, som förefaller vara från den här tiden. Flera vetenskapliga traktater är bevarade från denna tid, bl.a. Porphyrios kommentar till Horatius, Censorinus arbete om astrologi (från 238), Gargilius Martialis om medicin och mediciner och Solinus om geografi (båda verksamma vid seklets mitt). På 280-talet författade den från Nordafrika härstammande Nemesianus en lärodikt om jakt och några bukoliska dikter.

Redan efter kort tid stod det klart att Diocletianus efterträdare inte respekterade hans reformer. Snart rådde fullt krig mellan två konkurrerande kejsarsöner: 312 besegrade den ene av dessa, Constantinus Chlorus son Constantinus (på svenska oftast kallad Konstantin), den andre, Maximinus Daias son Maxentius, utanför Rom. Konstantin kom nu att behärska västra delen av riket. Han gynnade kristendomen och sedan han hade gjort sig till ensam härskare i hela riket byggde han en ny, kristen huvudstad vid Bysans, som kom att heta Konstantinopel. Vid sin död 337 efterträddes han av sina tre söner, som fortsatte hans prokristna politik, medan den siste kejsaren i denna familj, Konstantins brorsons son Iulianus, i stället gjorde ett försök att stoppa kristendomens frammarsch under sin korta regering (361–363).

300-talet och det tidiga 400-talet är en av de rikaste perioderna i den romerska litteraturens historia. Flera av de bevarade texterna återspeglar periodens religiösa och ideologiska motsättningar. Under Konstantins tid vid makten hade de kristna författarna plötsligt fått en annan ställning än tidigare. Den kristne

apologeten Lactantius (död ca 325) undervisade kejsarens son Crispus. Mot slutet av Konstantins regeringstid, omkring 330, författar Iuvenus ett epos som baserar sig framför allt på beskrivningen av Jesu liv och verksamhet i Matteusevangeliet och som fick flera efterföljare på 400- och 500-talen. En del författare från denna tid framträder först som hedningar och konverterar sedan till kristendomen (t.ex. astronomen Firmicus Maternus och retorikläraren Marius Victorinus, som båda konverterade på äldre dagar vid mitten av 300-talet).

Kejsar Iulianus efterträdare Iovianus avled redan 364. Man utsåg då Donauarméns general Valentinianus till kejsare, vilken i sin tur gjorde sin yngre bror Valens till kollega i rikets östra delar. Valentinianus I (död 375) och hans bror (död 378) förde en försiktig politik i religionsfrågan, men på 380-talet kom Valentinianus äldste son, Gratianus (död 383), och dennes kollega i öster, Theodosius I (379–395), att föra en betydligt mer radikal politik på det området. Hedniska kulter förbjöds och tempel stängdes samtidigt som kristendomen var officiellt påbjuden från 390-talet.

Trycket mot rikets gränser tilltog mot slutet av 300-talet, vilket berodde på de folkvandringar norr om rikets gränser som nu hade kommit igång. På 370-talet kom en del goter in på östromerskt område och 378 stupade kejsar Valens tillsammans med en hel romersk armé i ett slag mot dessa.

Vid mitten och under senare delen av 300-talet verkade flera viktiga grammatiker. Det stora namnet är Donatus, som undervisade bl.a. den lärde kyrkofadern Hieronymus (ca 347–420), vilken på påven Damasus begäran översatte Gamla Testamentet och reviderade översättningarna av Nya Testamentet. Han förmedlade även många grekiska teologiska verk till den latintalande världen. Aristokraten och ämbetsmannen Ambrosius (död 397) blev biskop i Milano 374, vid denna tid Västroms huvudstad, och påverkade kejsarnas politik mot hedningar och kättare: han var en bildad man som författade många polemiska skrifter och som var vida berömd för sin värtalighet. När retorikläraren Augustinus (354–430) kom till Milano 384 blev han efter en tid påverkad av dennes ord: efter många år av religiöst och filosofiskt sökande blev han övertygad kristen och lämnade sin bana som lärare i retorik för att i stället bli biskop i den lilla nordafrikanska staden Hippo. Ett av den romerska litteraturens märkligaste verk är Augustinus självbiografiska beskrivning av sin väg till kristendomen, *Confessiones* 'Bekännelser', som skrevs vid mitten av 390-talet.

Hedningarna var emellertid ännu inte besegrade. Inom de ledande senatorskretsarna i den gamla huvudstaden Rom fanns många övertygade hedningar, vilket ledde till att man kom i konflikt med kejsarna på 380- och 390-talen. En i Rom verksam icke-kristen författare var historikern Ammianus Marcellinus (ca 330–efter 391), vars modersmål och utbildning var grekisk, men som hade lärt sig latin och som hade tjänstgjort som officer i kejsar Iulianus armé i början på 360-talet: han hade starka sympatier för Iulianus, men var tämligen kritisk mot en del av aristokratin i Rom. Bland de många vetenskapliga arbetena från den här

tiden märks även ett betydande antal grammatiska traktater och kommentarer till klassiska litterära texter.

2.4.2 *Senantikens sista 200 år (395 – ca 600)*

Theodosius var den siste kejsare som i praktiken var ensam härskare i hela riket, men han var det bara under några månader, från hösten 394 fram till sin plötsliga och oväntade död i januari 395. Rent formellt var det dock inte så, eftersom hans båda unga söner redan var utnämnda till kejsare. Arcadius (död 408) regerade i Konstantinopel, medan den yngre brodern Honorius (död 423) fick ta hand om västern: ingen av de unga kejsarna regerade egentligen självständigt utan det var andra som styrde i deras namn. Theodosius ättlingar regerar vidare till mitten av 400-talet: Arcadius efterträds av sin son Theodosius II (död 450) och Honorius efterträds av sin systerson Valentinianus III (död 455).

Det är under 400-talets lopp som främmande folk i större omfattning tränger in i det romerska riket. Alldeles i början av 400-talet trängde visigoter in i Italien och 410 plundrade de Rom för att hämnas på kejsaren, som hade vägrat ge dem ett område där de kunde bosätta sig. Kort tid därefter lämnade de Italien för att slå sig ned i södra Gallien innan de till sist drog vidare till Spanien. Vandalerna trängde in i Nordafrika 429 och Britannien intogs av angler, saxare och jutar mellan 441 och 443. Attila och hans hunner blev visserligen slagna 451 av en förenad romersk och visigotisk armé, men sommaren 455 seglade vandaler från Nordafrika till Rom och plundrade staden.

De personliga motsättningarna i ledande kretsar i Västrom tilltog i takt med motgångarna. 454 mördade kejsar Valentinianus III egenhändigt sin främste fältherre, Aëtius, som hade besegrat Attila 451. Några månader senare, våren 455, blev kejsaren själv mördad av en uppretad anhängare till denne. Därefter var Västroms tron under ungefär 20 år en lekball i händerna på olika höga militärer med germansk härstamning som där placerade sina marionetter. Den siste av dessa, den unge Romulus Augustulus (475–476) avsattes 476 av kung Odovakar, som utropades sig till *rex Germanorum Italiae* 'kung över germanerna i Italien'.

Kristendomen är påbjuden under den här perioden och de flesta och viktigaste författarna är kristna. Alla är det dock inte: den vid det västromerska hovet omkring 400 verksamme poeten Claudianus, en grekisktalande egyptier som hade lärt sig latin till fulländning, var av allt att döma inte kristen. I en del texter från den här tiden uttrycks kritik mot kristendomen. År 417 tvingades en från Gallien härstammande aristokrat, Rutilius Namatianus, lämna Rom för att bege sig hem för att se till sina ägor i Gallien som hotades av invaderande barbarer. I en patetisk och delvis bevarad dikt beskriver han det aktuella läget samtidigt som han riktar kritik mot betydelsefulla inslag i den förda politiken. Omkring 430 skildrade en hög ämbetsman, Macrobius, i beundrande ordalag de hedniska senatorerna i Rom i början på 380-talet i sitt verk *Saturnalia* 'Saturnusfesten'. Ett ofta återkommande argument mot kristendomen var att

de politiska svårigheterna berodde på att man hade övergivit de gamla gudarna. Detta argument kände sig de kristna tvungna att bemöta, vilket Augustinus gör i sitt stora verk *De ciuitate Dei* 'Om Guds stat', som påbörjades efter plundringen av Rom 410.

Även betydelsefulla arbeten om grammatik och litteratur tillkom under denna tid: Servius stora sammanställning av kommentarer till Vergilius verk tillkom i början på 400-talet. I Östrom publicerade man 438 den s.k. *Codex Theodosianus*, en sammanställning av det viktigaste innehållet i kejsarliga edikt och ämbetskrivelser från framför allt 300-talet och det tidiga 400-talet, som är en viktig historisk källa och en milstolpe i den romerska juridikens utveckling.

De tidigare västromerska områdena styrdes vid slutet av 400-talet och i början av 500-talet av olika germanska kungar som hade etablerat sig där. Nordafrika hade tagits över av vandalerna från 429 och först ett drygt århundrade senare lyckades östromerska trupper återta området (533–534). Britannien var förlorat till angler, saxare och jutar och i Spanien hade visigoterna erövrat makten 478. Den frankiske kungen Klodvig intog norra Gallien 486 och vid sin död 511 behärskade han och hans ättlingar, de s.k. "merovingerna", hela Gallien utom Provence. Italien dominerades av Odovakar från 476, men 493 besegras denne av den ostrogotiske kungen Theoderik, som då etablerade sig som härskare i landet med säte i den forna västromerska huvudstaden Ravenna. Efter Theoderiks död 526 försvagades ostrogoternas makt och vid mitten av århundradet lyckades en av den östromerske kejsar Iustinianus utsända generaler besegra dem (552). Därmed hade Östrom lyckats återta inte bara Nordafrika utan även Italien. Triumfen blev dock kortvarig. Redan 568, ett år efter kejsar Iustinianus död, börjar en ny germansk stam, langobarderna tränga in i Italien.

De viktigaste romerska samhällsinstitutionerna överlevde den politiska kollapsen 476. Under ostrogoternas tid vid makten i Italien styrde dessa formellt som vasaller under Östrom: ostrogoter och andra germaner lydde då under ostrogotisk lag, medan den inhemska romerska befolkningen lydde under romersk lag. Under 500-talet ledde dock först missväxt (på 530-talet) och en omfattande pestepidemi (från 540-talets början) till folkminskning och teknisk, ekonomisk och kulturell tillbakagång. Den romerska skolan upphörde att fungera och vid slutet av 500-talet tycks den romerska senaten ha upphört att existera.²⁰ En liknande om än inte lika kraftig tillbakagång inträffade vid samma tid i Östrom, som från 500-talets slut började förlora kontakten med latinet och västra Europa.

Bland de bevarade texterna finns texter om bl.a. grammatik, juridiska texter, historieskrivning, filosofi, vetenskap och poesi. Av stor betydelse för västeuropeisk medeltid och nyare tid är *Corpus iuris ciuillis*, som är ett samlande namn för ett antal viktiga sammanställningar av juridiska texter från antikens senare århundraden, som publicerades i början av kejsar Iustinianus långa regering (527–565). Vid ungefär samma tid författade Priscianus, som var lärare i latin i Konstantinopel,

en omfattande latinsk grammatik, som kom att spela en betydelsefull roll i väst-europeisk medeltid.

Kunskaperna i grekiska gick tillbaka i det tidigare romarrikets västra delar under senantikens sista århundraden. Den lärde Boethius (ca 480–324) vann sig därför om att överföra så mycket grekisk filosofi som möjligt till latin och hans arbete kom länge att utgöra Västeuropas viktigaste förbindelselänk till denna tradition. Som aristokrat tillhörande Roms traditionella senatorsklass blev han indragen i en intrig som syftade till att få bort det ostrogotiska styret i Italien. Detta ledde till att han fängslades och dömdes till döden. Under sin tid i fängelse i Pavia författade han ett gripande verk, *Consolatio philosophiae* 'Filosofins tröst', som var mycket läst och beundrad under medeltiden.

En för det medeltida Europa viktig text som tillkom i början av 500-talet är den klosterregel, som författades av Benedictus av Nursia (*Regula Benedicti*). Denne var ungefär jämnårig med Boethius och i likhet med denne aristokrat.

En skakande skildring av tillståndet i merovingernas Gallien under 500-talets senare del har vi hos Gregorius av Tours (död 594), i dennes historieverk *Decem libri historiarum* 'Tio böcker om historien' (ibland även kallat *Historia Francorum* 'Frankerkrönikan'). Med blodig ironi beskriver författaren, som själv härstammade från en romersk senatorsfamilj, samtidens och inte minst de nya härskarnas brist på både boklig bildning och moralisk anständighet. Omkring 600 var det påven Gregorius den store, en högt bildad romersk aristokrat, som styrde i Rom. Han verkade mycket aktivt för att säkra den romerske biskopens ledande ställning inom kyrkan: han beskriver detta och den pågående politiska krisen i sina många bevarade brev.

Den gestalt som traditionellt brukar ses som den sista i den långa raden av romerska författare är den lärde biskopen Isidorus i Sevilla (död 636), som bl.a. skrev om de olika germanfolkens historia, men som också författade ett encyklopediskt arbete, *Origines siue Etymologiae*, om bl.a. språk, vetenskap, geografi och litteratur, som visar att han måste ha haft tillgång till ett för tiden ovanligt välutrustat bibliotek, i vilket det även tycks ha funnits böcker som ingen senare författare har haft tillgång till. Isidorus syfte var emellertid inte tillbakablickande, utan han ville göra den romerska bildningen tillgänglig i den nya värld som han levde i.

3. Övergången till medeltiden (ca 600 – ca 800)

Omkring 600 har de romerska samhällsinstitutionerna, t.ex. den romerska senaten, upphört att existera i det som tidigare var Västrom. I öster lever de vidare men i andra former och där går man vid den här tiden över till att använda grekiska i stället för latin även på de områden där latinet hade dröjt kvar längst (t.ex. inom armén). Under senare delen av 600-talet tog araberna över i Nord-

afrika och i delar av Spanien. När de trängde upp i södra Frankrike stoppades de vid Poitiers av Karl den stores farfar, Karl Martell (732).²¹

I början av 400-talet spred sig latinkulturen genom kristen mission även till ett område utanför det romerska imperiets gränser, nämligen till Irland. Därifrån fördes den sedan tillbaka till det av germaner erövrade England. På så sätt utvecklas en latinkultur bland folk som inte hade latin eller protoromanska som sitt modersmål. Denna latinkultur påverkar sedan det som händer på kontinenten i samband med den karolingiska renässansen.

På 600-talet styrdes den f.d. västromerska världen av germanska kungar. Bildningsnivån och intresset för Roms litterära arv hade sjunkit betydligt på kontinenten, men upprätthölls i klostermiljöer på de brittiska öarna och i Italien. Kontakten mellan olika delar av det tidigare västromerska området hade minskat. Det talade språket förändrades nu snabbt. Människorna som levde i de tidigare romerska områdena började nu uppfatta sin egen identitet på ett nytt sätt. I det tidigare romerska Gallien smälter den latintalande romerska överklassen samman med den frankiska, som så småningom anammar samtidens sena latin som sitt språk.

Latinet i många bevarade texter från den här tiden ser mycket märkligt ut och vittnar om förändringarna i det talade språket. Även i texter som skrevs av för tiden förhållandevis bildade författare, som t.ex. de personer i Frankrike som på 600-talet författar den krönika som uppges vara författad av en viss Fredegarius scholasticus, är latinet tämligen olikt det som vi finner i litterära texter från 400- och 500-talen. På de brittiska öarna är bildningsnivån betydligt högre: i Northumberland är den lärde Beda verksam i början av 700-talet.

Den här periodens förvildade ortografi och osäkerhet om kasusformernas funktioner märks ibland även i en del äldre texter, som skrevs av vid den här tiden. På 600-talet skrevs ganska få litterära texter av. De texter som man faktiskt skrev av var mestadels av praktiskt slag, t.ex. medicinska handböcker, eller verk som handlar om samtidshistoria. Därför är det ofta i texttraditionerna till sådana texter som variationen mellan en mycket oortodox ortografi och en som bättre stämmer överens med de klassiska reglerna är som störst.

Under senare delen av 700-talet märks ett visst kulturellt och materiellt uppsving. Den frankiske kungen Karl den store lyckades vid denna tid skapa ett rike som blev så mäktigt att han började betrakta sig som en ny romersk kejsare och blev krönt som sådan av påven på julnatten 800. Karl hade kommit i kontakt med flera av tidens främsta lärde. I Italien träffade han den lärde langobardiske munken Paulus Diaconus, som kom att tillbringa en del tid vid kejsarens hov i Aachen. En annan av dessa lärde, engelsmannen Alcuin, övertalade honom att reformera utbildningsväsendet i sitt rike. Det är nu man konstaterade skillnaden mellan det talade språket i samtidens Frankrike (*rustica Romana lingua*) och de antika romarnas skriftspråk. Man började nu uttala latinet som Alcuin gjorde – dvs. man uttalade verbens och substantivens ändelser, vilket infödda talare av latin inte hade gjort på flera hundra år.²²

Intresset för Roms litterära arv väcktes på nytt och Vergilius och Cicero återtog sin plats i skolundervisningen. Den karolingiska renässansen är därför av avgörande betydelse för bevarandet av den romerska litteraturen: det var nämligen vid den tiden som man på nytt började skriva av den typen av texter.

Under 600- och i början av 700-talet utvecklades lite olika typer av latinsk skrift i södra och västra Europa.

I en strävan att skapa mer enhetlighet utvecklades i karolingisk stil den s.k. karolingiska minuskeln, som är en tydlig och lättläst skrift. Vi har exempel på den typen av skrift i de s.k. Lothairs evangielier (bild 8), som skrevs omkring 850 i Tours. Den här typen av skrift användes i de avskrifter av romerska texter som gjordes vid den här tiden.

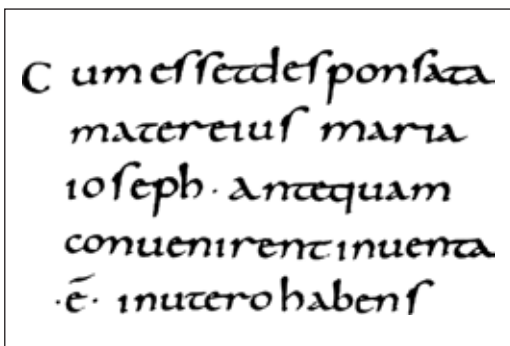

Bild 8. Bibliothèque Nationale, Paris (MS. Lat. 266, fol. 19)

4. Latinet efter antiken

Efter den karolingiska renässansen kom latinet att spela en betydelsefull roll i över 1000 år, trots att språket under större delen av perioden inte längre var någons modersmål. Samtidigt var det länge det enda – eller så gott som enda – välutvecklade skriftspråk som man hade tillgång till. Det skulle dröja innan folkspråken hade utvecklats så att de kunde tävla med latinet om rollen som intellektuellt redskap i vetenskap och filosofi.

4.1 Medeltiden och medeltidslatinet (ca 800 – 1400)

Den period som vi kallar ”medeltid” är ingalunda en enhetlig period och inte bara de sociala och ekonomiska utan också de kulturella och intellektuella villkoren skiljer sig högst avsevärt åt från periodens början till dess slut. Den samlade mängden texter som bevarats från medeltiden är mycket stor. Även från vårt land finns många texter från denna period.

Det finns inte en enda språkform som kan kallas ”medeltidslatin”, eftersom latinet under denna period kan se ut på flera olika sätt beroende på vem det är som skriver och vilka syften vederbörande har. De olika formerna av medeltidslatin har dock det gemensamt att de går tillbaka på olika former av sent romerskt latin.

Uttalet fortfor att förändras. I senantiken uttalade man namnet *Cicero* och *Caesar* som ”Kjikjero” och ”Kjäsar” och vid antikens slut hade *C* övergått till det som vi möter i modern italienska, dvs. ”Tjitjero” och ”Tjäsar”. I tidig medeltid övergick det till ”ts” i nuvarande Frankrike och detta ljud övergick till ett

rent ”s” omkring 1200, då man alltså började säga ”Sisero” och ”Säsar”. Under senmedeltiden behöll italienarna sitt uttal av C som ”tj”, medan tyskarna tog över den äldre franskans uttal ”ts” och fransmännen använde ”s”. Svenska studenter som studerade på olika håll i Europa tog med sig dessa olika uttal hem till Sverige.²³

Kunskaperna om det antika romerska skriftspråket förbättras under århundradena efter den karolingiska renässansen. I handskrifter från 1000-talet kan vi i en del fall – särskilt i texter av teknisk natur, t.ex. medicinska sådana – konstatera att man förbättrar språket genom att rätta sådana senlatinska företeelser som man uppfattade som fel. Under högmedeltiden utvecklas emellertid en form av latin som inte i lika hög grad som tidigare är inspirerad av antika förebilder: det är en sorts latin som har latinets formlära men en struktur som påminner om de moderna språken i en del andra avseenden.

Efter den karolingiska renässansen sprider sig den karolingiska minuskeln raskt. En bit in i medeltiden utvecklas dock även andra sätt att skriva. Från 1200-talet utvecklas den s.k. gotiska skriften som används i urkunder och böcker (bild 9). Den är spetsigare och lite mer svårläst än den karolingiska minuskeln. Gutenberg använde denna typ av skrift som förlaga. Den är besläktad med den frakturskrift som länge förekom i tryckta böcker även på svenska.²⁴

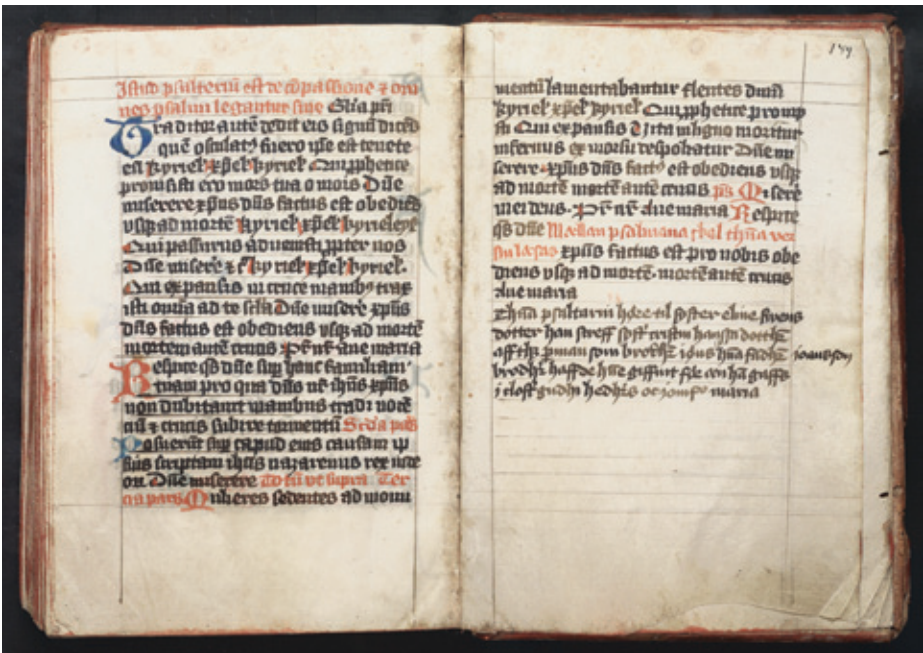

Bild 9. S.k. ”gotisk” skrift, Uppsala universitetsbibliotek, C 431, fol. 148 v.–149 r.

4.1.1 Äldre medeltid (ca 800 – ca. 1000)

Omkring 800 var städerna små eller obefintliga, ekonomin var agrar, och klostren var ledande kulturcentra samtidigt som ett feodalt system höll på att växa fram. Det politiska arvet efter Karl den store splittrades mellan hans sonsöner på 840-talet. Karls ättlingar regerar vidare i de delar av hans rike, som skulle bli våra dagars Tyskland och Frankrike, fram till början respektive slutet av 900-talet, men kungamakten var svag och diverse stormän fick ökat inflytande på statsmakterns bekostnad. 962 skapar den tyske kungen Otto det tysk-romerska kejsardömet för att komma till rätta med splittringstendenserna.²⁵

Vikingarnas plundringar hade börjat och i början av 900-talet tvingades den franske kungen låta några av dem slå sig ned i det område som efter dem kom att kallas Normandie. Även i östra delen av Europa flyttade folken på sig: magyarerna hade trängt in österifrån och mot slutet av 800-talet slog de sig ned i nuvarande Ungern. I söder härjade araber och på 800-talet intog de Sicilien.

Det intresse för romersk litteratur och för att skriva ett gott latin som uppstått i samband med den karolingiska renässansen levde vidare. I väldigt många fall är de äldsta handskrifterna till de nu bevarade verken i den romerska litteraturen från 800- eller 900-talen: endast i undantagsfall har vi bevarade handskrifter från senantikens. Vissa lärde, t.ex. Lupus av Ferrières (död 862) och Gerbert (död 1003), intresserar sig mycket för att studera de gamla texterna och för att spåra upp handskrifter innehållande dessa verk. Den bildade nunnan Hroswitha författade mot slutet av 900-talet uppbyggliga pjäser som påminner om Terentius komedier från andra århundradet f.Kr. men som har ett fromt kristet innehåll.

Latinlitteraturen blir således allt starkare under 800- och 900-talen, men samtidigt är detta den tid då de första beläggen för romanska dyker upp. Tidigast belagd är fornfranskan, som dyker upp i glossor (dvs. förklaringar av ord) mot slutet av 700-talet och i ett citat av en ed som svors mellan två av Karl den stores sonsöner 842. Spanskan och italienskan dyker upp i glossor och korta inskriptioner på 900-talet.

Latinet i texter från dessa århundraden varierar emellertid. Medvetenheten om skillnaden mellan protoromanska och latin väcks först i Frankrike och sprider sig så småningom till övriga delar av det romanska området. Detta spelar en roll för hur en del texter från den här tiden ser ut. Utgångspunkten för det bildade skriftspråket är emellertid nu framför allt det vårdade sena latin som vi möter hos kyrkofäder som Augustinus och Hieronymus.

Efter den karolingiska renässansen sprids latinkulturen ytterligare till områden utanför det tidigare romerska imperiet, bl.a. till Skandinavien. Det är i samband med de första försöken att kristna de nordiska länderna som latinet först används hos oss, som t.ex. under Ansgars vistelser i Birka i början och vid mitten av 800-talet. Det skulle dock dröja innan kristendomen fick fäste i vår del av världen.

4.1.2 Högmedeltiden (ca 1000 – ca 1200)

På 1000-talet blåste det upp en maktstrid mellan den tyskromerska kejsrerliga statsmakten och påvekyrkan. Ursprungligen handlade striden om rätten att utse biskopar, men även kejsarens förhållande till de underlydande furstarna blandades in. Den här striden, som övergick till att bli en strid mellan förespråkare för en stark statlig centralmakt och motståndare mot en sådan, präglade politiken i Tyskland och i det av tyskromerska kejsare behärskade Italien även på 1100-talet. På 900-talet hade nordmän slagit sig ned i Normandie och bildat ett hertigdöme där. På 1000-talet började normander besätta olika områden i Syditalien och på Sicilien och omkring 1100 bildade de kungariket Sicilien. Normander var också ledande i de korståg som tog fart från 1090-talet. Under ett knappt århundrade behärskade kristna korsfarare Jerusalem och en del andra orter i det heliga landet.

Feodalsystemet kulminerade i början av högmedeltiden. Samtidigt började handeln ta fart igen och så småningom började städerna bli större och en borgarklass växa fram, först i Italien och sedan längre norrut. Mot slutet av 1000-talet grundades de första universiteten, först i Bologna, där man börjar intressera sig för juridik, och sedan i Paris, där filosofin och teologin är i fokus för intresset. Vid samma tid grundas i Salerno en läkarskola som fick stor betydelse för senare delen av medeltiden. Den vetenskapliga diskussionen får nya impulser av nya översättningar från arabiska (av ofta ursprungligen grekiska texter) och i en del fall även från grekiska. Snart grundades fler universitet, t.ex. i Köln och i Oxford. I ett växande antal katedralskolor och i klosterekolor bedrev man undervisning i latinsk grammatik, retorik och dialektik eller logik.

1100-talet är en rik period i den latinska litteraturens historia. Latinkunskaperna är på sina håll mycket goda och flera begåvade författare framträder. Här finns olika former av historieskrivning, som Otto av Freising (död 1158) världshistoria och William av Malmesburys (död 1143) verk om de engelska kungarna. Det litterära brevet var populärt och kungarna höll sig med lärda som skötte deras korrespondens. En privatkorrespondens från den här tiden som blivit särskilt berömd är den mellan den franske filosofen och teologen Pierre Abélard (1079–1142) och hans elev och älskade Héloïse d'Argenteuil (ca 1101–1164): de skrev brev till varandra på ett elegant latin, som mycket liknade det som romerska kyrkofäder som Hieronymus och Augustinus skrev omkring 400. En av Abélards studenter i Paris var engelsmannen John av Salisbury, som i sina av omfattande beläsenhet präglade verk starkt framhävde betydelsen av språklig och litterär bildning. En betydande författare och stilkonstnär var även Bernhard av Clairvaux (död 1153), som skrev såväl predikningar som brev och religiösa dikter.

Samtidigt som litteraturen på latin uppnådde en mycket hög språklig och litterär nivå växte även en litteratur på folkspråken fram. I Frankrike utvecklades en fornfransk litteratur i landets norra delar och en provençalsk litteratur i de södra delarna från omkring 1100. Ett epos på spanska tillkom vid mitten av 1100-talet medan litteraturen i egentlig mening växte fram först på 1200-talet. Även i Italien

växte litteraturen fram på 1200-talet. I de länder där man talade germanska var situationen annorlunda: den anglosaxiska litteraturen i England började redan på 600-talet, medan uppteckningar på forntyska började göras på 700-talet.²⁶

Den kristna missionen fick fäste i Norden på 1000-talet genom framför allt anglosaxisk mission. Både Danmark och Norge drogs in i latinkulturen tidigare än Sverige och omkring 1200 skrev den lärde Saxo Grammaticus om danskarnas historia på latin. Vid samma tid, under senare hälften av 1100-talet, författades de tidigaste texterna på latin i Sverige, men de är av betydligt enklare slag än Saxos retoriska prosa. I de kloster som grundades från denna tid och framåt och vid domkapitlen i städerna växte bibliotek innehållande även en del romerska litterära texter fram.

4.1.3 Senare delen av högmedeltiden (ca 1200 – ca 1400)

Den politiska utvecklingen från 1200 och framåt präglades av handelns ökade betydelse och framväxten av ett allt starkare borgerskap. På 1100-talet hade de tyskromerska kejsarna haft en konflikt med kyrkan. Mot 1200-talets slut råkade de franska kungarna i konflikt med påvedömet, vilket ledde till att den franske kungen i början på 1300-talet lät fängsla påven och genomdrev att en fransman valdes till påve. Den nye påven valde att stanna i Frankrike och residerade i Avignon. Vid mitten av 1300-talet drabbas Europa tillfälligt av ett bakslag i form av en förhärjande pestepidemi.

Abélard stod i början av den filosofiska och teologiska rörelse som brukar kallas skolastiken, som sedermera fick våldsamt kraft genom återupptäckten av Aristoteles verk genom översättningar från arabiskan. Detta inträffade omkring 1200. Skolastiken dominerade nu verksamheten vid universiteten. Man studerade flitigt Aristoteles idéer och bland de stora namnen inom denna rörelse märks tysken Albertus Magnus (ca 1193/1206–1280) och italienaren Thomas från Aquino (1225–1274).²⁷

För latinet är skolastiken och högmedeltiden en viktig period, eftersom de nya tankarna också ledde till att man skapade många nya begrepp och bildade många nya ord. Även på andra sätt förändrades latinet: under högmedeltiden utvecklades, inte minst vid universiteten, en form av latin med en struktur som liknar de moderna västeuropeiska språkens och som avviker en hel del från romarnas klassiska latin. Det är den sortens latin som vi har i översättningen av den heliga Birgittas skrifter till latin – och det är just den sortens ”medeltidslatin” som de italienska renässanshumanisterna och deras efterföljare längre norrut i Europa förkastar.

Latinet användes under högmedeltiden inte bara vid universiteten och inom kyrkan utan även inom den statliga förvaltningen och vid hoven. Även köpmännen använde ibland latin i sina affärshandlingar. Latinet fungerade dessutom som internationellt kommunikationsmedel och det var alltjämt det klart dominerande skriftspråket, även om man vid den här tiden hade börjat skriva en del på folkspråken. Den rikaste folkspråkliga litteraturen, den italienska, uppkom på 1200-talet.

De tidigaste texterna på latin i Sverige dyker upp under 1100-talets senare del, men det är på 1200-talet som den första författarpersonligheten dyker upp: gotlänningen Petrus de Dacia (1230-talet-1289) var en dominikanbroder som hade studerat för flera ledande skolastiska filosofer i Århus, Köln och Paris innan han återvände till Sverige. Just från mitten av 1200-talet ökade latinets betydelse i det svenska samhället. De som lärde sig språket var i första hand verksamma inom kyrkan, men även en del andra, t.ex. affärsmän, använde latinets eftersom det var det internationella kommunikationsmedlet. Den svenska statsförvaltningen sköttes ett slag på latin, men på 1300-talet tog lågtyskan och fornsvenskan över.

Till sist började även adeln lära sig latin. En välbeställd överklasskvinna som Birgitta Birgersdotter (1303-1373) hade lärt sig en del latin och använde sig av dessa kunskaper under sina långa vistelser utomlands. Sina uppenbarelser skrev hon dock inte ned på latin utan på fornsvenska, men hennes text översattes till latin och gavs sedan ut av hennes spanske biktfar efter hennes död.

Den svenska Birgitta och den person som översatte hennes skrifter till latin var samtida med den italienske humanisten Francesco Petrarca (1304-1374). Petrarca var den förste som medvetet imiterade en klassisk författare: han hade fått tag i en handskrift innehållande Ciceros brev och försökte sedan själv skriva ungefär som Cicero. Han lyckades inte i alla detaljer, men pastischen fungerar fint ändå.

4.2 Renässansen och nylatinets tid

Övergången från medeltid till renässans börjar i Italien, men så småningom sprider sig de nya idéerna även till Europas centrala och norra delar.

Under senare delen av 1300-talet och under 1400-talet ändras attityden till latinets på sina håll i Italien. Petrarcas försök att imitera Ciceros latin fick snart många efterföljare. Det författas arbeten om det antika och särskilt om det klassiska latinets, för att göra det lättare att skriva latin så som de antika författarna hade gjort (bl.a. av Lorenzo Valla, ca 1405-1457).

Det uttal man använde när man talade latin var dock olika former av medeltida latinuttal: det s.k. ”klassiska” latinuttal som numera ofta används av latinister är en rekonstruktion av uttalet i klassisk tid som gjordes långt efter den egentliga nylatinska periodens slut.

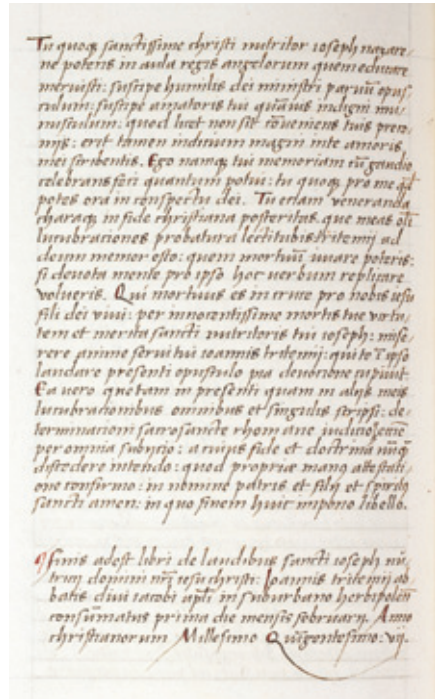

Bild 10. Humanistisk minuskel, kursiv, Uppsala universitetsbibliotek, C IV, fol. 62 v.

De tidigaste italienska renässanshumanisterna skapade en elegant bokskrift, den humanistiska minuskeln, som byggde på den karolingiska minuskeln. Samtidigt utvecklades dessutom en kursiv skrift, som blev förebilden till våra dagars kursiva tryckbokstäver (bild 10).²⁸ När sedan boktryckarkonsten kom i bruk var det i de romanska länderna framför allt den karolingiska minuskeln som man grep tillbaka på, men den kombinerades med inslag från just humanistisk minuskel.

4.2.1 Renässansen (ca 1400–ca 1600)

Begreppen ”medeltid” och ”modern tid” dyker upp i början av 1400-talet, närmare bestämt hos den italienske renässanshumanisten Leonardo Bruni (ca 1370–1444), som gjorde den indelning av historien i antik, medeltid och modern tid, som vi fortfarande använder. Tanken var att Italien på hans tid hade upplevt en kulturell uppblomstring som gjorde det motiverat att tala om att man hade inträtt i en ny tidsålder. I öster hade det bysantinska riket försvagats och när Konstantinopel slutligen föll 1453 flydde grekiska lärde västerut med böcker i bagaget, vilket ledde till ett ökat intresse för grekiskt språk och grekisk litteratur.

Man sökte sig nu tillbaka till det antika latinet, som studerades noga för att man skulle kunna kopiera det så exakt som möjligt. När boktryckarkonsten uppfanns kunde de antika texterna spridas betydligt snabbare än tidigare. Kritiken mot den form av medeltida latin, som hade använts under högmedeltidens senare del och som hade en struktur som delvis liknade de moderna språkens, var häftig. Samtidigt var det den formen av latin som man fortsatte att använda i flera sammanhang, bland annat ofta när man talade.

I början av 1400-talet residerade påvarna fortfarande i Avignon. Dessutom fanns det ibland mer än en påve. Under första hälften av 1400-talet samlades man därför vid flera tillfällen för att diskutera bl.a. förhållandet mellan kyrka och stat. Någon enighet i den frågan uppnåddes inte, men ett resultat av diskussionerna var att påvedömet återvände till Rom. Eftersom flera av påvarna var högt bildade humanister som delade det förnyade intresset för antiken, kom staden Rom nu att spela en viktig roll i den samtida konstens och litteraturens utveckling.

Reformationen måste ses både mot bakgrund av den sekellånga diskussionen om förhållandet mellan kyrka och stat och mot bakgrund av den humanistiska rörelsen. Man började nu se det som viktigt att kunna ta del av bibelns texter på de språk som dessa ursprungligen skrivits på. Reformationen skapade emellertid också en ny uppdelning av Europa: svenska studenter som på 1400-talet inte sällan sökt sig till italienska och franska universitet, såg sig efter reformationen av konfessionella skäl hänvisade till att snarare välja nordtyska lärosäten.

Latinet är under hela den här perioden det självklara språket i internationell kommunikation. Det var latin som talades när biskopar från olika länder möttes för att reda ut kyrkans angelägenheter i början av 1400-talet och det var latin som

Erik XIV:s sändebud talade när de å kungens vägnar skulle fria till Maria Stuart av Skottland och till Elizabeth av England. Latinet var också det naturliga valet när man författade texter av intellektuell karaktär, t.ex. vetenskapliga texter. Latinet användes emellertid också i mycket stor utsträckning i mer skönlitterära sammanhang, som t.ex. i lovtal till monarker.

Under högmedeltiden hade latinet och den bokliga bildningen i mycket hög grad varit en angelägenhet för kyrkans män, men under renässansen spreds bildningen till vidare kretsar och antalet lärda privatpersoner ökade.

4.2.2 Äldre modern tid (ca 1600 – ca 1800)

1500- och 1600-talen är religionskrigens blodiga århundraden, men det är också en tid då viktiga drag i den moderna statliga förvaltningen och den moderna vetenskapen växer fram. På 1700-talet tonas religionskonflikterna ned samtidigt som andra sociala och ideologiska spänningar får ökad sprängkraft. Adeln hade en mycket stark ställning omkring 1600, men 200 år senare utmanades den av en framväxande och alltmer förmögen borgarklass.

På 1600-talet var latinet fortfarande det naturliga valet i internationell kommunikation, men Frankrikes starka ställning vid denna tid ledde så småningom till att franskan kunde börja konkurrera med latinet i detta avseende. På slutet av 1700-talet var det fullkomligt självklart för Gustav III att använda sig av franska i sin korrespondens med Katarina av Ryssland.

Inom vetenskapen behöll latinet sina ställningar relativt intakta fram till 1700-talets slut. Latin var det språk som Isaac Newton använde i sina vetenskapliga verk och latin var det språk som Carl von Linné använde i sina vetenskapliga publikationer och i sin korrespondens med kolleger runt om i Europa. Redan på 1600-talet hade det dock förekommit att folkspråken användes i sammanhang där tidigare latinet hade varit det självklara valet: Galileo Galilei skrev om sina astronomiska iakttagelser på italienska och René Descartes berömda *cogito ergo sum* 'jag tänker alltså finns jag' skrevs ursprungligen på franska, *je pense donc je suis*, men översattes av författaren själv till latin. Det var dock först översättningarna av deras arbeten till latin som kunde nå verklig internationell spridning och både Galilei och Descartes använde sig även av latinet.²⁹

Seden att hålla lovtal till monarker och andra prominenta personer på latin levde vidare under en stor del av perioden, inte minst i Sverige. På 1600-talet användes latin även i andra skönlitterära sammanhang: vår egen Georg Stiernhielm ansåg att hans viktigaste arbeten var de dikter som han hade författat på latin. Ute i Europa användes latinet ibland även inom en genre som blev allt viktigare vid denna tid, nämligen romanen.³⁰

Under 1700-talet avtar bruket av latin i skönlitterära sammanhang. Mot slutet av århundradet började latinets ställning att vackla även på det område där det hade behållit ställningarna längst, nämligen som vetenskapens språk och som undervisningsspråk vid universiteten. Vid Köpenhamns universitet övergav man

latinets som undervisningsspråk 1835 och det är troligt att det var ungefär vid den tiden som detsamma inträffade i Uppsala och i Lund.

4.2.3 Modern tid (från ca 1800)

Latinet trängdes inte tillbaka i samma takt överallt i Europa. På vissa ställen, bl.a. i Ungern, höll man fast vid latinets längre än på andra håll. Så småningom nådde tillbakaträngningen av latinets även den allra sista bastionen, nämligen katolska kyrkan: vid det andra Vatikanconciliet i början på 1960-talet bestämdes att man i normala fall skulle läsa mässan på folkspråk och inte längre på latin. Reformen är visserligen alltjämt omstridd bland katolikerna, men vid det här laget torde den vara oåterkallelig. Samtidigt behåller latinets sin ställning som den påvliga kurians språk i vissa officiella och administrativa sammanhang.

Förändringen inom vetenskapen var inte oproblematiske: skulle man t.ex. behålla den latinska terminologin och förkortningarna av densamma eller skulle var och en använda sitt eget språk även där? Det visade sig vara praktiskt att behålla latinets i vissa sammanhang, t.ex. att använda förkortningen *au* som motsvarar latinets *aurum* 'guld' inom kemin. Ännu i våra dagar skall alla nyupptäckta växter ges en beskrivning på latin.

I skolundervisningen trängdes dock latinets tillbaka. Sverige var ett av de länder, där den traditionella latinkulturen och latinets ställning i skolan ifrågasattes särskilt starkt. I en gymnasiereform som genomfördes kring sekelskiftet 1800/1900 reducerades därför antalet latintimmar högst avsevärt och realgymnasiet utan latin förstärktes. Mot slutet av 1960-talet reducerades gymnasiekursen i latin ytterligare och på senare år har även denna reducerade kurs skurits ned. Latin har därmed blivit något som man nästan endast lär sig på universiteten. En liknande utveckling har på senare år ägt rum även i andra delar av Europa. De länder i vilka latinets och grekiskan fortfarande har en ganska stark ställning i skolan är de länder där dessa språk ursprungligen hör hemma geografiskt, nämligen Italien och Grekland.

Latinets lever dock vidare på andra sätt. Språket har hängivna anhängare som odlar det i lite oväntade sammanhang: det finns t.ex. översättningar till latin av flera populära barnböcker och det finska nationaleposet Kalevala har översatts till latin. Det finns fortfarande tävlingar där man kan lämna in nya dikter på latin för bedömning. Finlands radio sänder regelbundet ut nyhetssändningar på latin och i Helsingfors kan man på stadens turistbussar välja latin som det språk som stadens sevärdheter presenteras på i hörlurarna.

5. Latinets som studium vid universiteten i vår tid

Vid samma tid som latinets förlorade sin ställning som vetenskapens och den akademiska undervisningens språk, förändrades de akademiska institutionerna i

grunden genom att man nu mycket starkare betonade forskningens roll för undervisningen och för verksamheten vid universiteten.

När professurerna i (latinsk) vältalighet och i (latinsk) poesi inrättades vid Uppsala universitet 1621 respektive 1622 var uppgiften för dessas innehavare att framför allt lära ut förmågan att skriva eleganta tal eller dikter på latin. 1779 slogs professurerna samman till en enda, men tonvikten låg fortfarande på detta att lära ut konsten att uttrycka sig på elegant latin.

Under 1800-talet började man i stället att – efter samtida tyska förebilder – studera språket och litteraturen på ett mer vetenskapligt sätt. Intresset för de antika texternas språk, för de gamla texternas gestaltning i de handskrifter i vilka de har bevarats samt för den politiska, litterära och filosofiska historia som finns bevarad i dessa texter kom nu att få en allt större betydelse.³¹ 1859 fick latinprofessuren en ny beteckning: man var nu professor i latinska språket och litteraturen.

En liknande förändring av latinprofessorernas arbetsuppgifter ägde rum även på andra håll i Europa. Eftersom de texter som hade utgjort underlag för undervisningen i vältalighet och poesi var de klassiska litterära texterna, låg fokus i huvudsak på språket och litteraturen från de förklassiska och klassiska perioderna och från äldre kejsartid.

Så småningom blev medeltidslatinet ett särskilt forskningsfält, som vid många universitet ute i Europa knöts till andra medeltidsstudier snarare än till de klassiska språken latin och grekiska. När man till sist även började intressera sig för latinet under och efter renässansen skedde detta dock ofta i anslutning till de klassiska studierna, eftersom den formen av latin tydligare knyter an till de klassiska texterna än vad vissa former av medeltidslatin gör.

Även utforskningen av det antika latinet förändrades. Längre präglades detta studium av att olika texter och olika perioder i den romerska litteraturen värderades olika. De litterära texterna från de klassiska och efterklassiska perioderna tillmättes särskilt högt värde, medan texter från senantiken i allmänhet ansågs ha ett lägre värde. Ett sådant synsätt präglade länge inte bara synen på språket och litteraturen, utan även på den antika historien i sin helhet. Så småningom började man dock intressera sig även för den senare perioden och dess texter, vilket ledde till en mer nyanserad bild av historien. Man började även intressera sig för icke-litterära texter, som t.ex. tekniska handböcker av olika slag och inskrifter. En sådan forskningsinriktning växte fram mot slutet av 1800-talet och var särskilt stark i Sverige och i Uppsala.

När forskningen om det antika latinet således kom att omfatta även senlatinet blev beröringspunkterna med medeltidslatinet starkare: i Sverige ledde det till att fokus inom ämnet vid universiteten gradvis förflyttades från antikens senare århundraden till medeltiden. En markering av de pågående förändringarna är att latinprofessorernas titel ändras till ”professor i latin”: i Uppsala sker det 1980. På 1980-talet började man i vårt land också intressera sig för nylatinet och under de

senaste decennierna har forskningen inom ämnet inte bara i Uppsala utan i landet i sin helhet i mycket stor utsträckning handlat om medeltidslatin och nylatin. Man har då i särskilt hög grad intresserat sig för texter på latin från Sverige.

Samtidigt med den här utvecklingen har vi haft en förändring i latinkunskaperna bland andra humanister. Kunskaper i latin inom andra humanistiska vetenskapsgrenar var på 1800-talet och i början av 1900-talet fortfarande tämligen goda. Historiker som intresserade sig för t.ex. medeltiden kunde själva läsa de dokument de behövde för sin forskning. Så är det sedan länge inte i Sverige och så har det blivit (eller håller det på att bli) även på andra håll i Europa. Förmågan att läsa och förstå den väldiga mängden texter på latin från över två årtusenden finns numera så gott som endast hos en krympande skara latinister.

I den situationen ställs förstås frågorna om vad latinisterna egentligen bör syssla med och hur de bör utbildas och förberedas för sina uppgifter på sin spets. Efterfrågan på översättningshjälp har ökat, eftersom det inte går att utforska Europas historia och litteratur före 1800 utan att förr eller senare stöta på behovet att tolka texter på latin. För en del andra humanistiska vetenskaper skulle det därför kunna te sig som praktiskt om latinisterna snarare sysslar med de mestadels efterantika texter som de själva är intresserade av än med de antika romarnas språk och litteratur.

Att studiet av de klassiska språken inte längre bör begränsas till ett nästan rituellt uttolkande av ett litet antal beundrade litterära texter från klassisk tid samtidigt som allt annat försummas på grund av litterärt snobberi – detta torde de flesta vara överens om. Att helt överge denna tradition är emellertid inte heller någon framkomlig väg: hela den senare litteraturen på latin är genomsyrad av det faktum att det fanns en romersk kanon att förhålla sig till. Det är heller inte lämpligt att förlora kontakten med den miljö i vilken dessa litterära texter kom till och bara läsa dem som utgångspunkt för senare bearbetningar och efterklanger. Då riskerar man mycket snabbt att bli fast i föråldrat vetande om denna miljö. Våra kunskaper om antikens olika perioder har nämligen förändrats en hel del på senare år, inte minst genom viktiga arkeologiska fynd, men också genom andra framsteg i vetandet om den antika historien och litteraturen.

Studiet av latinets långa historia, av språkets framväxt ur protoindoeuropeiskan och dess övergång till romanskan, av det romerska rikets historia och latinets expansion under antiken, av den romerska litteraturen och av latinets och latinlitteraturens historia efter antiken, är mångfacetterat och berör i varierande utsträckning de allra flesta humanistiska forskningsfält. Utan kunskaper i latin förlorar vi kontakten med vår egen historia – som inte bara är Sveriges historia utan även det antika romerska rikets och det medeltida Europas historia!

Reviderad version av inledningsanförande den 12 september 2011.

Noter

- ¹ Falstaff Fakir, *En var sin egen professor eller Allt mänskligt vetande i sammandrag. Kortfattad encyklopedi i III delar i ett band*, 1894, utg. 1984 av Sven Delblanc på Gidlunds förlag; jfr ibid. sid. 37.
- ² Jfr Janson (2011, sid. 137): ”latin försvann inte i första hand därför att själva språket ändrades så att det inte var latin längre, utan för att de som talade språket vid någon tidpunkt bestämde sig för att kalla språket för något annat”.
- ³ För en översikt över latinets under antiken, se Cuzzolin & Haverling (2009); om den romerska litteraturen, se t.ex. Norberg (1959), Conte (1994), von Albrecht (1997), Harrison (2005) och Thomsen (2008).
- ⁴ Om den romerska historien, se t.ex. Montgomery (1978), Bellen (1994–2003) och Le Glay, Voisin & Le Bohec (2001).
- ⁵ Om indoeuropeerna i äldre tid och de indoeuropeiska språkfamiljerna, se t.ex. Beekes (1995) och Mallory & Adams (2006).
- ⁶ Om latinets utveckling ur protoindoeuropeiskan, se t.ex. Lundström (1962), Sihler (1995), Meiser (1998), Baldi (2002) och Weiss (2009).
- ⁷ Om latinets kontakter med andra språk under antiken, se Adams (2003).
- ⁸ Guarducci (1980) hävdade att den var falsk, en åsikt som sedermera många har anslutit sig till: jfr t.ex. Vine (1993, sid. 250 fn. 33) och Baldi (2002, sid. 125–126 fn. 2); men enligt en nyligen genomförd undersökning är fibulan äkta och daterar sig från mitten av 600-talet f.Kr.: jfr Gagliardi (2011) och Maras (2012).
- ⁹ De äldsta inskrifterna finns samlade och diskuteras hos t.ex. Warmington (1940), Meiser (1998) och Baldi (2002).
- ¹⁰ Om latinets historia, se t.ex. Poccetti & Poli & Santini (1999), Baldi (2002), Clackson & Horrocks (2007) och Baldi & Cuzzolin (2009–2011).
- ¹¹ För en översikt över den grekiska litteraturen, se t.ex. Wifstrand (1959); om språkets historia, se t.ex. Horrocks (1977).
- ¹² Dessa fragment finns samlade i flera publikationer, t.ex. hos Warmington (1935, 1936, 1938). Nya försök görs ständigt att tolka de ofta mycket betydelsefulla författarskap, som endast finns bevarade på detta sätt.
- ¹³ Om den latinska skriftens utveckling under antiken, se Bischoff (1986, sid. 54–82).
- ¹⁴ Om de s.k. Vindolanda-breven och diskussionen om läs- och skrivkunskheten bland romerska officerare, se t.ex. Bowman (1994) och Bowman & Woolf (1994).
- ¹⁵ Jfr Thomsen (2008).
- ¹⁶ Om det s.k. vulgärlatinet och utvecklingen mot romanska, se t.ex. Väänänen (1981) och Söhrman (2006).
- ¹⁷ Om uttalsförändringarna, se t.ex. Allen (1978, sid. 14–16, 40–42, 60–62) och Janson (2002, sid. 13).
- ¹⁸ Om kapitalskriften och uncialskriften, se Bischoff (1986, sid. 55–61, sid. 66 ff.).
- ¹⁹ Om de klassiska texternas trädning, se t.ex. Reynold & Wilson (1977).

- ²⁰ Det råder delade meningar om vad det var som egentligen hände när antiken tog slut och medeltiden började. En del forskare har försökt tona ned tillbakagången (så t.ex. Harrison 1999). Mot den bilden kan invändas att levnadsstandaren bevisligen sjönk kraftigt (jfr t.ex. Ward-Perkins 2005, sid. 87 ff.). För en latinist är det tydligt att kunskaperna om det klassiska latinet och beläsenheten i romersk litteratur kraftigt går tillbaka från ca 600 och framåt.
- ²¹ Om övergången från senantik till medeltid, se t.ex. Le Goff (1964) och Breitholtz (1984); jfr Harrison (1999).
- ²² Om Alcuin, *rustica Romana lingua* och uttalet av latinet, se Wright (2002).
- ²³ Om uttalsförändringarna, se t.ex. Väänänen (1981, §§ 59, 89, 100) och Janson (2002, sid. 13).
- ²⁴ Om karolingisk minuskel och den gotiska skriftens utveckling, se Bischoff (1986, sid. 112 ff. och sid. 127 ff.).
- ²⁵ För en översikt över den historiska utvecklingen, se t.ex. Rosén (1971) och Le Goff (1964).
- ²⁶ Om framväxten av litteratur på folkspråk under medeltiden, se t.ex. Bach (1959) och Jansson (1959).
- ²⁷ Om medeltidens lärda värld och skolastiken, se t.ex. Piltz (1978).
- ²⁸ Om den humanistiska skriften, se Bischoff (1986, sid. 145–149).
- ²⁹ Jfr Waquet (1998).
- ³⁰ Om nylatinet i Europa, se t.ex. Ijsewijn (1977) och Lindberg (1993); om nylatinet i Sverige, se Tengström (1973), Lindberg (1984) och Helander (2004).
- ³¹ Om den klassiska filologin i Sverige från 1800-talets början, se Lindberg (1987); jfr Haverling (2007).

Bibliografi

- Adams, James N., (2003), *Bilingualism and the Latin language*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Allen, W. Sidney, (1978), *Vox Latina. The Pronunciation of Classical Latin*, 2nd ed., Cambridge: Cambridge University Press.
- Bach, H., (1959), Den folkspråkliga medeltidslitteraturen, i E.N. Tigerstedt, (utg.), *Bonniers allmänna litteraturhistoria. Medeltiden. De forngermanska och folkspråkliga medeltidslitteraturerna*, Stockholm: Albert Bonniers förlag (omtr. 1965 och 1966), sid. 109–234.
- Baldi, Philip, (2002), *The Foundations of Latin*. [Second Edition.] Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Baldi, Philip, & Pierluigi Cuzzolin, (utg.), (2009–2011), *New Perspectives on Historical Latin Syntax*, 4 volymer, Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Beekes, R. S. P, (1995), *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*, Amsterdam & Philadelphia.

- Bellen, Heinz, (1994–2003), *Grundzüge der römischen Geschichte*, 3 delar, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Bischoff, Bernhard, (1986), *Paläographie des römischen Altertums und des Abendländischen Mittelalters*, 2:a uppl., Berlin: E. Schmidt (eng. övers. *Latin Paleography*, Cambridge 1990).
- Bowman, Alan K., (1994), *Life and letters on the Roman frontier: Vindolanda and its people*. [2nd ed., 2003.] London: British Museum.
- Bowman, Alan K. & Greg Woolf, eds., (1994), *Literacy and Power in the Ancient World*. London: Society for the Promotion of Roman Studies.
- Breitholtz, Lennart, (1984), *Vid medeltidens gryning. Rom under barbarernas svärd*, (Svenska humanistiska förbundet 95), Lund.
- Clackson, James, & Geoffrey Horrocks, (2007), *The Blackwell History of the Latin Language*, Oxford: Blackwell.
- Conte, Gian Biagio, (1994), *Latin Literature. A History*. [Transl. by J. B. Solodow. Revised by D. Fowler and G. W. Most.] Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Cuzzolin, Pierluigi, & Gerd V. M. Haverling, (2009), Sociolinguistics, Literary genres and Syntax, i *New Perspectives on Historical Latin Syntax*, Vol. 1: *Syntax of the Sentence*, utg. Philip Baldi & Pierluigi Cuzzolin, (Trends in Linguistics: Studies and Monographs, Mouton de Gruyter), Berlin & New York, sid. 19–64.
- Gagliardi, Giovanni, (2011), Fibula Prenestina, giallo risolto, spazzati i dubbi: ”È autentica”, i *La Repubblica*, 5/6 2011.
- Guarducci, Margherita, (1980), *La cosiddetta Fibula Prenestina: Antiquari, eruditi e falsari nella Roma dell'Ottocento*. Rome: Accademia Nazionale dei Lincei.
- Harrison, Dick, (1999), *Krigarnas och helgonens tid. Västeuropas historia 400–800 e.Kr.*, Stockholm: Prisma.
- Harrison, Stephen, (utg.), (2005), *A Companion to Latin Literature*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Haverling, Gerd V. M., (2007), Einar Löfstedt e la filologia classica in Svezia, i Paolo Poccetti (utg.), *Einar Löfstedt nei percorsi della linguistica e della filologia Latina. Atti del convegno internazionale, Roma, 6-7 maggio 2004*, (Fabrizio Serra Editore), Pisa & Roma.
- Helander, Hans, (2004), *Neo-Latin Literature in Sweden in the Period 1620-1720: Stylistics, Vocabulary and Characteristic of Ideas*, (Studia Latina Upsaliensia 29), Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Horrocks, Geoffrey, (1997), *Greek. A History of the Language and its Speakers*, (Longman), Edinburgh.
- Ijsewijn, Jozef, (1977), *A Companion to Neo-Latin Studies*, Amsterdam: North-Holland.
- Janson, Tore, (2002), *Latin. Kulturen, historien, språket*, (Wahlström & Widstrand), Stockholm.
- , (2011), *Språkens historia: en upptäcktsresa i tid och rum*, (Norstedts), Stockholm.
- Jansson, Sven B. F., (1959), Den forngermanska och västnordiska litteraturen, i E.N. Tigerstedt, (utg.), *Bonniers allmänna litteraturhistoria. Medeltiden. De forngermanska och folkspråkliga medeltidlitteraturerna*, Stockholm: Albert Bonniers förlag (omtr. 1965 och 1966), sid. 13–106.

- Le Glay, Marcel, Jean-Louis Voisin, & Yann Le Bohec, (2001), *A History of Rome*. [Transl. by Antonia Nevill.] (Fr. orig. *Histoire Romaine*, Paris 1994, first publ. in Engl. 1996). [Second Edition.] Oxford: Blackwell.
- Le Goff, Jacques, (1964), *La civilisation de l'Occident médiéval*, Paris: B. Arthaud (i eng. övers. *Medieval Civilization*, Oxford 1988)
- Lindberg, Bo, (1984), *De lärdes modersmål. Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige*, Gothenburg studies in the history of science and ideas 5, Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- , (1987), *Humanism och vetenskap. Den klassiska filologin i Sverige från 1800-talets början till andra världskriget*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- , (1993), *Europa och latinet*, Stockholm: Natur och kultur.
- Lundström, Sven, (1962), *Latinets ljud- och formhistoria*, 2:a uppl., Stockholm, Göteborg & Uppsala: Almqvist & Wiksell (1:a uppl. 1958).
- Mallory, J. B., & D. Q. Adams, (2006), *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, Oxford: Oxford University Press.
- Maras, Daniele Federico, (2012), Scientists declare the Fibula Prenestina and its inscription to be genuine "beyond any reasonable doubt", i *Etruscan News* 14, Winter 2012.
- Meiser, Gerhard, (1998), *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Montgomery, Hugo, (1978), *Medelhavsvärldens historia till omkring 400 e.Kr.*, Lund: Esselte,
- Norberg, Dag, (1959), Den romerska litteraturen, i E.N. Tigerstedt, (utg.), *Bonniers allmänna litteraturhistoria. Israel. Hellas. Rom*, Stockholm: Albert Bonniers förlag (omtr. 1965 och 1966), sid. 261–365.
- Piltz, Anders, (1978), *Medeltidens lärda värld*, Stockholm: Bokförlaget Carmina.
- Pocetti, Paolo, Diego Poli & Carlo Santini, (1999), *Una storia della lingua latina. Formazioni, usi, comunicazione*. Roma: Carocci.
- Reynolds, Leighton D., & Nigel G. Wilson, (1991), *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*. [Third Edition.] Oxford: Clarendon Press.
- Rosén, Jerker, (1971), *Medeltidens allmänna historia*. Stockholm: Esselte (omtr. 1982).
- Sihler, Andrew L., (1995), *New Comparative Grammar of Greek and Latin*. New York: Oxford University Press.
- Söhrman, Ingmar, (2006), *Vägen från latinet. De romanska språkens historia*, Stockholm: Studentlitteratur.
- Tengström, Emin, (1973), *Latinet i Sverige. En kulturhistorisk översikt*, Stockholm: Bonniers.
- Thomsen, Ole, (2008), *Veje til Rom. Romersk litteratur fra Plautus til Juvenal*, Århus: Aarhus universitetsforlag.
- von Albrecht, Michael, (1997), *A History of Roman Literature. From Livius Andronicus to Boethius*. [2.Vols.] Leiden - New York - Köln: E.J. Brill.
- Väänänen, Veikko, (1981), *Introduction au Latin vulgaire*. 3rd ed. (Bibliothèque Française et Romane, Serie A: Manuels et Études Linguistiques.) Paris: Klincksieck.

- Vine, Brent, (1993), *Studies in Archaic Latin Inscriptions*, (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck).
- Warmington, E. H., (1935), *Remains of Old Latin*, vol. 1: *Ennius and Caecilius*, (Loeb Classical Library), Cambridge Massachusetts & London, England: Harvard University Press.
- Warmington, E. H., (1936), *Remains of Old Latin*, vol. 2: *Livius, Naevius, Pacuvius, Accius*, (Loeb Classical Library), Cambridge Massachusetts & London, England: Harvard University Press.
- Warmington, E. H., (1938), *Remains of Old Latin*, vol. 3: *Lucilius, the Twelve Tables*, (Loeb Classical Library), Cambridge Massachusetts & London, England: Harvard University Press.
- Warmington, E. H., (1940), *Remains of Old Latin*, vol. 4: *Archaic Inscriptions*, (Loeb Classical Library), Cambridge Massachusetts & London, England: Harvard University Press.
- Waquet, Françoise, (1998), *Le Latin ou l'empire d'un signe*. Paris: Albin Michel (eng. övers. *Latin or the Empire of a Sign*, London & New York 2001).
- Ward-Perkins, Bryan, (2005), *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford: Oxford University Press.
- Weiss, Michael, (2009), *Outline of the Historical and Comparative Grammar of Latin*, Ann Arbor & New York: Beech Stave Press.
- Wifstrand, Albert, (1959), Den grekiska litteraturen, i E.N.Tigerstedt, (utg.), *Bonniers allmänna litteraturhistoria. Israel. Hellas. Rom*, Stockholm: Albert Bonniers förlag (omtr. 1965 och 1966), sid. 89-258.
- Wright, Roger, (2002), *A Sociophilological Study of Late Latin*, Turnhout: Brepols.

Medellågtyska – *lingua franca* i östersjöområdet under senmedeltiden

Stefan Mähl

Inledning

I August Strindbergs stora genombrottsroman *Röda rummet* från år 1879 finns ett avsnitt där ornamentsbildhuggaregesällen Olof Montanus håller ett föredrag med den anspråksfulla titeln *Om Sverige – några synpunkter*. I föredragets inledning framhåller Montanus bland annat följande:

Sverige är, som var man vet, ursprungligen en tysk koloni och språket, vilket bibehållit sig tämligen rent ända in på våra dagar, är plattyskan i tolv dialekter.¹

Vad Strindberg med den något drastiska formuleringen anspelar på är det ekonomiska, kulturella och språkliga inflytande, som de nordtyska invandrarna utövade på svenskarna och svenskarnas språk under större delen av senmedeltiden. Även om vi aldrig till fullo kan få klarhet i hur många tyskar, som invandrade till Sverige under perioden 1200–1500, står det klart att ingen annan invandragrupp har haft så stor betydelse för landets utveckling som tyskarna under denna tid. För att förstå hur lågtyska kunde få en dominerande ställning i östersjöområdet under senmedeltiden krävs djupa kunskaper i bland annat språket och kulturen. Men behövs det verkligen idag individer i det svenska samhället som kan läsa och förstå medeltida texter samt tolka språkhistoriska och kulturella sammanhang? Frågan är provocerande och är naturligtvis avsedd att vara det. Samtidigt är frågan högst aktuell eftersom ett flertal svenska högskolor och universitet – istället för att värna en språklig och kulturell mångfald – satsar på ett smalt språkutbud, på språk som är ekonomiskt lönsamma, till exempel svenska och engelska. Detta leder på längre sikt till en monokultur där kunskaper om språkliga och kulturella förhållanden i såväl nutid som äldre tid går förlorade. För att förstå lågtyskans inflytande i Sverige och i östersjöområdet under senmedeltiden måste samspelet mellan makt, ekonomi, kultur och språk belysas. Föreliggande bidrag är ett försök att kasta ljus över vissa faktorer i detta samspel.

metoderna för brytning och smältning av malm enligt tysk modell. I den yngre forskningen förnekas inte de tyska bergsmännens tekniska kunnighet, men det påpekas att tyskarnas främsta uppgift snarare var att föra in kapital i bergsbrytningen samt att utöka marknaden för bergsmännens produkter.

Under hela 1300-talet fortsatte den tyska invandringen till Sverige. Den absoluta höjdpunkten för invandringen torde emellertid perioden 1364–1389 vara, då Albrecht von Mecklenburg var Sveriges regent. Tyska adelsmän, riddare och krigare kom i stora skaror till Sverige för att skaffa sig rikedom och makt. På de kungliga slotten verkade ofta tyska fogdar, till exempel Vicke van Vitzen (Kalmar) och Raven van Barnekow (Nyköping). Kung Albrecht regerade till år 1389 då han förlorade makten i slaget vid Åsle/Falköping. Med Albrechts fall avtog tyskarnas politiska makt i landet, men det kulturella och ekonomiska inflytandet fortsatte under 1400-talet. Under hela 1400-talet kan nordtysk invandring till de svenska städerna beläggas även om dess omfattning periodvis skiftar. Flertalet av de nordtyska hantverkarna och köpmännen kom, som påpekades ovan, från städer vid den nordtyska östersjökusten. Men en stor del kom även från Westfalen, området kring Rhen och den östra delen av dagens Holland. Där om vittnar bland annat de binnamn i form av ortnamn som de nordtyska invandrarna bar, bland annat *van Ossenbrügge* (Osnabrück), *vamme Ryne* (Rhen), *van Unna* (Unna: öster om Dortmund), *van Warendorpe* (Warendorf: öster om Münster) och *Westfal*.⁸

Karta 1: Det lågtyska språkets utbredning under senmedeltiden. (Efter: Willy Sanders (1982): *Sachsensprache, Hansesprache, Plattdeutsch. Sprachgeschichtliche Grundzüge des Niederdeutschen*. Göttingen.)

Den tyska invandringen till Sverige under medeltiden²

En närmare granskning av förhållandena i städerna i östersjöområdet under 1300- och 1400-talen visar att det i många städer fanns en tysk befolkningsgrupp som bestod av framför allt köpmän och hantverkare. Den tyska invandringen till Sverige utgick från nygrundade och snabbt växande städer som Lübeck, Stralsund och Wismar. Tyskarnas handelsintresse riktade sig först mot Gotland och staden Visby, senare mot städer på fastlandet som Kalmar, Söderköping och Stockholm. Svenska och tyska historiker framhåller ofta rikedomerna på järn och koppar i Sverige som viktiga drivkrafter för de tyska handelsmän som började segla på Sverige. Då källmaterialet från den äldre tiden är bristfälligt är det svårt att i detalj följa den tyska invandringen. Det är därför svårt att veta *när* den inleddes och *hur* den såg ut i olika delar av landet. Först mot slutet av 1200-talet kan tyska namn i större omfattning beläggas i dokument från svenska städer. Man måste emellertid utgå ifrån att invandringen till Sverige påbörjades långt före Birger Jarls tid (jarl 1248–1266).³ Vi vet till exempel att tyska missionärer och munkar var verksamma i landet redan under 1000- och 1100-talen. Av medeltida dokument framgår vidare att svenska regenter vid ett flertal tillfällen under 1200-talet anlätade tyska adelsmän för sin utrikespolitik.⁴ Omkring 1250 förnyade Birger Jarl den överenskommelse som kung Knut Eriksson slöt med Henrik Lejonet, Lübecks herre, i slutet av 1100-talet. I överenskommelsen tillförsäkrades tyska köpmän tullfrihet och rättsskydd i Sverige. Enligt vissa historiker förhindrade Birger Jarl på så sätt att det skapades tyska kolonier i de svenska städerna som isolerade sig från de svenska medborgarna. Belägg på sådana isolerade enheter finns till exempel i Bergen där tyskarna levde mer avskilt från den norska befolkningen.⁵ Birger Jarl ville följaktligen att tyskarna skulle integreras i det svenska samhället.⁶ Vid samma tid som Birger Jarl förnyade överenskommelsen med Lübeck om tullfrihet anses Stockholm ha grundats, en stad som med sitt strategiska läge kom att bli en viktig handelsplats och en huvudhamn framför allt för metallexporten. Stockholm växte snabbt i betydelse och var den största staden i senmedeltidens Sverige. Enligt vissa beräkningar hade staden cirka 5000 invånare, vilket under senmedeltiden är en hög siffra. Många svenska städer hade vid denna tid cirka 500–1000 invånare.

Kung Magnus Birgersson (regenttid 1275–1290) – mer känd som Magnus Ladulås – fortsatte under slutet på 1200-talet med en tyskvänlig politik. Han gifte sig 1276 med Helvig av Holstein, dotter till greve Gerhard den förste av Holstein. Genom giftermålet stärktes bandet mellan Sverige och Nordtyskland. I slutet av 1200-talet finner man även tyska aristokrater vid det svenska hovet, som bland annat anlätades som ombud vid kungarnas diplomatiska förhandlingar. Så var till exempel fallet när Magnus Ladulås förhandlade med Norge och Lübeck 1275.⁷ Under hans regenttid intensifierades bergsbrytningen i Sverige. I den äldre historiska forskningen framhålls ofta att yrkeskunniga bergsmän från Nordtyskland inkallades, framför allt från området kring Harz, för att förnya

Språket, som de nordtyska invandrarna talade, kallas lågtyska. Medellågtyska är en beteckning för dialekterna i norra Tyskland (Märkisch, Nordniederdeutsch, Ostfälisch och Westfälisch) under perioden 1200–1650. Dessa dialekter talades norr om den viktiga Benrather Linie, gränsen för den så kallade högtyska ljudskridningen (”die zweite Lautverschiebung”; jfr karta 1). Det nordtyska språkområdet kännetecknas av att konsonanterna *p*, *t*, *k* inte förskjuts, utan oberoende av ställning i ordet förblir *p*, *t*, *k*. På det högtyska området övergår de däremot alltefter sin ställning i ordet till spiranter ($p > f$, $t > s$, $k > x$) eller affrikator ($p > pf$, $t > ts$, $k > kx$):

Högtyska	Lågtyska	Svenska
<i>apfel</i>	<i>appel</i>	<i>äpple</i>
<i>laufen</i>	<i>löpen</i>	<i>löpa</i>
<i>beißen</i>	<i>bïten</i>	<i>bita</i>
<i>zunge</i>	<i>tunge</i>	<i>tunga</i>
<i>lauch</i>	<i>lök</i>	<i>lök</i>

Ett annat viktigt kännetecken är att monoftonger (enkla vokalljud) uppträder i lågtyskan där högtyskan har diftonger (två vokalljud som glider ihop):

Högtyska	Lågtyska	Svenska
<i>stein</i>	<i>stên</i>	<i>sten</i>
<i>haus</i>	<i>hûs</i>	<i>hus</i>

De lågtyska dialekterna uppvisar på ett flertal språkliga områden likheter med de nordgermanska språken, vilket naturligtvis underlättade kontakten mellan nordtyskar och skandinaver under medeltiden.

Stockholm – en språklig och kulturell smältdegel i östersjöområdet

Staden Stockholm var under hela senmedeltiden en plats för tysk bosättning. I Stockholm utgjorde tyskarna ett ekonomiskt och socialt överskikt, en ledande köpmansklass med täta kontakter med släkt, vänner och kolleger i hela östersjöområdet. Under kung Albrechts regenttid var staden centrum för den tyska expansionen, vilket bland annat ledde till en viss inflyttning av tyska borgare från städer i det svenska inlandet. Samhörigheten mellan de tyska invandrarna i Stockholm stärktes bland annat genom det sociala livet i gillen och skrän. Under 1300- och 1400-talen kunde invandrarna behålla sin nordtyska identitet tack vare den sociala struktur som skapades i senmedeltidens Stockholm. Under sådana förutsättningar är det inte underligt att det lågtyska språket kunde bevaras

Bild 1: Vädersolstavlan. Målning i Storkyrkan, Stockholm, utförd av Urban målare 1535 på uppdrag av Olaus Petri, som ville ha halofenomenet, uppfattat som ett järtecken, dokumenterat. Målningen visar även det samtida Stockholm och är den äldsta autentiska avbildningen av staden. Under vintern 1998–1999 rengjordes och konserverades den. Efter olika tekniska analyser visade det sig att verket är en kopia från 1636. Kopian är utförd av Jacob Elbfas. Foto: Stockholms stadsmuseum.

intakt eftersom kontakten med hemområdet var tät och inflyttningen söderifrån ständigt pågick.

Under 1300-talet skedde en omorganisation av de svenska städerna. En följd av denna var att kungen överlät förvaltningen av staden till stadens råd. I mitten av 1300-talet utarbetades en stadslag, Magnus Erikssons stadslag, som anses vara skriven för Stockholm men som skulle gälla för alla svenska städer.⁹ I konungabalken fastlades stadens förvaltningsform och i dess andra paragraf reglerades antalet rådsmedlemmar.¹⁰ För jämvikten mellan svenskar och tyskar föreskrev stadslagen en nationell uppdelning av stadens råd så att hälften av posterna besattes av tyskar, hälften av svenskar (den så kallade tudelningsprincipen). I det så kallade *sittande rådet* ingick två borgmästare och tio rådmän. Som svensk räknades den som hade en svensk far, som tysk den som hade en tysk far. Moderns nationalitet var i det här sammanhanget av underordnad betydelse. Av de bevarade dokumenten framgår att nationalitetsgränsen i rådet var flytande. Ett belysande exempel är Lambert Westfal, som 1438 är tysk rådmän och 1444 svensk borgmästare. Stadslagen visar att det tyska inslaget var stort och att tyskarna aktivt deltog i förvaltningsarbetet. Magnus Eriksson ville genom lagen säkerligen reglera tyskarnas maktinnehav. Genom stadslagen kunde statsmakten stödja svenskarna i städerna.

Slaget vid Brunkeberg 1471, som stod mellan den unionsfientliga hären under Sten Sture den äldres befäl och den unionsvänliga hären under Kristian I, blev en vändpunkt i förhållandet mellan svenskar och tyskar i staden. Endast fyra dagar efter striden upphävde Sten Sture den äldre och riksrådet stadslagens tudelningsprincip. Ingen tysk skulle härnäst sitta i städernas råd eller inneha något annat ämbete i städerna. Åtgärden ledde till att tyskarnas politiska makt i praktiken upphävdes. Men det språkliga och kulturella inflytandet fortsatte. Kort efter slaget vid Brunkeberg uppfördes skulpturgruppen *Sankt Göran och draken* som sedan dess finns placerad i Storkyrkan i Stockholm. Många konstvetare menar att den under senmedeltiden mycket kände skulptören och målaren Bernt Notke från Lübeck utförde skulpturgruppen – en åsikt som starkt har ifrågasatts av nyare forskning.¹¹ Skulpturgruppen i Storkyrkan, importen av altarskåp från Lübeck till svenska kyrkor, Albertus Pictors talrika kyrkmålningar i mälardalsområdet och boktryckets begynnelse i Sverige kan tas som ett tecken på att det tyska kulturella inflytandet skulle fortbestå och befästas.

Den språkliga situationen i Stockholm under 1300- och 1400-talen

På grund av den tyska invandringen var Stockholm – liksom de flesta östersjöstäderna vid den här tiden – språkligt och kulturellt sett en heterogen stad. Att tala om en svensk minoritet i Stockholm på 1300- och 1400-talen vore felaktigt. Men den tyska delen av Stockholms befolkning, cirka 30% av stadens

invånare, betalade mer skatt än den övriga stadsbefolkningen tillsammans, vilket ger oss en bild av de tyska borgarnas ekonomiska dominans. Den täta kontakten mellan svenskar och tyskar ledde till en språklig situation, där både svenska och lågtyska talades och skrevs. Flerspråkighet blev följaktligen tidigt ett kännetecken för det senmedeltida Stockholm. Hur nordtyskar och svenskar kommunicerade med varandra har länge varit ett diskussionsämne i den svenska och tyska forskningen. Tanken att åtskilliga invånare i det medeltida Stockholm var tvåspråkiga har framförts av bland annat nordisten Elias Wessén:

Man måste utgå från att det har talats mycket lågtyska i Stockholm hela medeltiden igenom, icke bara av tyskarna själva, utan i viss utsträckning också av de svenska borgarna i umgänget med sina tyska yrkesbröder och grannar. Många av stadens invånare har säkerligen varit tvåspråkiga.¹²

Medan forskare under 1900-talets första hälft betonade bruket av ett bland-språk – Wilhelm Cederschiöld talar 1913 om rotvälska – har framför allt Kurt Braunmüller under senare tid framfört tanken om semikommunikation.¹³ Med semikommunikation avses något förenklat att två parter använder sig av sitt eget modersmål i samtal med varandra. Den invandrade nordtysken talar lågtyska och den i Stockholm boende svensken talar svenska. En förutsättning för semikommunikation är att de aktuella språken har ett nära släktskap (här två germaniska språk). Liksom Braunmüller är jag tämligen övertygad om att nordtyskar och svenskar använde sig av sitt eget modersmål i kommunikationen med varandra, framför allt i den inledande kontaktfasen. Den av Braunmüller skisserade kommunikationsakten skulle motsvara den språkliga situationen i Skandinavien idag när till exempel norrmän och svenskar kommunicerar med varandra med hjälp av modersmålen. En viktig faktor vid sådan kommunikation är att de i samtalet deltagande parterna har en positiv inställning till sin samtalspartner. Ett viktigt argument för Braunmüllers tes är de partier i Stockholms stads tänke- och jordeböcker där kortare eller längre lågtyska sekvenser förekommer okommenterade tillsammans med sekvenser på svenska. Det tyder enligt min uppfattning på att de två språken har kunnat existera sida vid sida. Semikommunikation var ett normalt tillstånd i medeltidens Stockholm, vilket naturligtvis även gällde för andra östersjöstäder. Nedan följer ett exempel på ett dokument från staden Stockholm som är skrivet på medellågtyska. Dokumentet är utfärdat den 20 september 1420 och utställare är Jöns i Svartnö, som säljer en kålgård belägen på Stockholms norra malm till Erik Skinnare:

Vor alle den genen de dessen breffseen vnde høren lezen bekenne ik jōnis i swar-
tenøø dat ik myt wol vordachte^m mode rechtliken vnde redeliken vorkoft hebbe
erik schynner mynen kolhoff vppe deme norderen malme belegen welke vor-
screuen kolhoffes rwm bret is xj ele vnde is lank xxv ele to water wart dyt heuet

my de vorbenomede erik to danke wol betalet hir vmme late ik myt mynen eru-
 en vnde antwarde deme vorbenomeden erike vnde synen eruen dat vorscreuen
 rwm to brukende vnde to hebbende to ewigen tiden sunder ansprake myner vnde
 mynen eruen vnde des to tughe vnde hoghere bewarynge zo hebbe ik vorbeno-
 men jonis i swartenøø ghebeden her clauwes braschen ratman to deme stochol-
 me vnde tideken vp der goten dat ze ere ingesegele to eyn witlicheit henghen an
 dessen breff wante ik seluen nen ingesegel en hadde de ghegheuen vnde screuen
 is to deme stocholme na der bort vnser heren xiiij^c iar in deme xx iare in vigilia
 mathei apostoli et ewangeliste.¹⁴

Lågtyskans ställning i korrespondensen mellan östersjöstäderna under 1400-talet

Redan under 1300-talets andra hälft börjar svenska stadskanslier att använda lågtyska i korrespondensen med andra kanslier, men det är först under 1400-talet som bruket av lågtyska i såväl den externa som den interna kommunikationen tilltar.¹⁵ Lågtyskan tar sakteliga över latinets funktion som kommunikations-
 språk i korrespondensen mellan kanslierna i östersjöområdet, om man bortser från Tyska orden som i princip hela tiden författade sina skrivelser på högtyska. Vid sökandet efter svar på frågan *varför* lågtyska används i svenska kanslier riktar sig intresset i första hand till adressaten. Att brev författades på lågtyska om adressaten fanns i Nordtyskland kan tyckas naturligt eftersom de nordtyska kanslierna använde lågtyska. Vid de tillfällen där brev och urkunder författas på lågtyska och behandlar stadsinterna eller inrikes angelägenheter infinner sig frågan varför utställarna inte använder svenska. I dessa fall spelar säkerligen andra faktorer en roll, till exempel utställarens nationalitet, adressatens nationalitet och sociala ställning, men säkerligen också språkprestige.

En genomgång av svenska stadskansliers korrespondens med städer kring Östersjön visar att skrivelser ofta författades på lågtyska. Ytterst sällan använde svenska utställare svenska i korrespondensen med utländska kanslier. Ett sådant exempel är dock Krister Nilssons i Raseborg författade skrivelse till rådet i Reval (Tallinn) från år 1436 där han påpekar:

Ok bidher jac idher kærliga, at i thet ey til mistycke takin, at jak idher scrifwer
 wppa swensco, thy jak nw enghen tyschen scrifware ner mik hawer.¹⁶

I adressen används däremot lågtyska: ”Den ersamen heren unde vorsichtigen wisen mannen der stat Revell komme desse breff mit werdicheyt.”

Även om lågtyskans ställning förstärktes och latinets ställning försvagades under senmedeltiden levde latinets i högsta grad kvar, framför allt inom kyrkans och universitetets sfär men även inom handeln. Att latin ansågs vara ett viktigt

språk framgår bland annat av ett par brev till ärkediakonen Påwal Scheel i Åbo författade av köpmannen Hans Chonnert från Danzig (Gdansk). Chonnert skickade två av sina söner till Åbo för studier. De skulle bo hos Påwal Scheel och lära sig finska, svenska och latin. Chonnert skriver i ett brev från den 20 juni 1510:

Wetet werdijge here her meijsster Pawel, beswnderge gode ffrwnt, dat ijk hoppe, dat mijn jwne Pawel jo to Abow gechamen ijs (...). He sal dar de sprake leren ok hebbe ijk dar wijllen mijnen sonne to jw to sendende so forre als gij en to jw nemen wijllen. (...) men he mochte nijcht anders spreken wen lattijnijch effte fijnnijch.¹⁷

I ett annat brev från Chonnert till Scheel skrivet den 20 september 1513 finns en liknande önskan:

Wetet werdijge here her meijsster Pawel Schel, gode ffrwnt, dat ijk ijw sende mijnen sone Hans Chonnert, dat gij so wol wijllen don vnd hebben en bij ijw ijn chosst, dat he de sprake mochte leren fijnnijch; vnd, so ijk heret, hebbe gij bij jw wol stoddenten, de en noch mochte leren swedijsche breffe mochte leren, vnd fijnnijch ok so wat lattijnesch; he chan jo wat worsoket, wen en sal he eyn chopman werden, so ijs ijt em ganch nwtte. So bijdde ijk ijw als mijnen groten goden ffrunt, dat gij en tom bessten holden, dat he ijw behorsam ssij. Effte gij beter rat wessten, dar bijdde ijk ijw fruntlijch wme effte gij en depper jnt lant ssenden wme de sprake.¹⁸

Av de två breven framgår att latinet hade en stor betydelse som handelsspråk på 1500-talet.

Lågtyskans ställning försvagas under 1500- och 1600-talen

Under 1500- och 1600-talen försvagades lågtyskans ställning i östersjöområdet dramatiskt. I Nordtyskland ägde under denna period en skriftspråklig process rum där högtyska sakteliga trängde bort lågtyska som officiellt skriftspråk. Man skulle kunna säga att Nordtyskland under den följande perioden 1600–1800 präglades av medial diglossi. Lågtyska var i första hand ett talat språk, medan högtyska användes i skrift. Städernas och furstehovens kanslier var föregångare i processen. Bidragande faktorer till övergången från lågtyska till högtyska var bland annat de ekonomiska och politiska processer som ägde rum före och efter Hansans fall. I svenska kanslier kan en liknande utveckling iakttagas – färre dokument författas på lågtyska.¹⁹ Ett belysande exempel är Gustav Vasas kansli. Under dennes regenttid dominerar skrivelser författade på högtyska, medan skrivelser på lågtyska sällan förekommer, vilket bland annat beror på Gustav

Vasas tyska sekreterare och skrivare, till exempel Nicolaus Stecker, Wulf Gyler och Conrad von Pyhy, som samtliga härstammade från det högtyska området. Under 1500- och 1600-talen tilltar högtyskans makt i det svenska samhället, vilket framgår av dokument från till exempel riksdag och statsförvaltning.²⁰ Även om lågtyskan förlorade sin dominerande ställning i östersjöområdet användes språket fortfarande, vilket bland annat den omfattande tillfällighetsdiktningen och ett flertal inskrifter vittnar om.

Avslutning

Språk- och kulturmötet mellan svenskar och tyskar i det senmedeltida Sverige utgör ett stort vetenskapligt komplex. Med föreliggande bidrag har jag försökt att ge en inblick i vissa delar av en ytterst betydelsefull tid i vår historia. Genom att klargöra språkliga, kulturella, historiska och ekonomiska samband ökar förståelsen för det svenska och tyska samhällets utveckling under senmedeltiden. Ännu återstår ofantligt mycket att utreda på detta för svensk medeltidsforskning centrala område. Min forskning om de lågtyska dokumenten från senmedeltidens Sverige visar att man med språkvetenskapliga metoder kan erhålla viktiga kunskaper om språket och dess användning i olika kommunikationssituationer. Det är tydligt att lågtyska hade en viktig roll i städernas kommunikation med andra östersjöstäder under senmedeltiden, men även i städernas interna förvaltningsarbete, vilket tidigare knappast har varit känt i forskningen. Flerspråkighet blev tidigt ett kännetecken för städerna i det senmedeltida Sverige. Situationen i Sverige var på intet sätt unik utan även i andra städer runt Östersjön fanns det liknande förutsättningar för kontakter mellan inhemska och nordtyska befolkning, så till exempel i Reval (Tallinn). För Sveriges vidkommande måste Stockholms betydande roll i sammanhanget betonas. Stadens starka ställning i landet, inte minst som mäktigt handelscentrum, gjorde att den blev en språklig och kulturell smältdegel, en plats från vilken novationer sakteliga spreds till andra områden i landet.

Den i inledningen provokativt ställda frågan om behovet av språklig kompetens för att läsa medeltida texter kan mot denna bakgrund besvaras med ett *ja!* Behovet av specialister med djupa kunskaper om språkliga och kulturella samband i äldre tid är i själva verket stort. Om vårt samhälle inte förfogar över sådan specialistkompetens riskerar många andra vetenskapliga discipliner att marginaliseras, kanske rentav att försvinna på längre sikt. Jag tänker i första hand på medeltidshistoria, men även på konstvetenskap (till exempel medeltida konst) och bokvetenskap (till exempel boktryckarkonstens tillkomst och utveckling). Inom dessa vetenskapliga fält fungerar språkhistoriker ofta som översättare och uttolkare av centrala dokument. Svenska högskolor och universitet måste följaktligen värna det breda språkutbudet. Om den språkliga och

kulturella mångfalden vid landets lärosäten inte försvaras, kommer vårt samhälle inom överskådlig framtid inte längre ha tillgång till kompetens inom specifika språk- och kulturområden.

Inledningsanförande den 12 september 2011.

Noter

¹ Strindberg (1879, kap. 24).

² Den historiska framställningen bygger på Ahnlund (1953), Dahlbäck (1995), (1998), Koppe (1933), (1934), Lamberg (2001) och Schück (1940). Jfr Mähl (2010).

³ Jfr Dahlbäck (1998, s. 310).

⁴ Jfr Maillefer (2007).

⁵ Jfr Lamberg (2001, s. 59f.).

⁶ Jfr Dahlbäck (1998, s. 312f.) och Lamberg (2001, s. 58).

⁷ Maillefer (2007, s. 3).

⁸ Jfr Sundqvist (1957). Namnens pålitlighet som etniska indikatorer kan ibland ifrågasättas. De måste följaktligen tolkas med försiktighet.

⁹ För en allmän översikt över Magnus Erikssons stadslag se Wendt (2010, s. 93–107).

¹⁰ Jfr Dahlbäck (1998, s. 309).

¹¹ Se Tångeberg (2009).

¹² Wessén (1992, s. 11).

¹³ Braunmüller (1995), (2002) och (2005).

¹⁴ Mähl (2008, s. 33 och 162).

¹⁵ Mähl (2004) och (2008). Jfr Kallionen (1997, s. 26) vars översikt visar att Åbos stads-kansli främst använde lågtyska i utrikes korrespondens under perioden 1320–1529, medan latin och svenska användes i inrikes kommunikation. Se även Tiisalas genomgång (1996, s. 281f.) av brev och urkunder på latin, svenska och tyska i serien Finlands Medeltidsurkunder. Jfr Tiisala (2004).

¹⁶ Finlands Medeltidsurkunder 3, nr 2168. Jfr Tiisala (1996, s. 278).

¹⁷ Finlands Medeltidsurkunder 7, nr 5459. Jfr Tiisala (1996, s. 282).

¹⁸ Finlands Medeltidsurkunder 7, nr 5687.

¹⁹ Mähl (2012, s. 630f.).

²⁰ Jfr Andersson (2012) och Carlsson (1922).

Litteratur

- Ahnlund, Nils (1953): *Stockholms historia före Gustav Vasa*. (Monografier utg. av Stockholms kommunalfullmäktige, 15). Stockholm.
- Andersson, Bo (2012): *Tyska. I: Från Nyens skans till nya Sverige. Språken i det svenska riket under 1600-talet*. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser, 78). Bo Andersson & Raimo Raag (utg.). Stockholm, s. 137–162.
- Braunmüller, Kurt (1995): *Formen des Sprachkontakts und der Mehrsprachigkeit zur Hansezeit. I: Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen 2*. Kurt Braunmüller (utg.). (Sprachgeschichte, 4). Heidelberg, s. 9–33.
- (2002): *Semikommunikation, ackommodation och interdialektal kommunikation: Tre centrala begrepp för att beskriva språksituationen under Hansa- och reformationstiden. I: Svenska språkets historia i östersjöområdet*. Svante Lagman *et al.* (utg.). (Studier i svenska språkets historia, 7). Tartu, s. 39–48.
- (2005): *Language Contacts in the Late Middle Ages and in Early Modern Times. I: The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*. Oskar Bandle *et al.* (utg.). (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, 22.2). Berlin & New York, s. 1222–1233.
- Carlsson, Gottfrid (1922): *Nicolaus Stecker, Stockholms förste evangeliske kyrkoherde. I: Kyrkohistorisk årsskrift 22*, s. 77–93.
- Cederschiöld, Wilhelm (1913): *Studier över genusväxlingen i fornvästnordiska och fornsvenska*. (Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhälles Handlingar. Fjärde följden, 14:2). Göteborg.
- Dahlbäck, Göran (1995): *I medeltidens Stockholm. 2. uppl.* Stockholm.
- (1998): *Gast oder Bürger? Zur rechtlichen Stellung des deutschen Kaufmanns im mittelalterlichen Schweden. I: Beiträge zur hansischen Kultur-, Verfassungs- und Schiffahrtsgeschichte*. Horst Wernicke & Nils Jörn (utg.). (Hansische Studien, 10). Weimar, s. 309–314.
- Hausen, Reinhold (1910–1935): *Finlands Medeltidsurkunder*. Helsingfors.
- Kallionen, Mika (1997): *The Burghers of Medieval Turku and Their Foreign Contacts. I: Studien zur Geschichte des Ostseeraumes 2. Die Städte des Ostseeraumes als Vermittler von Kultur 1240–1720*. Julia K. Bütthe & Thomas Riis (utg.). Odense, s. 21–30.
- Koppe, Wilhelm (1933): *Lübeck-Stockholmer Handelsgeschichte im 14. Jahrhundert*. (Abhandlungen zur Handels- und Seegeschichte [...]. Neue Folge, 2). Neumünster.
- (1934): *När Stockholm var Hansestad. Några notiser ur Lübecks statsarkiv. I: Samfundet S:t Eriks årsbok 1934*, s. 73–94.
- Lamberg, Marko (2001): *Dannemännen i stadens råd. Rådmanskretsen i nordiska köpstäder under senmedeltiden*. (Monografier utgivna av Stockholms stad, 155). [Diss. Jyväskylä]. Stockholm.
- Maillefer, Jean-Marie (2007): *När folkungarna anlidade tyska adelsmän för sin utrikespolitik*. (Sällskapet Runica et Mediævalia, Lectiones, 7). Stockholm.
- Mähl, Stefan (2004): *Mittelniederdeutsche Urkunden aus Schweden (1360–1375)*.

- I: westfeles vnde sassesch. Festgabe für Robert Peters zum 60. Geburtstag. Robert Damme & Norbert Nagel (utg.). Bielefeld, s. 101–113.
- (2008): given vnde screven tho deme holme. Variablenlinguistische Untersuchungen zur mittelniederdeutschen Schreibsprache in Stockholm. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, 99). Uppsala.
- (2010): Det senmedeltida Stockholm – en språklig och kulturell smältdegel. (Sällskapet Runica et Mediævalia, Lectiones, 9). Stockholm.
- (2012): Kanzleien am Rande und außerhalb des geschlossenen deutschen Sprachgebietes – 39. Skandinavien. I: Kanzleisprachenforschung. Ein internationales Handbuch. Albrecht Greule *et al.* (utg.). Berlin & New York, s. 623–633.
- Schück, Herman (1940): Stockholm vid 1400-talets slut. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, 48). Stockholm.
- Strindberg, August (1879): Röda rummet. Stockholm.
- Sundqvist, Birger (1957): Deutsche und niederländische Personenbeinamen in Schweden bis 1420. (Anthroponymica Suecana, 3). [Diss. Uppsala]. Stockholm.
- Tiisala, Seija (1996): Mellan latin och lågtyska. Svenskans ställning i hansatidens Sverige-Finland. I: Svenskans beskrivning 21. Förhandlingar vid Tjugoförsta sammankomsten för svenskans beskrivning. Helsingfors den 11–12 maj 1995. Ann-Marie Ivars *et al.* (utg.). Lund, s. 278–283.
- (2004): Power and politeness. Language and salutation formulas in correspondence between Sweden and the German Hanse. I: Journal of Historical Pragmatics 5: 2, s. 193–206.
- Tångeberg, Peter (2009): Wahrheit und Mythos – Bernt Notke und die Stockholmer St. Georgs-Gruppe: Studien zu einem Hauptwerk niederländischer Bildschnitzerei. (Studia Jagellonica Lipsiensia, 5). Ostfildern.
- Wendt, Bo-A. (2010): Magnus Erikssons stadslag. I: Den medeltida skriftkulturen i Sverige. Genrer och texter. Inger Larsson *et al.* (utg.). (Sällskapet Runica et Mediævalia, Scripta maiora, 5). Stockholm, s. 93–107.
- Wessén, Elias (1992): Om det tyska inflytandet på svenskt språk under medeltiden. (Nytryck i nordiska språk och svenska, 10). Stockholm.

Byggmästarbild i Uppsala domkyrka?

Anna Nilsén

Till människans särdrag hör intresset för gestalter och skeenden i det förflutna. Inom delar av konstvetenskapen tar sig nämnda intresse uttryck i sökandet efter personen bakom verket. Vem målade? Vem skulpterade? Till sådan kunskap kan man i lyckliga fall nå fram genom att studera det personliga uttryckssättet hos den anonyme upphovsmannen, dvs det man med ett terminologiskt lån kan kalla vederbörandes handstil, och kanske finna, att de för den aktuella personen karakteristiska dragen sammanfaller med dem hos någon redan känd konstnär. En annan gång kanske det är fråga om att fastställa vad ett konstverk föreställer. Det kan gälla en scen av något slag, men det kan också gälla en personframställning utan sceneri, t ex ett porträtt. I det förra fallet finns en hel del att ta på – scenen som helhet, gruppering, klädsel, gestik, minspel etc. I det senare fallet kan ledtrådar av nämnda slag vara färre eller så generella att de inte leder långt. I bästa fall finns ett attribut – ett kännetecken för en särskild kategori av personer eller ett välkänt föremål ur någon persons historia. En yngling med slunga är med största sannolikhet Gamla Testamentets unge David. En krönt ung kvinna med jungfruligt utslaget hår och fotsid klädnad samt utrustad med svärd och fragment av ett hjul är tvivelsutan den heliga Katarina av Alexandria – och – en man med en passare är i flertalet fall en byggmästare. Att finna ett porträtt att foga till kunskapen om bemärkta personer i det förgångna är eftertraktat. Det är ett problem av det slaget som här är aktuellt, och vi är därmed framme vid ämnet för detta inlägg som rör en medeltida relief i Uppsala domkyrka.

Den byggmästare som berörs i den artikel som nedan skall diskuteras är Estienne de Bonnueill, som anlände till Uppsala med sin verkstad tidigast 1287. Han fanns fortfarande i Paris den 5 september detta år, vilket framgår av det ännu bevarade kontrakt som nämnda datum upprättades med honom.¹ När han kom iväg och hur lång tid resan tog, vet vi inte. Att döma av kontraktets lydelse kom han till Sverige sjövägen: ”fussent per ilz en la mer [...] en alant en la dite terre”. Man kan fråga sig om han verkligen fann det rådligt att trotsa höststormarna på Nordsjön eller såg någon fördel i att anlända sent på hösten till ett snöigt och kallt Uppsala för att ta itu med byggnadsarbeten.² Dylika utfördes av naturliga skäl under snöfria årstider. Troligen anlände han i stället på senvåren 1288. Men när lämnade han Sverige? En stenhuggare med hans namn finns belagd i Paris år 1300 och kan knappast vara någon annan – tillnamnen var ju särskiljande. Han kan alltså i bästa fall ha arbetat på katedralbygget i elva eller kanske närmare tolv år,

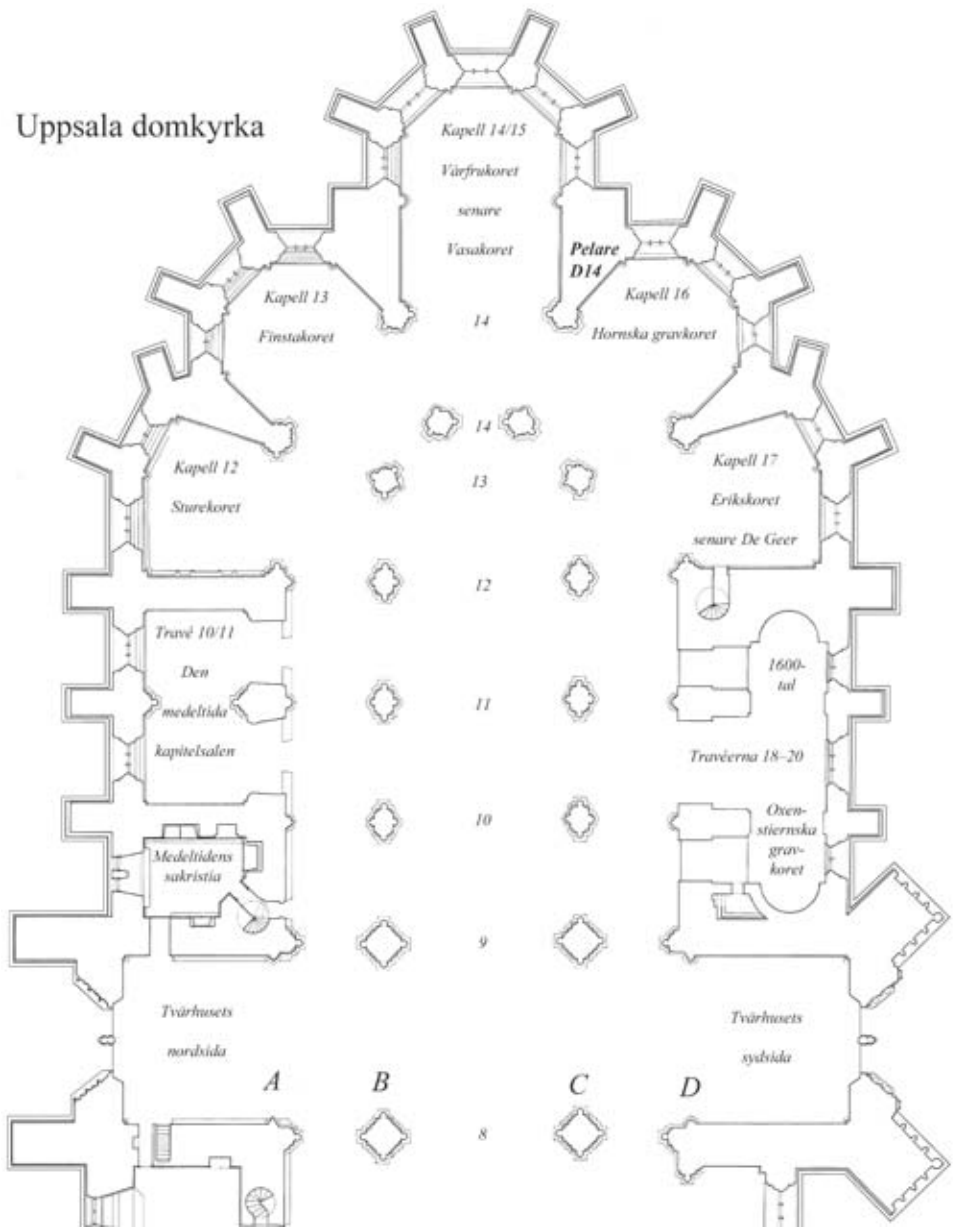

Fig 1. Plan över domkyrkans kor och tvärhus. Kapellens namn och pelarnas beteckningar. Versalerna A–D nedtill utgör pelarradernas bokstavs-beteckningar. Den vertikala raden av siffror i planens mitt avser numren på pelarna i horisontalled. De första pelarna i korets västliga del är sålunda A9, B9, C9, D9, nästa rad åt öster är A10, B10 etc. I raden längst åt öster ses den här aktuella pelare D14, särskilt markerad.

restiderna borträknade. Bland de män han hade med sig fanns dels yrkesmän av olika slag (*compaignons*), dels ett antal gesäller (*bacheleurs*). Hur många anges inte. Själv kallas han i dokumentet *tailleur de pierre*, stenhuggare, och var sålunda inte nödvändigtvis skulptör.³ Han var troligen expert på att utforma byggnadsstenen – ett synnerligen viktigt och prestigefyllt arbete. Skulptörer ingick säkerligen bland de yrkesmän han hade med sig. Att han själv haft de kunskaper som fordrades för att uppföra en katedral är ett rimligt antagande, eftersom kontraktet betecknar honom som *maistre de faire l'eglis de Upsal*, något som knappast kan betyda annat än att han kom till Uppsala som arbetsledare för den verkstad han medförde.

2011 framförde Herman Bengtsson i en uppsats i *Formvännen* tanken att åtminstone den ena, troligen båda, av två personframställningar på kapitålet till pelare D14 (*fig 1, 2*) i Uppsala domkyrka torde föreställa byggmästare samt att den ena av dem skulle kunna avse den ovan presenterade Estienne.⁴ Författaren understryker, att ingen hittills, inte ens i samband med de dokumentationer som gjordes vid restaureringarna i slutet av 1800-talet och på 1970-talet, lagt märke till det attribut som hans tolkning bygger på.⁵ Även jag själv behandlade 2010 efter ingående granskning av foton detta kapital i *Sveriges kyrkor* (SvK 230) utan att upptäcka några drag eller attribut hos de båda figurerna som kunde tyda på att det skulle röra sig om byggmästarbilder, detta trots att tolkningsförslaget var känt för mig.⁶ Jag kunde inte då och kan inte heller nu finna identifikationen berättigad utifrån de drag som kan verifieras genom betraktande av figurerna.

Bengtsson bemöter i sin artikel 2011 de flesta av de invändningar jag på detta stadium framförde men fortfarande utan att övertyga mig. Nedan skall skälen för detta framföras. De i artikeln publicerade bilderna av de för resonemanget väsentliga figurerna är färgbilder som tyvärr omvandlats till svart/vita,⁷ vilket har förtagit en del av deras tydlighet, och det kan därför vara svårt för den som inte redan väl känner kapitålets utseende att ta ställning till de drag hos figurerna som återopas i samband med Bengtssons argumentation.

Det aktuella kapitålet kröner pelare D14, dvs södra pelaren vid ingången till Vasakoret. Motivet sitter närmare bestämt på kapitalstycket mot norr (*fig 1, 2a*). Det befinner sig för högt över golvet för att kunna studeras i detalj utan hjälpmedel. Reliefens upphöjda del vetter därtill, vad gäller den nedan diskuterade nordostliga figurens västsida, åt den dunkla koromgången och kan dessutom bara ses i motljus. Den är därmed svår både att studera och att fotografera (*fig 2b*).

De båda mansfigurerna befinner sig i varsitt hörn av nämnda kapitalstycke och vänder sig mot nordost respektive nordväst. Mellan dem ses ett fyrfotadjur i horisontalläge över ett band av bladornamentik. Djuret spelar en roll för artikelförfattarens tolkning och bör därför kommenteras. Diskussionen gäller sålunda alla tre figurerna. De skall nedan behandlas var för sig i tur och ordning. Kapitålet uppvisar i övrigt endast växtornamentik av det slag som ses under det nämnda djuret.⁸ Den sentida bemålningen i vitt på figurerna förefaller på sina ställen ha flagnat, och kapitålet är fullt av smutsfläckar och rester av spindelväv som svartnat av

decenniers uppfångade damm- och sotpartiklar. Det ser dock ut som om figuren i nordost, dvs inåt Vasakoret, befriats från den vita övermålningen från 1800-talet samt i viss mån också rengjorts, medan resten av kapitalet inte undergått samma lyckliga behandling. Man tycker sig på det frilagda stället ana den vackert rosatonade vattholmamarmorn. Men fula mörka fläckar vanställer fortfarande denna figur. De vitmålade figurerna är dock ännu mer drabbade av smutsfläckar, vilket försvårar bedömningen av deras ursprungliga utseende. Bemålningen är slarvigt pålagd. Den gula bottenfärgen har ibland smetat in på figurerna och den vita har på sina ställen svept iväg utanför dem och fördärvat deras konturer. Ett vitt penselstråk har exempelvis begåvat den nordvästliga figuren (*fig 2a*) med en puckel på ryggen som måste tänkas bort vid bedömningen av densamma, medan den nordostliga figurens sida mot väster fått ett stråk av den gula bottenfärgen (*fig 2b*), senare justerat men på denna sida av figuren kvar i den försänkta delen av reliefen, vilket påverkar uppfattningen av figurens klädsel.

Figuren i nordost (*fig 2a, 4a–b*) är iförd en långärmad kjortel eller tunika⁹ som når strax nedom knäna. En inhuggen markering nedtill på ärmarna antyder någon form av manchetter eller de framstickande ärmarna på ett underplagg, dock knappast brämen på ett par handskar, vilket föreslås i den aktuella artikeln.¹⁰ Som handskar, åtminstone av medeltida bilder att döma, vid denna tid var ett högre ståndsattribut borde de ha åtföljts av en ståndsmissig utstyrsel också i övrigt. Dessutom är figurens naglar på ena handen urskiljbara vid en närgranskning. Fötterna är utvikta åt sidorna, och om man jämför med figuren i det andra hörnet (*fig 5*), förstår man att stenhuggaren haft svårigheter med att avbilda fötter framifrån och därför valt att vika ut dem så att de ses i profil respektive halvprofil.

Det har som framgått föreslagits att den nordostliga bilden skulle föreställa en byggmästare med sitt attribut, passaren, samt vidare att vi här skulle ha en bild av Estienne de Bonneuil.¹¹ Den kanske främsta invändningen mot en sådan tolkning är att en betraktare aldrig när det gäller en bild vars identifiering som här är helt beroende av ett attribut brukar behöva tveka om att det faktiskt existerar ett sådant. Vare sig det gäller porträtt av byggmästare eller andra figurer, exempelvis helgon, framställs attributen väl synliga för betraktaren från den bästa vinkeln som är framifrån – detta inte bara för att det faller sig naturligt utan också för att man annars skulle kunna missa att upptäcka det aktuella kännemärket och därmed gå miste om att kunna identifiera figuren i fråga. Högmedeltiden skiljer sig i detta hänseende inte från senare perioder. Attributet ersätter i åtskilliga fall identifikation medelst text. I fråga om yrkesmän kan vapensköldar med behöriga redskap förekomma. Passaren är arkitektens säkraste attribut av förekommande kännemärken för denna yrkesgrupp (*fig 3a–b*).¹²

I fallet med figuren i nordost på pelare D14 kan det förmenta attributet inte upptäckas framifrån vilket vore att förvänta. Ingenting antyder att figuren håller ett föremål. Man skimtar rakt framifrån bara tummarna som på båda sidorna viks bakåt och griper om höfterna (*fig 4a–b*). Att idén om ett nedhängande föremål

Fig 2. a) Kapitäl D14 mot nordost. b) Figuren, sedd från sidan. Foto Lennart Engström, Upplandsmuseet.

alls uppstått beror på att ett veck på figurens kjortel till följd av kameravinkeln (2a) och den ensidiga belysningen ger sken av att hänga ned och vara ett med kjorteln icke sammanhängande föremål. Att ingenting hänger ned framgår av fig 2b.

En vinkelartad form utan skarpa konturer avtecknar sig onekligen nedtill på figurens kjortel (fig 2b). Men är det benen på en passare? Den förmenta passaren skulle i sådant fall mot vanligheten endast vara möjlig att se från sidan och på grund av placeringen i skugga högt över golvet vara praktiskt taget omöjlig att urskilja. Den skulle vidare inte vara utförd i sin helhet – de två ben som på en regelrätt passare förenas upptill skulle här göra det utan markerad föreningspunkt eller synligt fäste och dessutom göra det just där tunikans tyg

trycks in över höftkammen av figurens vänsterhand.¹³ Passarens ben skulle nedtill vara trubbiga och avslutas precis i höjd med kjortelfällen. Dess synliga del skulle sålunda i längd i sin helhet sammanfalla med det man ser av kjorteln nedom figurens höft, detta trots att en passare i få fall måtte mer än ca 10–20 cm. Kjorteln däremot bör ha varit längre än så, om en vuxen person avsågs. Den täcker figurens knän. Passaren skulle vidare följa höftens kurva, detta trots att en passare då som nu var av oböjligt material, och – om figuren tänks hålla den – tryckas fast mot höften av en hand med utsträckta fingrar. Bengtsson har insett denna svårighet och föreslår att figuren bär den fastsatt vid dräkten eller hängande runt handleden,¹⁴ förslag som i båda fallen ter sig långsökta och föga realistiska.

Man kan alltså med fog fråga sig varför figuren inte håller passaren i handen, varför den inte är utförd i sin helhet och varför den placerats undangömd och inte tydligt framhävd? Ingenting hade här hindrat en konventionsenlig avbildning med verktyget väl synligt enligt ovan, helst i högerhanden, vilket var det vanligaste (*fig 3a–b*). Om passaren, som Bengtsson föreslår, i brist på bälte befunnit sig fastsatt vid kjorteln på figurens vänstra sida eller hängande kring vänster handled skulle det inte bara ha varit ett besynnerligt sätt att bära ett verktyg på utan också inneburit en olägenhet för dess ägare.

Vad vi ser på figurens sida mot väster skulle antingen kunna vara de veck som bildas på en löst sittande klädnad utan slits, när det fritt hängande tyget trycks in över höften vid midjan som här eller den glipa som under samma förutsättningar uppstår på en tunika med slits i sidan. Den sentida bemålningen har på det här diskuterade stället smetat över på figuren och trots senare rengöring blivit kvar mellan och nedanför de förmenta passarbenen, vilket bidrar till att förvilla ögat. Tänker man bort den gula färgen och beaktar den horisontalgående mörka rand som skymtar nedtill i det gula fältet mellan de föreslagna passarbenen, och som torde utgöra kjortelns huggna nederkontur, blir uppfattningen av kjortelns nedre del som ett sammanhängande helt tydligare. Det rör sig alltså med största sannolikhet om utåt spretande veck, inte ett slits i tunikans sida och inte heller ett par passarben.

Andra faktorer som inte stämmer med byggmästarbilder i allmänhet är figurens uppenbara ungdom och klädsel. En barhuvad gossegestalt i enkel, koltliknande kjortel motsvarar inte föreställningen om en väletablerad verkstadschef med ty åtföljande ansvar och pondus (jfr ovan om Estiennes ställning som byggnadsledare samt figurerna *3a–b* och 7).

Figuren i kapitålets nordvästra hörn, också denne en ung, skägglös person, framstår från sidan som stående men framifrån – den viktigare aspekten – snarare som sittande (*fig 2a, 5*). Som redan påpekats avbildas hans fötter i halvprofil, här vikta åt samma håll. Även armbågarna pekar utåt, i detta fall mindre berättigat än på den andra figuren som skildras med händerna på höfterna. Även den här aktuella figuren är iförd en klädnad utan bälte, men längre än den andra figurens, ett intryck som dock kan bero på att han tänks sitta. Några ledtrådar som tyder

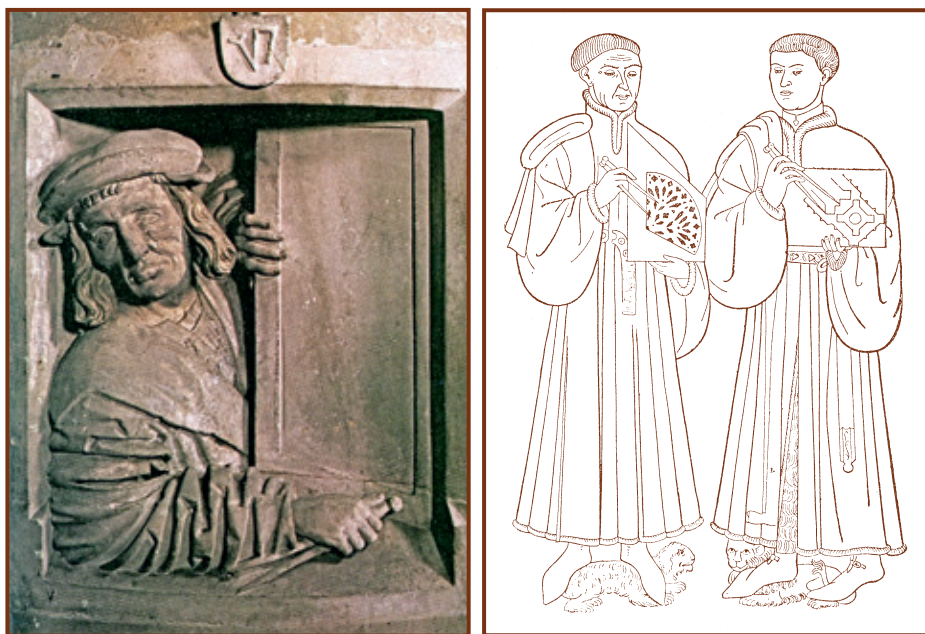

Fig 3. a) Byggmästaren Anton Pilgrams porträtt på predikstolen i Stefänsdomen i Wien. 1510-talet. Foto efter Svanberg 1994. b) Två byggmästare på en gravsten i klosterkyrkan Saint-Ouen, Rouen, enligt uppgift från 1400-talets förra hälft. Efter Ashdown 1910. Både i fig a och fig b slås man av figurernas värdiga utseende.

på att en särskild person eller yrkesgrupp avses kan inte heller här skönjas. Också i den diskuterade artikeln har detta konstaterats liksom att de två hörnfigurerna på kapitälet bör tolkas tillsammans.¹⁵ Men artikelförfattaren kan, trots frånvaron av attribut och utan andra vägande skäl, ändå tänka sig att figuren kan föreställa mästare Estiennes föregångare eller någon av hans medarbetare.¹⁶

Någon större mästare ligger uppenbart inte bakom dessa figurer, och det är därför svårt att som upphovsman till figurerna på detta kapitel tänka sig någon ur den verkstad som vid den föreslagna tiden kring 1300 skulpterade kragstensserien i koromgång och högkor.

Mellan de båda figurerna framställs ett kortbent fyrfotad djur med lång, yvig svans (fig 2a, 4a–b). Det är framställt med huvudet vänt mot figuren i nordost, men det är därför inte givet att de båda hör ihop och måste tolkas tillsammans. Hörnfigurerna däremot tillhör en gemensam kategori, medan så inte är fallet här. Men djurets förhållande till den nordostliga figuren är i artikeln ett av argumenten för byggmästaridentifikationen. Hur ser det då ut?

Tassarna som balanserar på bladverket under djuret är proportionsvis stora, och de korta benen är tämligen kraftiga. I artikeln sägs att tassarna är försedda med klor och att man i gapet anar ”något som kan vara huggtänder”.¹⁷ Klorerna syns inte påfallande, och djurets gap är slutet. Av huggtänder ses följaktligen

*Fig 4 a–b. Den nordostliga figuren från nordost respektive nordnordväst.
Foto Lennart Engström, Upplandsmuseet.*

*Fig 5. Figuren i det nordvästliga hörnet på kapitel D14.
Foto Lennart Engström, Upplandsmuseet.*

inga spår. En otydlig markering, möjligen bara smuts, kan ge intrycket att en tand av typen bete sticker upp ur underkäken och avtecknar sig mot överkäken, ungefär som på en vildsvinsgalt. Öron och ögon är små. Nosen är platt och påminner, bortsett från tudelningen upptill, om ett tryne. I artikeln beskrivs djuret som svåridentifierat men föreslås avse varg eller räv. I SvK 230 föreslogs hund eller varg, dock utan koppling till någon av figurerna intill. Vissa drag leder tanken till ett kattdjur, exempelvis de kraftiga benen och tassarna. Men något regelrätt kattdjur är det inte. Oförenliga drag gör även en sådan identifiering omöjlig. Svansen stämmer i längd men är yvig som på en räv och huvudets framparti är alltför utdraget. Det finns nog inte något djur som i sin helhet ser ut som det på reliefen – och inte heller något fabeldjur.

Djuret är vänt mot figuren men tycks knappast hotfullt som Bengtsson anser.¹⁸ Det befinner sig inte så nära figuren med nosen som tillgängliga foton ger intryck av. Han påpekar med hänvisning till Svanbergs tidigare nämnda arbete, att djur med symbolisk funktion kan förekomma i byggmästarbilder. Dessa motiv visar aggressivt agerande djur som angriper sina offer och anses syfta på de tvivlets demoner som kan anfakta den som bär på det tunga ansvar som åligger en byggmästare.¹⁹ Bildtypen borde, om man utgår från dess antagna betydelse, förutsätta ett oroligt uttryck hos den drabbade. Figuren på det här aktuella kapitalet ter sig med beaktande av både ansiktsuttryck och kroppshållning väl till mods och knappast anfaktad av tvivel. Svanberg har i sin ovannämnda byggmästarbok publicerat två bilder av det beskrivna slaget, varav den mest illustrativa med djurlika demoner visas i fig 6. På den andra, här ej publicerade bilden ses ett lejon angripa en stenhuggare bakifrån. Denne är i fullt arbete med en hacka och inte genom attributet preciserad som en byggmästare i meningen arbetsledare eller arkitekt.²⁰

Det finns som jag ser det inget stöd för en tolkning av den nordostliga hörnfiguren på pelare D14 som en byggmästare. Den har inte med någon sannolikhet visats ha det attribut som föranledde tolkningen. Konklusionen måste därför

Fig 6. Münster, Westfalen. Konsol i domen visande en byggmästare, som anfäktas av tvivel inför uppgiften, tvivlen symboliserade av djurliknande demoner. Dessa känslor återspeglar sig i hans ansikte. 1200-talets mitt. Foto efter Svanberg 1994.

bli att det inte finns någon byggmästarbild i Uppsala domkyrka och därmed inte heller någon bild av Estienne.

Slutligen – föreställer figurerna på pelare D14 något specifikt? Det är inte ovanligt med helt anonyma figurer som hörnmarkörer, t ex valvbärare. En tolkning av det slaget framfördes 2010 i *Sveriges kyrkor*.²¹ Där föreslogs att figurerna genom sina kroppsställningar skulle kunna kategoriseras som atlanter, i så fall med en endast ögonskenlig funktion som valvbärare. Figurer av dylikt slag är tämligen vanliga i medeltida skulptur och måleri. En intressantare tolkning än så torde nog inte gå att göra av dessa figurer. Man kan tänka sig att den nordostliga figurens position med händerna på höfterna och bredbentheten uttrycker att han tar spjörn som för att ta emot en tyngd, och att den i nordväst, vare sig han sitter eller står, kan tänkas ta stöd med händerna på knäna av samma orsak. Den nordostliga figuren når dock, väl att märka, inte ända upp till den fris han i egenskap av atlant borde tangera. Djuret och växtligheten som ses mellan figurerna får i en tolkning av beskrivna slag endast rollen av dekorativ utfyllnad. Till skillnad från A-radens pelare på andra sidan koret har flertalet kapitäl i D-raden i likhet med det på D14, vid sidan av bladornamentik, också djurframställningar. Men de övriga kapitälerna i D-raden är av utförandet att döma huggna av andra stenhuggare än den som högg figurerna på pelare D14.²²

Fig 7. Ovanstående bild målades vid 1200-talets mitt och återfinns i den illustrerade bibelhandskriften *Codex Vindobonensis 2554*, i Österrikes nationalbibliotek i Wien. Den visar Gud som världssalltets skapare. Med passare i hand bringar han ordning i kaos. Att bokmälaren gav honom arkitektens gestalt ger en uppfattning om vilken status arkitekten åtnjöt under medeltiden.²³

Noter

- ¹ Se t ex Michaëlsson 1935, s 216, sp 2, och Svenskt diplomatarium 945 samt också Nilsén 2010, ss 101–03.
- ² En annan uppfattning om Estiennes färdväg anförs i Sveriges kyrkor 229, 2010, s 416–19. Citatet ur kontraktet utgör del av Estiennes förbindelse att gottgöra eventuella förluster av män i händelse av faror som kunde uppstå under färden på havet ”till det nämnda landet”, dvs Sverige.
- ³ Mer om detta i Nilsén 2010, ss 101–03 samt 195–97, och där anförd litteratur.
- ⁴ Bengtsson 2011, s 136–40.
- ⁵ Bengtsson 2011, 138 sp 2, s 139 sp 2.
- ⁶ Sveriges kyrkor 230 (SvK 230), ss 138–41.
- ⁷ Se Bengtsson 2011, s 138f.
- ⁸ SvK 230, fig 122–23.
- ⁹ Kjortel är det svenska uttrycket för tunika. För dess utseende, se Andersson 2006, s 70–73.
- ¹⁰ Bengtsson 2011, s 137, sp 2.
- ¹¹ Bengtsson 2011, 138f.
- ¹² Byggmästarbilder och bilder av andra personer verksamma i en byggnadshytta behandlas utförligt i Svanberg 1983, omtryckt 1994.
- ¹³ Bengtsson 2011, s 138 sp 2 beskriver det som att föremålet ”upptill sitter ihop” och att det nedtill har ”två fristående, avsmalnande skänklar” men tillägger att utförandet inte är ”helt distinkt”.
- ¹⁴ Bengtsson 2011, s 138 sp 2.
- ¹⁵ Bengtsson 2011, s 139.
- ¹⁶ Bengtsson 2011, s 140.
- ¹⁷ Bengtsson 2011, s 138 sp 1.
- ¹⁸ Bengtsson 2011, s 139, sp 1. Om djuret kunde fotograferas framifrån skulle avståndet till figuren bli större.
- ¹⁹ Bengtsson 2011, s 138f, Svanberg 1994, s 104–07.
- ²⁰ Svanberg 1994, s 105f samt fig 53.
- ²¹ SvK 230, 138f.
- ²² SvK 230s 142–148. Som exempel på att figurerna på pelare D14 huggits av en annan hand än övriga i D-raden kan nämnas tre sittande figurer på kapitälet till pelare D11. Kapitälet sitter vidare på en högre nivå på pelaren än det på D14. Upphovsmannen till de tre figurerna på detta kapیتال har haft bättre hand med perspektiv och volymskapande än kollegan på D14. Han har exempelvis tydligt förmått visa om hans figurer sitter eller står och formerna är inte så platta och lineära som på D14. Upphovsmannen var dock inte heller här någon stor mästare. Kapitälet avbildas i SvK 230, s 155 men i så litet format, att bedömning av detaljer inte är möjlig. I övrigt förekommer på D-radens pelare bl a en elefant samt fåglar och djur av fabelkaraktär.
- ²³ http://en.wikipedia.org/wiki/File:God_the_Geometer.jpg. *This work has been identified as being free of known restrictions under copyright law.*

Referenser

- Andersson, Eva, *Kläderna och människan i medeltidens Sverige och Norge* [Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 47]. Göteborg 2006.
- Ashdown, Mrs Charles Henry, *British costume during 19 centuries*. London 1910.
- Bengtsson, Herman, ”Byggmästarbilden i Uppsala domkyrka”, *Fornvännen* 106, 2011:2.
- God the Geometer, se http://en.wikipedia.org/wiki/File:God_the_Geometer.jpg
- Lovén, Christian, ”Domkyrkans konsthistoriska ställning”, i *Uppsala domkyrka*, vol 3 [Sveriges kyrkor 229]. Uppsala 2010.
- Michaëlsson, Karl, ”Estienne de Bonnueills skuldförbindelse”, i Boëthius, Gerda & Romdahl, Axel, *Uppsala domkyrka*. Uppsala 1935.
- Nilsén, Anna, ”Byggnadsskulpturen”, i *Uppsala domkyrka*, vol 4 [Sveriges kyrkor 230]. Uppsala 2010.
- Svanberg, Jan, *Medeltida byggmästare*. Stockholm (1983) 1994.
- SvK 229, se Lovén.
- SvK 230, se Nilsén.

On a supposed portrait of a master-builder in Uppsala Cathedral. Summary

In an article in *Fornvännen* 2011:2, pp. 136–140 it is argued that two representations on the relief of the northern side of the capital crowning the pier D14 in the chancel of Uppsala Cathedral (*fig. 1*), dating from around 1300, represent master-builders. It is also maintained that the figure in the north eastern corner (*figs. 2a, 4 a–b*) should be identified as the french master-builder Estienne de Bonnueill, who was contracted in the autumn of 1287 to take over the cathedral works, the cathedral then being more than a decade under construction, while the figure in the north western corner, though lacking all means of identification, is considered to be Estienne’s predecessor or a colleague. As to the first-mentioned figure, the author insists that there is a pair of compasses visible on its right side (*fig. 2b*). This proposition and the whole idea that the figure should be identified as a master-builder is refuted by the present author with the following arguments:

- The north-east figure appears very much too young and too simply dressed to represent a master-builder. We know that the status of a master-builder was high. This fact also characterises their representations in art. Though later, good examples of such portraits are those shown in *figs. 3 a–b*. The Creator himself was sometimes seen as architect (*fig. 7*).

- The figure's hands rest on his hips without holding any object. It has been proposed that the supposed pair of compasses might be either in some way attached to his tunic or that the figure carries them hanging from his left wrist. Both proposals are implausible for practical reasons and not supported by any features in the picture (*fig. 2b*).
- What the author has interpreted as a pair of compasses seems to be the slightly diagonal folds of the tunic occasioned by the figure's left hand pressing the fabric of the tunic against his hip (*fig. 2b*). The secondary yellow colour of the background has in this place spilled over on the figure and made the folds look separated. A small horizontal line at the bottom of the field between the folds in question – the lower border of the tunic – shows that the tunic here barring the yellow paint originally formed a visual whole. Seen from front it may – due to the photographic angle – look as if an object is hanging down on the right side of the figure. (*Figs. 2a–b*.)
- The strongest argument against the whole idea, however, is that if the only possibility to identify a person represented is his or her attribute, you never – as is the case here – will need to hesitate if there really exists an attribute. In cases where there is one, it will be represented clearly visible to visitors when seen from front, as in *figs. 3a–b*.
- The figure in the other corner of the capital (*figs. 2a, 5*), forms a pair with the one discussed above, and the two of them ought to be interpreted together. No possible attribute identifies it. Both are most likely anonymous figures marking the corners of the capital.

*Medeltida passare av kopparlegering funnen vid grävning i kv Sandbacken i Uppsala. Längd 10 cm.
Foto Nina Persson. Statens historiska museum*

Vad har FN med ortnamn att göra?

Staffan Nyström

Vägen till UNCSGN

The Economic and Social Council (ECOSOC) är ett av Förenta Nationernas sex huvudorgan. Redan 1948 väcktes inom ECOSOC frågan om internationell standardisering av ortnamn, särskilt när det gällde kartografiska behov och tjänster. Ämnet fortsatte att diskuteras livligt inom FN under 1950-talet och också vid ett par geografiska konferenser utanför FN:s domäner. Efter att generalsekreteraren Dag Hammarskjöld inhämtat synpunkter från medlemsländerna och från några internationella post-, tele- och luftfartsorganisationer avfattade han en rapport som behandlades i ECOSOC 1956 och som mynnade ut i att FN:s kartografiska byrå fick uppdraget att föreslå metoder för ett internationellt standardiseringsarbete. Så skedde och i juni 1958 sände generalsekreteraren ut ett programutkast angående enhetlighet vid skrivning av ortnamn. Där behandlades dels nationell standardisering, dels allmänna principer för transkribering, och därtill aktualiserades en del enskilda frågor inom olika språk.

Programutkastet diskuterades i olika sammanhang och låg till grund för ECOSOC:s resolution 715A (xxvii) i april 1959, vilken i sin tur bland annat ledde till att en liten grupp experter möttes i FN-högkvarteret i New York sommaren 1960 för att dryfta det fortsatta arbetet. På gruppens rapport baserades ECOSOC:s beslut i juli 1965 att anordna en konferens i Genève om standardisering av geografiska namn. Denna FN-konferens genomfördes helt enligt planerna den 4–22 september 1967 som den första i en ännu pågående serie känd som *United Nations Conference on the Standardization of Geographical Names* (UNCSGN). Förutom representanter för en del vetenskapliga och andra internationella organisationer deltog 110 delegater från 54 länder, bland dem avdelningsdirektören Sven-Erik Lindqvist vid Rikets allmänna kartverk. Sverige har sedan dess varit representerat med minst en delegat vid samtliga konferenser, senast vid den tionde i New York år 2012. Mellanliggande konferenser har ägt rum i princip vart femte år: i London 1972, Athen 1977, Genève 1982, Montreal 1987, New York 1992, 1998, 2007 och i Berlin 2002.

UNGEKN

Vid den första FN-konferensen i Genève 1967 tillsattes en temporär expertgrupp rörande standardisering av geografiska namn. Den permanentades i maj 1973 som *United Nations Group of Experts on the Standardization of Geographical Names* (UNGEKN) och utgör nu ett av sju stående expertorgan inom ECOSOC. Till grund för inrättandet låg den nämnda resolutionen i ECOSOC 1959, men också en annan ECOSOC-resolution från maj 1968 samt ett beslut från den andra FN-konferensen i London 1972. UNGEKN (i sin helhet) möts i regel vartannat år, senast för sin 27:e session i anslutning till den tionde konferensen i New York 2012. Gruppen består av representanter för de 24 språkligt-geografiskt baserade divisioner som FN:s medlemsstater är indelade i. Sverige ingår i *Norden Division* tillsammans med övriga skandinaviska länder samt Finland, Grönland och Island. Här representerar varje enskild deltagare således sin division, och i viss mån sig själv som expert, till skillnad från vid konferenserna, då man representerar sitt land. I UNGEKN:s stadgar framhålls särskilt att standardisering av ortnamn ska vila på vetenskaplig grund.

Av stadgarna framgår också att UNGEKN ska vara ett rådgivande organ. Viktigare beslut fattas och eventuella resolutioner antas av konferenserna. Men genom UNGEKN och dess många undergrupper upprätthålls och samordnas arbetet mellan konferenserna och därigenom blir UNGEKN ett arbetsorgan för dessa. Viktiga roller spelar sekretariatet vid högkvarteret i New York samt "the bureau", dvs. UNGEKN:s ordförande, vice ordförande (två personer) och "rapporteurs" (två personer), samt ledarna för de många divisionerna och tematiska arbetsgrupperna (se nedan).

Den huvudsakliga namnstandardiseringen i världen sker på nationell nivå enligt varje enskilt lands specifika förutsättningar, och förutsättningarna är synnerligen skiftande. I Sverige har vi sedan länge en tydlig ansvarsfördelning (se God ortnamnsd), vi har en institutionaliserad ortnamnsvård åtminstone sedan Kungl. Ortnamnskommittén inrättades 1902 (Nilsson, Nyström & Torensjö 2008, Nyström 2010), vi har en relevant lagstiftning (Nyström 2001) och vi har våra tre officiella minoritetsspråk i norr – finska, meänkieli, samiska – att ta hänsyn till. I exempelvis Indonesien är verksamheten mindre beprövad och i mångt och mycket i sin linda. På landets ca 17 000 öar talas bortåt 700 olika språk varav hundratals saknar skriftspråk. Att kartera denna myllrande arkipelag, att välja och prioritera bland ortnamnen och i skrift kodifiera de lämpligaste formerna är en grannliga uppgift och en gigantisk utmaning. Indonesien har en stor och aktiv delegation vid UNGEKN:s sessioner.

Goda nationella metoder och resultat från i detta avseende väl fungerande länder kan tjäna som uppmantran, idébank och förebild för andra. Vid sessionerna sprids kunskaper och erfarenheter, pågående verksamhet i divisioner och arbetsgrupper avrapporteras, idéer och framsteg presenteras och diskuteras, tekniska

innovationer demonstreras och eventuella resolutioner förbereds. UNGEGN gemensamt kan utarbeta råd och riktlinjer och på olika sätt främja och lyfta fram värdefulla nationella insatser. Genom att en rad "liaison officers" är närvarande vid sessionerna upprätthålls också goda förbindelser med andra internationella organisationer med namnintressen, t.ex. International Cartographic Association (ICA), International Council of Onomastic Sciences (ICOS), International Hydrographic Organization (IHO) och Scientific Committee on Antarctic Research (SCAR).

En utförlig beskrivning av FN:s ortnamnsarbete och bakgrunden till detta finns tidigare publicerad i Ringstam 2005. Kortare presentationer ges i Ringstam 2006 och Nilsson 2008. Här vill jag också göra en generell hänvisning till UNGEGN:s mycket innehållsrika webbplats på adressen <http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEKN/default.html>.

Termerna *standardisering* och *geografiska namn*

Nästan alla platser omkring oss heter något. Gårdar och byar på landsbygden har namn. Gator, torg, kvarter och områden i städerna bär namn liksom många broar, parker, trafikleder, arenor, skolor och andra offentliga byggnader. De ligger i en församling, en kommun, ett län, ett land som har namn och inom dessa finns otaliga berg och höjder, sänkor och dalar, skogar, myrar och kärr, fjärdar, sund och vikar, öar, holmar och grund, åkrar, ängar m.m. Även dessa bär i regel egna namn. Alla sådana namn på geografiska lokaliteter – stora som små, gamla som unga, inhemska som utländska – faller inom svensk språkvetenskap under paraplytermen *ortnamn*, på engelska *place name*. Ortnamn är alltså inte bara namn på "orter" i mer allmänspråklig mening, dvs. tätorter, städer och samhällen, utan en sammanfattande term för alla geografiska namn. Inom FN:s arbete med ortnamn används däremot termen *geografiska namn* (eng. *geographical names*) med samma innebörd, vilket sannolikt vittnar om verksamhetens ursprung bland geografer och kartografer snarare än bland lingvister och namnforskare.

Standardisering av ortnamn innebär (i svensk tappning) enligt FN:s egen terminologilista "beslut av en namnmyndighet angående ett eller flera namn och dessas syftning, innefattande namnens skriftliga form och förutsättningarna för deras användning". I Sverige använder vi normalt ordet *fastställa* för beslut av denna typ. Enligt specifika lagrum eller enligt praxis har olika myndigheter och instanser uppdrag och rättighet att fastställa ortnamn av olika slag: namn på byggnader, naturobjekt, statistiska tätorter samt namn i fastighetsregistret fastställs av Lantmäteriet, namn på gator och kvarter inom detaljplanelagt område fastställs av kommunen, namn på kommuner och län fastställs av Regeringen, namn på naturreservat fastställs av Länsstyrelsen etc. Det engelska begreppet *standardize* är primärt en direkt motsvarighet till det svenska *fastställa*, men det uppfattas ofta

som lite vidare än så. *Name standardization* kan sägas innefatta också annat inom ortnamnsvårdens intressesfär: namnplanering, namnval, genomförande, alltså även själva processen fram till beslutet.

Målen

Den bärande tanken med en systematisk och välgrundad standardisering (i vid mening) av ortnamn är att alla medborgare och alla verksamhetstyper vinner på detta, exempelvis inom handel och kommers, statistik och folkräkningar, fastighetsregistrering, urban och regional planering, miljövård och resursutnyttjande, katastrofhantering och beredskap, manuell och digital kartproduktion, räddningsverksamhet, navigation, turism, kommunikation, post- och nyhetsförmedling m.m. Genom den snabba utvecklingen av internetjänster har också nya aktörer dykt upp under senare tid, t.ex. Google (Maps), som nu är ständig observatör vid UNGEGN:s sessioner, men även allmänheten som allt oftare anlitas för snabb insamling av obearbetade data om platser och namn, s.k. crowd-sourcing.

Innehållet i UNGEGN:s verksamhet har successivt breddats genom åren, från en mer teknisk standardisering (språkliga och kartografiska överenskommelser) till att nu också inkludera ett vidare ortnamnsarbete – ofta i form av digitala lösningar och med digitalt baserade hjälpmedel – kring insamling av namn, lagstiftning, utbildning, kunskaps- och faktaspridning, uttal av namn, främjande av minoritetsspråkens namn och av namn som immateriellt kulturarv m.m. Målen är desamma som förr men namnens kulturhistoriska och lingvistiska kvaliteter beaktas i högre grad nu än förr.

Enligt den engelskspråkiga versionen av UNGEGN:s stadgar är de huvudsakliga målen för verksamheten följande:

- To emphasize the importance of the standardization of geographical names at the national and international levels and to demonstrate the benefits to be derived from such standardization.
- To collect the results of the work of national and international bodies dealing with the standardization of geographical names and to facilitate the dissemination of these results to Member States of the United Nations.
- To study and propose principles, policies and methods suitable for resolving problems of national and international standardization.
- To play an active role, by facilitating the supply of scientific and technical help, in particular to developing countries, in creating mechanisms for the national and international standardization of geographical names.
- To provide a vehicle for liaison and coordination among Member States, and between Member States and international organizations, on work associated with the standardization of geographical names.

- To implement the tasks assigned as a result of the resolutions adopted at United Nations Conferences on the Standardization of Geographical Names.

Arbetsgrupper

Ett sätt för UNGEGN att ta sig an ett specifikt mål är att inrätta en arbetsgrupp med tydliga och avgränsade uppgifter. Just nu (2013) finns tio sådana grupper. En arbetsgrupp bildas när den behövs och upplöses när gruppens mål och syfte är uppnådda. Varje grupp leds av en vald ”convenor” och det är fritt för vem som helst av UNGEGN:s experter att delta. Resultaten av gruppernas arbete avrapporteras och blir ofta föremål för diskussioner och ibland för beslut vid sessioner (UNGEKN) och konferenser (UNCSGN). Här följer en kort beskrivning av vad några av arbetsgrupperna gör.

The Working Group on Country Names upprätthåller en lista med rekommenderade namn på världens stater. I den senaste officiellt antagna listan (2007) kan man se t.ex. att vårt land bär det formella namnet *Konungariket Sverige* med kortnamnet *Sverige* samt att vårt nationella huvudspråk är *Swedish*. Man ser också hur namnen skrivs på alla de sex officiella FN-språken (engelska, franska, spanska, ryska, arabiska och kinesiska). Senare, men ännu inte antagna versioner har också utarbetats av gruppen. Denna lista över länder är en naturlig utgångspunkt vid val av namn på andra språk. Statsnamn som har diskuterats i Sverige på senare tid är t.ex. *Vitryssland/Belarus* och *Sydsudan/Syd-Sudan*.

The Working Group on Toponymic Terminology arbetar med att ajourhålla en lista (ett glossarium) med språkliga och standardiseringstekniska termer inklusive definitioner av dessa på de sex språken. Syftet är förstås att underlätta tanke- och erfarenhetsutbyte över språk- och nationsgränser och i möjligaste mån undanröja missförstånd som lätt kan uppkomma utan en gemensam referensram. I denna lista (glossariet) finner man termer som *allonym*, *conversion table*, *defective alphabetic script*, *diglossia*, *hydronym*, *logographic lexicon*, *odonym*, *vehicular language* för att bara nämna några få av de flera hundra som ingår (Nyström in press). Ett sexspråkigt glossarium publicerades i tryckt form redan 2002 (Glossary 2002) och ett tilllägg trycktes fem år senare (Addendum 2007). Bägge dessa finns nu också digitalt tillgängliga på webbplatsen som skannade pdf-filer. Gruppens arbete i dag syftar dels till att överföra glossariets innehåll till en lätt sökbar och bearbetbar databas, dels till att hålla innehållet aktuellt genom att diskutera och ompröva gamla termer och definitioner samt uppmärksamma nya termer med definitioner som kan föras till listan.

The Working Group on Romanization Systems diskuterar och gör överenskommelser med enskilda länder om vilket transkriptionssystem som ska användas vid överföring av namn från ett icke-latinskt till latinskt skriftsystem, t.ex. hur ryska, arabiska, hebreiska eller kinesiska namn ska skrivas med latinsk skrift och

vice versa. Den engelskspråkiga termen för överföring till vårt skriftsystem, *romanization*, översätts till svenska ibland som *romanisering*, ibland som *latinisering*. En princip är att systemet ska vara reversibelt, något som inte sällan skapar problem. En annan princip är att givarlandet har rätt att föreslå transkriptionssystem. Systemet diskuteras och förkastas eller accepteras av arbetsgruppen, men det kan inte göras till officiell FN-standard förrän en allmän omröstning genomförts och en resolution i ärendet har antagits. Att den kinesiska huvudstaden numera skrivs *Beijing* och inte *Peking* är för övrigt en direkt konsekvens av resolution III/8 från FN-konferensen i Athen 1977, i vilken det slås fast att latinisering av kinesiska namn ska bygga på det fonetiska alfabetet Pinyin.

The Working Group on Training Courses in Toponymy utarbetar och genomför kurser och utbildningar i framför allt utvecklingsländerna. En grupp lärare – oftast europeiska och/eller nordamerikanska – undervisar och handleder på kurser med såväl teoretiska som praktiska och tekniska inslag. Kursinnehållet kombinerar kartografi, lantmäteri och onomastik. Syftet är att deltagarna ska tillföras sådan kompetens att deras hemländer själva kan skapa nödvändiga strukturer för att kunna arbeta med nationell standardisering på hög nivå. Utmärkta digitala läromedel finns tillgängliga på UNGEKN:s webbplats. På senare år har kurser genomförts i Australien och Mozambique (2004), Tunisien (2007), Burkina Faso och Rumänien (2008), Kenya (2009), Kamerun (2010).

The Working Group on Exonyms – som för närvarande leds av författaren till denna artikel – arbetar med en av de mest svårbemästrade frågorna inom standardiseringsverksamheten – råd och rekommendationer för användningen av exonymer. Exonymer kallas ibland "names from outside" medan motsatsen – endonymer – är "names from within". Redan definitionen av *exonym* och *endonym* samt gränsdragningen mellan dem vållar väldiga diskussioner inom UNGEKN. För svenska områden och platser är bruket av exonymer blygsamt; hos oss är det därför ingen stor fråga. Det finns engelska exonymer för Göteborg (*Gothenburg*), Dalarna (*Dalecarlia*) och Skåne (*Scania*), liksom några tyska exonymer (t.ex. *die Schonen* för Skåne) men mycket mer än så är det inte. Omvänt använder vi i Sverige i vissa fall svenska exonymer för utländska lokaler, såsom *Frankrike*, *Venedig*, *Svarta havet* men i andra fall föredrar vi de inhemska endonymerna, som *Schweiz*, *Köln* och *Wien*. Staden Wiens namn kan vi annars möta som bland annat *Vienne* (franska), *Beč* (kroatiska), *Bécs* (ungerska), *Wiedeń* (polska) och *Dunaj* (slovenska), inte alldeles enkelt att hålla reda på för den bilist som följer skyltningen längs Europas vägar. FN:s policy sedan länge (stött av flera resolutioner) är att bruket av exonymer generellt ska minska. En uniformering av namnskicket, så att *Wien* alltid heter *Wien*, oavsett var skylten står, var databasen finns eller vilket språk som används, skulle onekligen underlätta i många avseenden. Men mot detta står vanans makt samt det faktum att många exonymer nu är så inarbetade i världens språk och länder att de kan anses tillhöra en del av kulturarvet och därför bör skyddas. Att vi Sverige skulle överge namnet *Tyskland* till förmån för

Deutschland är närmast utopiskt. En klok politik är möjligen att sikta in sig på de exonymer som ännu inte hunnit få något starkt fotfäste i språksamhället (eller inte existerar alls) och att inte medvetet sträva efter att ”uppfinna” översättningar av främmande namn. Sådana namn må vara besvärliga ibland, och en viss anpassning till svenskt uttal måste accepteras (*London* och *Paris* är inte exonymer även om vi uttalar namnen på svenska), men att medvetet ändra främmande namns skriftformer till något ”svenskare” bör vi undvika.

The Working Group on Geographical Names as Cultural Heritage bildades som en direkt följd av resolution VIII/1 från Berlin 2002 i vilken främjandet av minoriteternas namnbruk står i fokus. Det uttrycks som ”the promotion of the use of indigenous and minority group geographical names”. Efter ytterligare en resolution, från New York 2007, vidgades gruppens arbetsområde till att omfatta ”guidelines for field collection, gathering of models for promotion of these names and opening dialogue with other groups involved in this work”.

De arbetsgrupper som inte nämnts ovan är *The Working Group on Toponymic Data Files and Gazetteers*, *The Working Group on Publicity and Funding*, *The Working Group on Evaluation and Implementation* och *The Working Group on Pronunciation*. Dessutom finns två specialgrupper som rubriceras *Task Team for Africa* och *Toponymic Guidelines for map and other editors for international use*. Många länder, bland dem Sverige, har skapat sådana Toponymic Guidelines, en bra hjälp för dem som vill läsa och använda våra kartor (se referenslistan).

Resolutioner

FN:s resolutioner när det gäller namnstandardisering har sin fasta form i likhet med andra FN-resolutioner. Jag ska här exemplifiera detta med två ordagrant återgivna resolutioner från Berlin 2002. Resolutioner avfattas alltid först på engelska och översätts sedan internt inom FN till de andra fem språken. Den ena resolutionen rör s.k. memorialnamn, alltså ortnamn (ofta i urbana miljöer) som genom formella beslut åsätts något för att hedra eller på annat sätt uppmärksamma en person, t.ex. *Dag Hammarskjölds väg* i Uppsala. Den andra rör ortnamn som kulturarv och manar till insamling och dokumentation av dessa.

VIII/2

Commemorative naming practices for geographical features

The Conference,

Noting that the use of names of persons or events to designate features for commemorative purposes or as geographical reminders constitutes an active practice,

Recognizing that the attribution of a personal name to a geographical feature during the lifetime or shortly after the death of a person is a widespread practice,

Recalling that, during a meeting of 1960, the United Nations Group of Experts on Geographical Names acknowledged that naming or renaming of a geographical feature to include the name of a living person could be a source of problems, *Recognizing* that this practice is generally disadvantageous, as this type of designation is subject to subsequent changes not recommended by the Conference, *Noting* that little guidance exists on the practice of adopting a personal name during the lifetime or shortly after the death of a person,

1. *Recommends* that the appropriate national authorities discourage the use of personal names to designate a geographical feature during the lifetime of the person in question;
2. Also *recommends* that the appropriate national authorities include in their guidelines clear statements on the length of the waiting period they wish to establish before using a commemorative name.

VIII/9

Geographical names as cultural heritage

The *Conference*,

Recognizing the emphasis placed by delegates to the Eighth United Nations Conference on the Standardization of Geographical Names in the importance of geographical names as part of a nation's historical and cultural heritage,

Noting that the collection of geographical names in many countries of the world is made increasingly difficult as a result of the rapid pace of socio-economic change impacting on society and landscape,

Recalling the recommendation made by the Second United Nations Conference on the Standardization of Geographical Names in its resolution 27, as well as the recommendations made by the Seventh Conference in its resolution VII/5, that measures be taken nationally to ensure that names that are yet to be collected are recorded through fieldwork according to local usage of name forms,

Urges countries that have not already done so, to undertake both the systematic collection of geographical names and the promotion of a greater understanding among the wider public of the significance of inherited geographical names with respect to local, regional and national heritage and identity.

Som en kommentar till dessa båda resolutioner kan sägas att det svenska Ortnamnrådet (ett rådgivande organ till Lantmäteriet) i en rekommendation till landets samtliga kommuner slog fast att memorialnamn inte bör sättas efter personer som fortfarande är i livet, samt att 3–5 år bör gå innan en avliden persons namn kan bli aktuellt i ett sådant sammanhang. När det gäller insamling av ortnamn har detta förekommit i Sverige sedan 1800-talet med en intensitetstopp på 1930- och 1940-talet. I Namnarkivet i Uppsala (startat 1928 som Svenska ortnamnsarkivet, i dag en del av myndigheten Institutet för språk och

folkminnen) förvaras miljontals arkivkort med ortnamn och till dessa hörande sakupplysningar. Det mesta av detta material är också digitalt tillgängligt på myndighetens webbplats *www.sofi.se*. Nya, moderna uppteckningar av dagens namn och namnbruk är trots detta en mycket angelägen uppgift.

Avslutning

Allra sist i denna lilla översikt över FN:s arbete med ortnamn vill jag återknyta till frågan i rubriken: Vad har FN med ortnamn att göra? Mitt svar är: en hel del och det på goda grunder. Erfarenheten visar att luckor och brister i namnredovisningen kan vara förödande. Felaktiga eller saknade namn på en karta försvårar och fördröjer räddningsinsatser i katastrofområden. I miljöer utan namn finns heller inga adresser. Utan adress blir människor anonyma, till och med icke-existerande, hindrade från möjligheten att få arbete, att öppna ett bankkonto, att ta del av sjukvård och annan välfärd. Detta är ännu en realitet i flera av Afrikas gigantiska kåkstäder. En klok och konsekvent hantering av ortnamn bidrar därför till fattigdomsbekämpning och socio-ekonomisk utveckling i världen, underlättar dagens globala kommunikation, stöder infrastrukturell uppbyggnad och värnar om kulturlandskapets språkliga dimension.

Referenser

- Addendum 2007 = Glossary of Terms for the Standardization of Geographical Names. Addendum. Ed. by Naftali Kadmon. 2007. New York.
- Glossary 2002 = Glossary of Terms for the Standardization of Geographical Names. Ed. by Naftali Kadmon. 2002. New York.
- God ortnamnsred. Ortnamnssällskapet handledning i namnvård. 2001. Gävle. (Ortnamn och namnvård 6. LMV-rapport 2001:4.)
- Nilsson, Leif, 2007: *Florens eller Firenze?* Global ortnamnsvård. I: Namn och mångkultur – flerspråkiga miljöer och kulturella influenser. Föredrag vid Ortnamnssällskapet i Uppsala 70-årsymposium 21–22 oktober 2006. Red.: Katharina Leibring, Staffan Nyström & Mats Wahlberg. S. 57–63.
- 2008: Ortnamnsvård i FN. I: *Språk i Norden 2008*. Tema: Namn. Oslo. S. 165–174.
- Nilsson, Leif, Nyström, Staffan & Torensjö, Annette, 2008: Swedish place-name legislation and its emphasis on the preservation of geographical names as a part of the nation's cultural heritage. I: *Geographical Names as a Part of the Cultural Heritage*. Eds: Peter Jordan, Hubert Bergmann, Catherine Cheetham, Isolde Hausner. (Wiener Schriften zur Geographie und Kartographie 18.) S. 59–63.
- Nyström, Staffan, 2001: *Ortnamnen och kulturminneslagen*. Om tolkning och tillämpning av begreppet god ortnamnsred. Stockholm.

- 2010: The Place-Name Advisory Board and National Name Standardization in Sweden. I: Geografische Namen – Vielfalt und Norm. 40 Jahre institutionalisierte Ortsnamenforschung und -standardisierung in Österreich. 65. Geburtstag von Isolde Hausner. Herausgegeben von Hubert Bergmann und Peter Jordan. Wien. (Beihefte zur Österreichischen Namenforschung 6.) S. 71–81.
 - (in press): The terminological work of UNGEGN and ICOS – a presentation and a comparison.
- Ringstam, Hans, 2005: Standardisering av geografiska namn. Om FN:s ortnamnsarbete. Gävle. (Ortnamn och namnvård 7. LMV-rapport 2005:1.)
- 2006: *White House, Casablanca* eller *ad-Dar al-Baydā*. Något om FN:s arbete med ortnamn. I: Ortnamnsällskapet i Uppsala årsskrift. S. 59–66.
- Toponymic Guidelines. Riktlinjer för läsning av kartornas ortnamn – Sverige/Toponymic Guidelines for Cartography – Sweden. 2007. Gävle. (Ortnamn och namnvård 8. LMV-rapport 2007:6.)

Rekviem över en begravd översättning

Stig Strömholm

Det följande skall handla om översättarens uppgift, konst, hantverk och problem. Framställningen är möjligen mer personlig och subjektiv än som är vanligt – eller rentav anständigt – i en årsbok som utges av ett lärt samfund och som i princip är ägnad åt vetenskapen. Ett motiv och tillika en ursäkt för textens personliga utformning är att det handlar om vad man i vissa discipliner kallar en *case study*, ett förfarande som trots objektets snäva begränsning anses vetenskapligt legitimt om vissa villkor är uppfyllda i fråga om källornas autenticitet och redovisningens korrekthet. I det följande råder sådan autenticitet och korrekthet, och därför eftersträvas sådan legitimitet.

För den som under lång tid – i föreliggande *case* omkring sextio år – inte kunnat värja sig mot den irrationella och i många hänseenden säkert också olyckliga känslan att en dag då intet skrivits (*dies sine linea*) är en tom och förlorad dag, ett tomrum i kalendern (*dies nulla*), men som ibland nödgas konstatera att de yttre och inre förhållanden som är nödvändiga för skriftlig produktion ur egna förråd inte är för handen, för denna beklagansvärda person kan den tanken ligga nära till hands att räddningen är att *översätta*. Det kan framstå som en genväg, ett mindre krävande alternativ. Om jag vill fortsätta vid mitt skrivbord, den enda livsform jag klarar av och trivs med, men om jag inte förmår skapa något eget, säger man sig kanske, är det en tillfredsställande och hedersam utväg att efter bästa förmåga från ett språk som jag tror mig behärska, på ett annat språk som också är mig bekant, så troget som möjligt återge något som någon annan haft att komma med. Det kan ju rentav vara en bättre text än jag själv förmår prestera. Och att översätta, tänker man – det blir kanske det avgörande argumentet – borde kräva åtminstone något mindre av koncentrerad fredad id, fordra något mindre kraft och ställa krav på något mindre uppfinningsrikedom än att ösa allt ur egna brunnar. Är det då inte en idealisk lösning att ställa sin flit i det mellanspråkliga tankeutbytets tjänst?

Sådana tankar tänkte föremålet för denna *case study* en försommar för tolv-femton år sedan. Ty det är om sommarsysslor som detta handlar, inte om de mörkare årstidernas obarmhärtiga pliktuppfyllelse. Den våren hade talrika andra verksamheter helt omöjliggjort de förberedande andliga övningar som även det enklaste ösande ur de egna brunnarna förutsätter. Många och långa sommarveckor gapade tomma. God läsning kunde bidra till att fylla ut dem, men det var inte nog.

Det visade sig då en dag, helt överraskande, att en sympatiskt lakonisk, bitskt genomskådande, språkligt knivskarp och märkligt nog ännu inte översatt fransk aforistiker från det sena 1700-talet redan, utan alla avsikter och planer, installerat sig i sinnet, dröjt sig kvar och blivit föremål för flitig omläsning och en del anteckningar.

Detta tycktes vara räddningen från de tomma sommarmornarnas öken. Och vandringen i den kärve sanningsägarens sällskap ledde snart in i ett intellektuellt och själsligt landskap av betydande intresse, med oväntade vägkrökar och märkliga terrängformationer.

Nytt var nu inte detta landskap i meningen att jag aldrig skulle ha besökt det. Tvärtom: jag hade rest där ofta och länge. Språkbyten var mig i hög grad förtrogna. När detta resande började, handlade det emellertid om juridik. Det är visserligen alls inte likgiltigt för en översättare vad hans text handlar om, men grundfrågorna förblir desamma oberoende av ämnet.

År 1958 hade jag kommit hem från några terminer i Cambridge med en engelsk avhandling i bagaget. Den handlade om så dunkla frågor som olika rättsordningars val av tillämplig lag i skadeståndsmål som berör olika rättssystem. Ett enkelt exempel: ett ärekränkande brev skrivs i land A, överlämnas åt postverket i land B och når mottagaren i land C. *Torts in the Conflict of Laws* hette boken, och den trycktes så småningom. Detta var nu i pionjärernas lyckliga tid. Det var inte många svenska jurister som skrev på engelska år 1958. Snart blev jag ombedd att översätta en ansedd svensk handbok. Det blev en i allo givande fritidssyssla under något år i början av 1960-talet, och det blev också inledningen till ett samarbete med den svenska arbetsrättsforskningens grundare, professor Folke Schmidt. Jag översatte hans mest bekanta monografi, men framför allt kom jag som redaktionssekreterare under ett tiotal år i den nygrundade årsboken *Scandinavian Studies in Law*, vars huvudredaktör Schmidt var, att nära nog dagligen leva med den juridiska översättningens problem. Det var resande år, som doktorand och docent, och jag tror inte att jag satt många minuter ombord på något kommunikationsmedel – tåg, flyg, båt – innan en bunt manuskript eller korrektur låg i knäet framför mig.

Det egna avhandlingsarbetet pågick parallellt med detta. Åren 1962–1964 arbetade jag som Humboldt-stipendiat i München vid det Max-Planck-institut som då höll på att utvecklas till hela västvärldens främsta centrum för immaterialrättslig forskning. Där tillkom en tunn tyskspråkig avhandling om ett upphovsrättsligt ämne med anknytning till den stora lagreform på det området som förbereddes i Förbundsrepubliken. Och 1966 försvarade jag den ”riktiga”, svenska doktorsavhandlingen i Uppsala. Den var skriven och den försvarades också på franska. Detta för att förklara att mellanspråkliga förflyttningar kom att bli en självklar del av det dagliga arbetet.

Under en tid på 1960-talet arbetade Folke Schmidt och jag, på grundval av det växande material som *Scandinavian Studies* tillhandahöll, med förberedelser för

en engelsk-svensk och svensk-engelsk juridisk ordbok. Den kom aldrig till stånd, framför allt därför att vi började inse vilken tidsinsats företaget skulle kräva om det skulle göras väl.

De särskilda problem som den juridiske översättaren står inför – och som naturligtvis uppträder i varje översättning som överhuvudtaget berör institutionella förhållanden eller förfaranden – kan kanske enklast sammanfattas så: bör man välja att återge originalets term med en approximation, alltså en vokabel som åtminstone säger läsaren på det mottagande språket *något* och som leder associationerna ungefärligen rätt – eller skall man i stället välja den principiellt och teoretiskt ”riktigare”, ”sanningsenligare” metoden att återge det främmande ordet med en pedagogiskt klagörande och därför oftast pedantisk och stilistiskt ödesdiger förklarande omskrivning? Hur betryggande den senare lösningen än må te sig i förstone, kan den visa sig helt verkningslös, eftersom det kan bli klart att en aldrig så sinnrik och precis parafraas antingen inte säger den normale läsaren något alls – ungefär som en beskrivning av en elefant är meningslös för den som inte ens sett en plansch av djuret – eller också ger en viss grupp av läsare vilseledande information av det skälet att någon komponent i omskrivningen har övertoner eller biklanger i deras värld som översättaren inte känner till från sin språkvärld.

Även den i rättssalarna obevandrade lär inse att en återgivning av *Lord Justice of Appeal* med ”hovrättsråd” inte bygger någon tillförlitlig bro mellan två världar, fast det finns en grundläggande likhet i funktion och plats i domstolssystem och instansordning mellan de två. En parafraas, som tilldelar den engelske dignitären mer av hans reella ställning är inte möjlig utan en störtflod av processrättslig information, som ändå är otillräcklig utan någon form av rättssociologiska och till slut också sociologiska, socialpsykologiska med flera uppgifter. Det blir en mycket lång parafraas. I sammanhängande text är den naturligtvis omöjlig. En lösning med förklarande noter anbefaller sig – men noter till vad? Till det omöjliga ordet ”hovrättsråd”? Till den engelska originaltermen mitt i ett stycket svensk prosa? Till en *liten* parafraas, som i fotnoten sväller till en stor?

Under dessa funderingar framträder *den tänkte läsaren* för översättarens inre öga. Vem är hon eller han, och vad vet han eller hon? Det är inför den frågan trösterikt att höra en så alltigenom skicklig, och dessutom klok, mogen och prestigefri översättare som Plutarchos exemplifiera en möjlig läsekrets på sitt avväpnade sätt. Sedan han (i sin biografi över Demosthenes 2:3) förklarar att han inte fått möjlighet att läsa latinska texter, fortsätter han: ”Därvid har jag stött på något som förefaller häpnadsväckande men är fullkomligt sant, nämligen att jag inte uppfattade och förstod tingen med hjälp av orden så mycket som jag med hjälp av de ting som jag hade en viss erfarenhet av kom att förstå orden.” Det är en beskrivning av den språkliga tillägnelseprocessen som väcker tvivel på ordens förmåga att överhuvudtaget förmedla en precis mening, såväl för 2000 år sedan som idag – ty vilken är den avgörande skillnaden mellan den gamle Plutarchos, stretande med en hårdtuggad latinsk historiker, som dock berättar om strider och förhandlingar,

och den moderne genomsnittlige tidningsläsaren som tar del av någon ekonomiskribents eller för den delen dekonstruktivistisk tänkares med full terminologisk dekor rikt tryfferade texter?

Möten mellan språk, någorlunda medvetet studerade, är möten mellan fragment av skilda världar eller åtminstone världsbilder. Det visste jag således egentligen sedan länge, sedan de tidiga juridiska lärospånen gjordes i början av 1960-talet, låt vara på ett oklart och osystematiskt sätt. Men detta var endast kunskapens begynnelse.

Juridiskt arbete – sällan förstått och ofta underskattat, inte minst av de hel-, halv- och kvartsintellektuella – innebär förberedelser för översättarens gärning, men det ställer också hotfulla hinder i hans väg. Det är i mycket stor utsträckning ett arbete med språket som verktyg. Idealtypiskt sett går det ut på att finslipa detta verktyg till högsta precision (och att samtidigt lära sig hantera det så lätt att det inte tar för mycket av den uppmärksamhet och den kraft i anspråk som anses böra ägnas de mänskliga, samhällliga, ekonomiska och andra liknande överväganden som man är överens om att betrakta som detta arbetes substans och existensberättigande).

Om hanteringen av språket bedrivs på en hög nivå av medvetande skapar det så småningom en obarmhärtig och till slut nästan destruktiv insikt i två sakförhållanden: det ena är ordens och de språkliga uttryckens obotliga vaghet och mångtydighet, deras oförmåga att uppnå den precision som skulle skapa trygghet och klarhet; det andra är det lika obotliga tvånget för den *aktive* språkanvändaren, den som måste tolkas, att ständigt rota i sin verktygslåda och träffa val, som alltför ofta framstår som godtyckliga och svårbegripliga. Och lika stor är den ovisshet som bl.a. på dessa båda grunder präglar den *passive* språkanvändarens gärning – den som i sin tur står under tvånget att acceptera den andres val (utan att nödvändigtvis hysa stor respekt för dess visdom eller kanske ens fullt förstå det) och att själv träffa det eller de slutliga val, ut ur vaghetens och mångtydighetens dimmor, som skall ligga till grund för ett beslut. Till skillnad från historikern eller filosofen kan domaren som bekant inte vägra att bestämma sig under hänvisning till de tillämpliga författningarnas dunkel eller ofullständighet. En sådan vägran kallas för det mesta med ett franskt uttryck *déni de justice* och är överallt belagd med strängt straff.

Att ha sysslat flitigt med juridiska frågor är som torde framgå av det föregående en tveeggad förberedelse för översättarens värv. Att överflytta en text som är avfattad på ett visst språk men som man trots god behärskning av språket inte begriper, till ett annat språk, det är nu ett möjligt (och intellektuellt både försvarbart och tillfredsställande) företag under förutsättning att utgångstexten har formelartad precision i såväl terminologi som formlära och syntax och helst också

innefattar formler eller åtminstone väldefinierade facktermer på de knivigaste ställena. Sommaren 1956, då jag verkade som oavlönad praktikant vid Svenska handelskammaren i Paris, åtog jag mig, under ganska kraftig övertalning men lättsinnigt, att översätta det svenska Mekanförbundets krannormer, som bland annat ordade mycket om ”maximal tillåten skjuvpåkänning”, till franska språket åt ett franskt ingenjörsföretag, som avsåg att inge anbud på ett hamnprojekt i Sverige. När denna uppgift var löst, efter sju-åtta dygn eller så, under nattliga seanser i stark värme och med en del biträde av en kamrat, låg framför mig två för mig lika obegripliga texter, men transporten dem emellan hade ägt rum med rigoröst iakttagande av alla för spelet gällande regler; texten förstods, kranen lär ha byggts utan att störta samman, och ett för en student på 1950-talet svindlande arvode ledde till allsköns angenämt överdåd.

Översättningen av krannormerna gav den eftersmak som ibland också juristens hamrande och hyvlade med verktygen i allra gynnsammaste fall kan ge upphov till: det goda hantverkets, det rejäla dagsverkets, den långa och nyttiga arbetsdagens beskedliga men moraliskt oklanderliga fröjder.

Och egendomligt som det kan förefalla var det, när jag andligen beredde mig för sommarens mödor för tolv-femton år sedan, just den *moraliska* aspekten på översättarens arbete som starkast framträdde i sinnet.

Att översätta är – eller framstod åtminstone då som – en verksamhet underkastad alldeles särskilt starka moraliska krav, som riktar sig åt flera olika håll.

”Teckningen – det är ärligheten i konsten”, lär ingen mindre än Jean-Dominique Ingres ha sagt. Uttalandet ger en antydning om vad jag skall försöka utveckla i det följande. Ingres var obestridligen en mycket betydande, och kanske framför allt en mycket intelligent och därtill skoningslöst ärlig konstnär: ett öga som såg och tänkte ovanligt klart och en hand som också förefaller att ha kunnat tänka. Hans borgarporträtt är häpnadsväckande i mer än ett avseende.

Jag föreställer mig att Ingres ville peka på det element av andlig övning, av självdisciplin och rentav spåkelse som översättningen från det tänkande ögat till ritstift och papper innebär: det återkommande *avståendet* i de ständigt återkommande snabba valen mellan möjliga linjer, lojaliteten mot sanningen i dessa val.

Envar som åtminstone någon gång känt avståendets och askesens lockelser vet vad jag här försöker få sagt: att se översättarens gärning i det ljuset är att plötsligt se den som *en ny väg*, en brant och smal och lockande väg in i ett nytt landskap. Det är inte längre en behaglig genväg bredvid den svåra, den som kräver eget skapande. När man nått en viss ålder och under ganska lång tid sysslat med intellektuella uppgifter av blandat slag och på blandad nivå, är det inte längre så ofta man möter sådana nya vägar. För det mesta går det intellektuella arbetet vid det laget ut på att någorlunda anständigt klara av uppgifter som inte längre är oss

obekanta. Det finns ett moraliskt krav även i detta – kravet på att hålla ut. Det erbjuder emellertid inte någon verklig lockelse.

Redan efter de första stegen in på den väg som fortsatta reflexioner om översättningen sedd som en krävande andlig övning av eget slag således öppnade, vändade ett sidospår, ett oväntat men märkvärdigt förtroget, välkommet och inte helt igenvuxet spår in i det förflutna, in i minnets värld, som plötsligt väcktes till liv.

I sexton- och sjuttonårsåldern, då jag gick i det fyraåriga latinymnasiets tredje och fjärde ring och av någon anledning genomlevde ett skede då allt, i varje fall allt som betydde något, uppfattades i moraliska kategorier och termer (och, det bör tilläggas, alls inte blev tråkigt, fränstötande eller dystert av det skälet – tvärtom, det var en period av den mest fullständiga harmoni och balans jag kan minnas, nästan av lycka). Allt blev på något sätt moral. Till det viktigaste i livet hörde för en gymnasist i latinymnasiet att skriva, och till skillnad från den fria andens sanna stormän, som nästan alla brukar uttala sin avsky eller åtminstone sin likgiltighet för kriaskrivandet i skolan (ofta parallellt med det förakt de ofta uttalade för den latinska grammatik i vars labyrinter kamraterna kunde mäta dessa stormän utan barmhärtighet) fann jag i min barnsliga beskedlighet detta kriaskrivande både betydelsefullt och djupt tillfredsställande. Det ”moraliska” elementet i denna verksamhet bestod i en flinthård språklig disciplin: det fick inte finnas ett ord för mycket, inte en onödig bisats, inte en tom fras. Jag skulle kunna stå för varje adjektiv, varje verb, varje mening och varje stycke. I efterhand kan detta te sig som en överspänd puristisk eller rentav språkpuritansk terror, men samtidigt var detta självförvållat svåra skrivande intensivt lustfyllt.

Dessa andliga övningar och spåkelser i den tysta ljusa aulan i Uppsala högre allmänna läroverks nygotiska tempelbyggnad var led i en allmän etisk strävan, som nog är ganska vanlig bland unga människor i ett visst skede av deras utveckling. Jag har behållit perioden – åren 1947-1949 – i minnet som en mycket god tid, och om den och dess stränga glädjeämnen påmindes jag starkt när jag nu denna försommar för tolv-femton år sedan började ta itu med översättningens problem. Att någon gång, under någon tid av viss varaktighet, ha haft som främsta mål att göra rätt i allt, till och med i skoluppsatser, och att ha försökt att i allo leva som en ”riktig människa”, det kan i all sin enkelhet tillhandahålla en stabil räddningsflotte långt senare, även i nya och främmande sammanhang; det kan vara något att gripa tillbaka efter. ”Självförnekelse”, erinrade jag mig, var ett av mina nyckelord då; det förefaller mig nu som en god karakteristik av den goda översättarens ideal. Men det handlar om en strikt intellektuell självförnekelse, en spåkelse i den språkliga lojalitetens tjänst vid skrivbordet, under angenäma former, inte i leriga skyttegravar eller iskalla klosterceller. Ingen flåsigt dramatik, ingen våldsamt, ingen kvasiheroism. En andlig övning för de stillsamma – översättandet framstod efter dessa utfärder längs minnets vägar som dubbelt lockande.

Dessutom tedde det sig – och ter det sig – meningsfullt, vilket inte gäller alla andliga övningar. En alternativ form för spåkelse utan tagelskjorta kunde kanske

vara att komponera vers efter någon flinthård metrisk norm: idel sapfiska eller asklepiadeiska strofer. Sonetter vore sannolikt för enkla. Men närmare besett är detta alternativ inte rimligt och acceptabelt. Översättarens tvång har ett allvarligt motiv, hans lojalitet har ett värdigt föremål. Det kan idag knappast sägas om det självålagda metriska tvånget. Det må vara beklagligt, men det förhåller sig så redan av det skälet att det inte vore möjligt att finna och samla en krets att *dela* övningens fröjder med: en krets som man skulle kunna ta på fullt allvar och som skulle tillskriva det metriska tvånget reell estetisk, intellektuell eller moralisk betydelse. Det räcker inte att det är svårt. Det är ännu svårare att gå på lina, skulle jag tro.

Den fortsatta reflexionen kring översättandet öppnade emellertid nya vägar. Till de slutsatser som började framstå som de mest påtagliga resultaten av många års muntliga och skriftliga verbala kommunikationsförsök, i olika former, på olika plan, i olika kretsar och i olika syften, på olika språk och vid olika tider, hörde en allt starkare övertygelse om att verkligt effektiv sådan kommunikation helt enkelt är omöjlig. Den går inte att förverkliga. Det är en illusion att det går, men denna illusion är oss så kär och förmodligen också så nödvändig – ett av många religionssurrogat, minst lika viktig som tron på framsteget och på tillväxten, vilka båda övertygelser naturligtvis indirekt bygger på en fast tro på den effektiva kommunikationens möjlighet – att det kanske är eller borde vara en medborgerlig plikt att hålla den vid liv, ett slags intellektuell civilförsvarsplikt.

Det är djupt nedslående att i tanken dröja vid detta ämne. Det är likväl ofrånkomligt, om man alls vill ägna någon uppmärksamhet åt språk och språks möten. Det är måhända lättsinnigt att beskriva dessa funderingar som ”nya vägar”. ”Nya hinder”, i värsta fall oöverstigliga, vore kanske en bättre karakteristik. Det förhållandet att kloka och kunskapsrika människor ägnat sig åt att överföra de värdefullaste meddelanden de kände till från ett språkligt system till ett annat är å andra sidan ett betydelsefullt motargument.

I samband med planeringen av en bok som skulle bli mer innehållsrik än något annat jag åstadkommit i den vägen (den dyker upp i det följande under sitt arbetsnamn *Catalogue raisonné*) hade jag under många år försökt att göra mig en någorlunda genomtänkt föreställning om den verbala kommunikationens möjlighet och villkor. De successiva återkomsterna till ämnet redovisades i anteckningar, som jag här återger som de står där i sin linjerade vaxduksbok; det som brister i struktur och system kan möjligen kompenseras av autenticitet och av den putsade yta som långvarigt vridande och vändande kan ge ett föremål. Var och en av de återkomster till ämnet som anteckningarna beskriver utgjorde slutet på långa och ursprungligen ännu mer ostrukturerade vandringar kring konkreta upplevelser och exempel. För säkerhets skull bör jag tillägga att jag inte är helt

okunnig om att problemkretsen sysselsatt och sysselsätter vetenskaperna. I det följande kommer jag att helt kort återkomma till detta. Till en liten del är forskningens mödor kända för mig, men de ter sig sällan användbara. Det ”egna” och det ”äkta” har en särskild tyngd, hur ostrukturerat det än må vara.

Den 18 juli 1993 heter det i vaxduksboken: ”Kommunikationens omöjlighet – en upplevelse lika skakande som när en ambitiös fysiker på sin tid genom en egen konkret observation såg den ptolemeiska världsbildens sönderfall. För tvivlan: vad man *kan* uppnå i fråga om kommunikation är bara suggestiv påverkan. Var och en har sitt språk, sin vilja eller bristande vilja att tränga in i de andras. Det talar för hopplösheten i hela företaget. Envar upplever sitt, allt som händer i andras sinnen är oåtkomligt. Vad man förmår gripa är till slut bara den melodi som det egna instrumentet *kan* spela. Men instrumentet är en speldosa. Musiken är redan inspelad.”

Den 16 januari 1994: ”Det är inte nog med att verkligt effektiv, i alla enskildheter och nyanser fungerande verbal kommunikation människor emellan är så svår – i praktiken omöjlig. Det visar sig också näranog omöjligt att uppnå full förståelse hos en och samma människa från det ena ögonblicket till det andra för vad hon själv haft en som hon trodde klar och färdigformulerad uppfattning om. Mina motiv, i juli 1993, för att förverkliga projektet *Catalogue raisonné* är idag helt enkelt inte fullt tillgängliga för mig, fast de finns skriftligt redovisade och lätta att återkalla i minnet. Den dystra slutsatsen tycks bli: den fullständiga förståelse som måste vara den fullt effektiva kommunikationens slutmål kräver total identifikation (med slutresultatet total identitet, vilket är uppenbart omöjligt) och innebär totalt återupplevande.

Om detta är riktigt, är självfallet hela idén med en bok, där man arbetar med sina egna upplevelser och erfarenheter som något slags skelett eller struktur, med vars hjälp man försöker sälla fram och ordna upp sådant som är viktigt nog att utan egocentriska anspråk eller förhävelse erbjudas andra, en fullständigt förfelad och omöjlig tanke.”

Men det omgivande landskapet (ty dessa anteckningar av den 16 januari 1994 tillkom efter en lång skogspromenad, i måttlig kyla, med fin silvrig luft och tunn, torr snö på marken och grenarna) hade en Caspar-David-Friedrichsk kvalitet, som sände tankarna i annan och mer trösterik riktning: den enorma utvidgning av den mänskliga sensibilitetens domäner som skedde mellan 1760 och 1830 är dock en historisk realitet; den ägde faktiskt rum; ett resultat kan utan tvivel noteras. Det måste rimligen ha skett genom ett oändligt stort antal individuella kommunikationsprocesser. Svaret på frågan hur det var möjligt *kan* naturligtvis mycket väl vara att det skedde genom *signaler* – detta modeord! – vilket är något helt annat än det jag försöker inringa, begripa och bedöma. Signaler är bild, suggestion, tryck, tvång, lockrop – men inte effektiv, styrbar, förutsebar, precis *verbal* kommunikation. Och eftersom jag, det må vara av nödtvång, böjelse eller yrkesvana, alltid försökt arbeta med ganska skarpt

preciserade och nyansrika språkliga medel och haft en motsvarande, kanske sjäpig, motvilja mot suggestiva och intellektuellt innehållstomma eller oklara ”signaler”, känner jag mig illa ställd.

Men hur kan man i så fall alls kommunicera effektivt? Tja, man kan antagligen uppnå en viss approximativ förståelse med enkla och raka uttalanden inte bara om väder, temperatur, färger och vägriktningar utan också om – låt oss säga – det rätta, det sanna och det sköna, och det är alls ingen skam att försöka göra det. I tal går det ibland alldeles utmärkt, men i skrift är det idag betydligt svårare, framför allt naturligtvis om framställningens syfte är att med hänvisning till viss livserfarenhet och vissa konkreta upplevelser framföra iakttagelser och slutsatser som har en viss grad av specificitet, alltså *egentligen* – där är vi nu igen – kräver detta totala återupplevande och denna totala identifikation, som båda är omöjliga.

”Men”, tog jag i, med ett försök att komma närmare ett mindre nedslående svar på en annan väg, ”jag vet ju att både djup förståelse och stark sympati är möjliga, och *enbart* ’signaler’ kan sådant ju inte bygga på. Det måste finnas en mer preciserad form av meddelelse. Men knappast nödvändigtvis begreppsmässig, finslipad *verbal* kommunikation... Det är säkert i varje fall *i huvudsak* med andra medel som sådan kontakt skapas.”

”Och likväl” – så slutar de långa anteckningarna från januari söndagen 1994 – ”vet jag ju, med nästan fullständig visshet, att jag i morgon, eller kanske redan senare idag, kommer att handla *som om* effektiv verbal kommunikation vore möjlig, som om det vore meningsfullt och till och med viktigt att lägga ned största möjliga omsorg på att göra språket klart, preciserat och uttrycksfullt. Jag kommer att skriva och publicera, väl medveten om – men samtidigt i viss mening likgiltig för – att många mottagare av budskapet varken begriper det eller bryr sig om att försöka förstå detta och att andra, illvilliga eller blockerade av föreställningar som jag aldrig kommer att förmå bryta upp, kommer att ha rikligt spelrum för att feltolka och förvrida.”

Några månader senare, under påsken samma år, återkom frågan, men något förskjutet till sin innebörd: ”Tillbaka till frågan *hur* kommunikation skall etableras för att (1) förmedla maximal eller optimal *återupplevelse* hos andra och (2) samtidigt ge dem del av en erfarenhet. Det senare syftet är gissningsvis till ganska stor del beroende av att det förra förverkligas: erfarenhetsförmedlingen blir effektivare om återupplevelsen ’går hem’.

Initialt problem: jag vill kommunicera effektivt med andra – få dem att i möjligaste mån genomgå exakt den varseblivning och den intellektuella process som texten uttrycker. Men vilka är dessa andra? Helt olika varandra, och helt olika mig, det kan jag vara förvissad om. Det är fullständigt omöjligt att förutse deras reaktioner (bortsett från vad man kan inhämta i sådana receptsamlingar av beprövade knep och grepp som exempelvis den traditionella retoriken tillhandahöll; jag har de senaste dagarna bläddrat mig fram genom Quintilianus’ *Institutio Oratoria* – de kunde, de gamle).

Reflexionen leder tillbaka till modeordet 'signaler' – suggestiva, icke-argumentativa, icke-analytiska språkliga meddelanden. Men även om man nu resignerar och accepterar att det är främst genom sådana som man kommunicerar (bortsett från de fall där rena formelspråk kommer till användning), måste dessa signaler väljas, de måste förses med ett någorlunda avgränsat innehåll och de måste få en bestämd riktning innan de sänds ut.

Kanske tillhandahåller resonemanget ett flerskiktat argument för att trots allt söka exakt det som man uppfattar som maximalt autentisk, maximalt preciserad återgivning av den egna upplevelsen. För det första vet man åtminstone detta, att *en* bevisligen levande, autentisk och tillgänglig människa – jag själv – finner den signal som man då fabricerar vara meningsfull och trogen; för det andra undviker man på det sättet de risker för både misstag, omedvetet modeberoende, medvetet eller omedvetet effektsökeri som ett fritt väljande av uttrycksmedel *utanför* den egna upplevelsen alltid innebär. För det tredje ökar sannolikheten för ett rimligt val, om den 'signalerande' har anledning att tro sig själv vara någorlunda normal. Till slut: själva sökandet efter den autentiska upplevelsen och det bästa sättet att återge den bör ha en viss intellektuellt stimulerande effekt – de blir en ständig jakt efter det bästa, och ett ständigt medvetande om svårigheterna.

Men så: ånyo tvivel. Är egentligen 'jag' av idag nämnvärt närmare det 'jag' av igår – och ännu mer det av 1938, 1949, 1958 – vars upplevelser och erfarenheter min *Catalogue raisonné* skulle handla om, än vilken som helt någorlunda vaken och erfaren jämnårig iakttagare? Något betyder självfallet den fortlöpande livsströmmen under ett skinn, den av minnet och minnena sammanhållna personligheten, det bevarade födelsenumret (fast jag häromedagen upptäckte att jag endast med möda, efter flera försök, kom ihåg mitt värnpliktsnummer, 1386-8-51, som en gång svarade för den stor del av identiteten).

Tidsförloppets inverkan väckte en ännu mer nedslående fråga: hur hantera totalt försvunna existensformer med tillhörande självstillstånd? Kan de alls översättas till medie- och dataålderns språk – finns det instrument för det? Och om det inte är möjligt, därför att instrumenten är sönderslagna eller sönderrostade, men om det kanske skulle kunna fuskas med nya och andra instrument, vilkas toner åtminstone *uppfattas* som likalydande eller nästintill – är det en acceptabel operation? Är det inte svek åt båda håll, och skoj?"

Den 24 juli 1994 såg det ännu mer nedslående ut: "Om det nu förhåller sig så att det är både principiellt och praktiskt omöjligt att uppnå effektiv verbal kommunikation, gäller då inte denna principiella oöversättlighet också själva *urupplevelsen* som sådan, det som skall förmedlas? I stor utsträckning är våra upplevelser *verbala* eller åtminstone begreppsmässiga, låt vara att det säkert finns stora variationer människor emellan. Därför är det också övervägande sannolikt att redan den ursprungliga upplevelsen, även om den s.a.s. objektivt, till sitt ursprung och materiella innehåll, är identisk för flera som är närvarande, likväl möts helt olika av dessa individer. Det gör redan en *författares* översätтарыppgift dubbel och

därmed i själva verket nästintill omöjlig. Principiellt är det två steg som måste tas: att definiera grundupplevelsen på ett begripligt sätt – vilket strängt taget skulle fordra något slags total identifikation med den tänkte mottagaren/läsaren redan på det stadiet – och sedan en 'översättning' av detta innehåll till ett fungerande meddelande om det. Det låter pedantiskt, och så går det naturligtvis inte till. Processen – att återuppleva och skildra – är givetvis psykologiskt odelbar, om det inte är fråga om en pedagogiskt tillrättalagd faktabeskrivning med successiva medvetna val av det slag som en kartritare måste företa: att välja vad som alls skall iakttas, att välja vad som skall noteras, att bestämma den exakta lokaliseringen och att välja symboler.

Pedantiskt eller ej – själva uppdelningen efter detta mönster driver tanken över i ett slags resignerad cynism: om man nu alls vill kommunicera med andra, gäller det att lära sig behärska och orkestrera klanger, bilder och färger så skickligt att mottagaren försätts i rätt 'stämning' i syfte att vara mer beredd på att mottaga det intellektuella innehåll som bjuds.

Än mer cyniskt resignerat: man skriver därför att skrivandet blivit en naturlig och nödvändig livsform, i bästa fall djupt tillfredsställande, ångestbesvärjande – alltid en sysselsättning..."

Den pessimistiska beskrivningen av "urupplevelsens" beroende av språket fick kraftigt och välformulerat stöd redan samma kväll, den 24 juli 1994, hos Aldous Huxley, som med utgångspunkt i iakttagelsen att apelsiner från Trinidad visat sig omöjliga att sälja därför att de inte hade rätt färg filosoferar (i *Beyond the Mexique Bay*): "Man looks at reality through an intervening and only partially transparent medium – his language. He sees real things overlaid by their verbal symbols. Thus, when he looks at an orange, it is as though he looked at them through a stained-glass window representing oranges. [---] A vocabulary is a system of platonic ideas, to which we feel (illogically, no doubt, but strongly) that reality ought to correspond. Thanks to language, all our relations with the outside world are tinged with a certain ethical quality; before ever we start our observations, we think we know what it is the duty of reality to be like. For example, it is obviously the duty of oranges to be orange. Every language contains, by implication, a set of categorical imperatives." Tacksam för en så övertygande och briljant bundsförvant, men inte lättad av understödet.

Den sista anteckningen i ämnet hittills tillkom den 17 juli 1995. "Omöjligheten, och insikten om omöjligheten, leder till det enda moraliskt hållbara: att fortsätta *som om* det vore möjligt, förbättra vad man förmår, streta på – den moral som egentligen alla, med allt vårt tjatter och gräl på vägen, innerst inne är överens om – den enda möjliga."

Så inställer sig kategorin "moral" igen, men här inte som begränsande eller censurerande mekanism utan som hjälp till befrielse ur ett förlamande dilemma och som pådrivande. Allt medvetet umgänge med språket visar sig höra hemma i moralens provins, åtminstone till en del, som gränsgångare eller säsonginvånare.

Den pessimistiska och ibland helt enkelt uppgivna synen på den verbala kommunikationens *teoretiska* möjlighet överhuvudtaget och den *praktiska* slutsatsen, som hör hemma i moralens provins, att det gäller att försöka ändå, och att förbättra instrumenten, ger översättarens arbete en ställning av eget slag; det blir ett extremernas experimentalfält, på en gång dubbelt drabbat av den negativa domen – en ny, frivillig och ”extra” omöjlighet staplad på den grundläggande – och samtidigt ett radikalt förverkligande av det moraliska handlingsbudet.

Mellan det meningslösa avsändandet och det omöjliga mottagandet skjuts in en skiva, som skall vara så fullständigt genomskinlig som möjligt. Alla tankar och allt tal om översättning handlar med andra ord om det som till råga på dessa omöjligheter skall i möjligaste mån vara osynligt och spårlost.

Det *kan* vara en dårskap att alls befatta sig med sådant, men det *kan* också ge en kunskap som kanske till slut bidrar till att göra kommunikation möjlig (eller i varje fall förbättra precisionen i ”signalerna” eller åtminstone skapa i insikt i det som sker – och det kan vara vackert så). Det är värt att försöka.

Den grundläggande skillnaden mellan författarens och översättarens uppgift är tydlig nog; när översättaren träder till, har någon redan beslutat att försöka kommunicera med sin omvärld, med hjälp av *ett* språk, vid *en* tid. Detta är givet. I den meningen kan översättningen betecknas med det just nu omtyckta namnet ”nollsummespel”: när processen är genomförd, skall inte *mer*, inte *annat* vara resultatet av arbetet.

I en mening på ett plan, är därför översättarens uppgift mindre krävande än författarens. De verkligt stora grundläggande valen är träffade: ämnesval, struktur, komposition, uppträdande aktörer. Alltsammans har fått sin språkliga originaldräkt. Det innebär bland annat att den del av det ursprungliga skapelseflödet som så att säga rinner *under* jord, i det undermedvetna och det förmedvetna – som oftast inte ens den mest självakttagande har full tillgång till – den delen omfattas överhuvudtaget inte av översättarens insats.

I den mån mellanmänsklig kommunikation sker genom ”signaler”, inte genom förvandling av intellektuella begrepp genom intellektuella språkkonstruktioner är det åtminstone idag (och i varje fall på prosans område) under det skapande flödets underjordiska passage som signalerna *laddas*. I den processen är översättaren självfallet inte delaktig. Han mottar en färdigproducerad vara, med den laddning den nu må ha. Det innebär i sin tur att översättandet i väsentligt högre grad än det ursprungliga skrivandet är en medveten intellektuell process, tillgänglig för det analyserande förnuftet. Det är således sannolikt för det allra mesta fråga

om en betydligt mer begränsad personlighetsinsats. Det gör emellertid inte upp-
giften lättare.

Ett ofta nyttjat lovord i en viss typ av offentliga bedömningar av litterära och konstnärliga produkter är sedan ganska länge ”kompromisslös” (varianter är ”hän-
synslöst” eller ”skoningslöst” äkta eller dylikt). Den bakomliggande föreställningen
är lättfattlig: upphovsmannen befinner sig i en förhandlingsituation eller kanske
snarare i kläm mellan å ena sidan det tryck som den egna personligheten på det ena
eller andra viset utövar, å andra sidan konventioner, publiksmak, affärsmässiga över-
väganden, sneglande på smakdomare, akademier och liknande makter. Sedan drygt
tvåhundra år är den ”korrekta” ståndpunkten hos alla bedömare som överhuvudtaget
kommer till tals offentligt och tas på allvar att det är riktigare – moraliskt riktigare i
vid mening, men även estetiskt riktigare (en betydligt mer svårargumenterad stånd-
punkt) – att låta den egna personlighetens tvång råda och att motstå tvånget utifrån.
Gör man det, är man kompromisslös och förtjänar den bronsmedalj detta innebär,
hur det sedan må stå till med talanger och kunskaper.

Det är en illusion att föreställa sig att det inre tvånget skulle vara absolut och
heltäckande. Man skall vara mycket naiv för att inte inse att även den mest skrupu-
löse författare, den mest troende lyssnare till den egna inre röstens diktat inte är
bunden i alla enskildheter, inte är förhindrad att åtminstone någon gång väja, åt-
minstone någon gång föga in en glasskärva mellan diamanterna.

Översättaren står däremot inför ett tvång som verkligen kan betecknas som
absolut. Att vara absolut bunden kan ibland förenkla liv och handlande. Det befriar
från val. Översättarens tvångssituation är inte av det slaget. Det innebär tvärtom
ständiga val, som visserligen inte gäller endast ställningstaganden mellan två eller
tre möjliga ord eller möjliga vändningar. Varje val måste träffas med ett stort antal
överväganden inför ögonen: konsekvenser, förhållande till ordgrannar och ord-
främlingar, nyanseringar, associationer, stämningar, stil och stilförväntningar,
nära och fjärran klanger...

Översättarens situation påminner i hög grad om den rättstillämpande
domarens, som inte kan undandra sig att fatta ett beslut även om det material han
har framför sig är svårbegripligt eller leder till konsekvenser som han helst skulle
vilja undvika. Han söker intellektuellt och moraliskt acceptabla beslutshjälper.
Han finner dem åtminstone till en del i en metod, en uppsättning principer för
den intellektuella process som skall leda till beslutet. Med en tillräckligt väl-
utvecklad metod, omsorgsfullt tillämpad, blir det ovälkomna resultatet åtmins-
tone någorlunda acceptabelt.

Översättarens, liksom domarens, absoluta tvångssituation leder till reflexion
kring den egna verksamhetens villkor och principer. De senaste årtiondenas väx-
ande översättningsteoretiska forskning och diskussion kan ibland skapa intrycket

att det är först i vår tid som man med den sanna vetenskapens skarpa blick har granskat alla de problem som översättaren står inför. Så förhåller det sig naturligtvis inte alls. Efterkrigstidens teoretiker – G. Mounin i Frankrike (*Les problèmes théoriques de la traduction*, Paris 1963), tjecken E.A.Nida (eng. övers. *Towards a Theory of Translating*, Leiden 1964), den tyske hermeneutikern R. Kloepfer, som energiskt företräder den litterära översättningen i medveten polemik mot de rena språkmännens teorier (*Die Theorie der literarischen Übersetzung*, München 1967), tyskarna J. Levy (likaså koncentrerad till den litterära översättningen med *Die literarische Übersetzung*, Frankfurt a.M. 1969) och W.Koller (*Grundprobleme der Übersetzungstheorie*, Bern och München 1972) – har självfallet berikat både teori-bildning och konkret kunskap, men medveten analys av frågorna har bedrivits i århundraden.¹

Renässanshumanisterna, till vilkas kanske allra största insatser hör översättningar av sådana antika verk som bedömdes ha intresse utanför skolans och lärdomsväsendets värld, hade i regel en mycket liberal syn på förhållandet till urtexterna. De drog sig inte för att göra prosan mer levande efter samtida sätt att se. Om den moraliskt tänkande översättaren anser sin främsta plikt vara, inte att söka bokstavstrohet utan att uppnå största möjliga spridning, verkan och intellektuellt inflytande – och att därmed ge sin ”urförfattare” största möjliga posthuma berömmelse – då lär knappast någon kunna i pliktuppfyllelse besegra biskop Jacques Amyot i Frankrike och sir Thomas North i England. Deras Plutarchosöversättningar kom att forma generationer av Europas turbulenta politiska och militära eliter från 1500-talets mitt och framåt.

Renässansens fria tumlande med de gamle – en framfart som redan från början stod i kontrast till teologernas normativa översättningsläror – väckte så småningom reaktion. Renässansen var inte enbart yvigt vital; rörelsen var också lärd. Antikkulten innefattade ett lojalitetsmoment och en trohetsförpliktelse. Mot slutet av 1600-talet presterar redan en av de tidigaste teoretikerna, fransmannen Pierre-Daniel Huet, lärd filolog och texttrogen översättare, nyanserade metodförslag, olika för olika genrer (*De optimo genere interpretandi*, 1680). Hundra år senare gav skotten A.F. Tytler ut en lång och nyanserad *Essay on the Principles of Translation*. Det ”moderna” genombrottet hör – knappast oväntat – den tyska romantiken till; det var i samma intellektuella miljö som gav upphov till den jämförande historiska språkforskningen. Teologen och Platonöversättaren Fr. Schleiermachers *Methoden des Übersetzens* (1813) och Wilhelm von Humboldts långa resonerande inledning till hans översättning av tragedin *Agamemnon* (1816) är viktiga bidrag till diskussionen (båda dessa texter återfinnes i Störigs antologi; se not 1).

Men som alltid på områden sådana som dessa: skrapar man på färgen, träder äldre lager fram, det ena efter det andra. Om detta erinrar Astrid Seele i *Römische Übersetzer. Note, Freiheiten, Absichten* med underrubriken *Verfahren des literarischen Übersetzens in der griechisch-römischen Antike* (Darmstadt 1995). Om det med rätta

brukar sägas att översättare som Amyot och North kanske mer än några andra, framför allt mer än sina hemländers samtida originalförfattare, bidrog till att skapa moderna, nyansrika och utvecklingsbara litteraturspråk, finns det all anledning erinra om att historiens kanske allra mest betydande översättningsföretag var den process som gjorde stora delar av den grekiska litteraturen tillgänglig för romarna, särskilt under de sista par förkristna århundradena. Visserligen var den romerska eliten tvåspråkig redan något sekel före Kristi födelse – vilket gjorde översättning av åtskilliga bland de mest ansedda och krävande texterna onödig – men det samlade behovet var likväl mycket stort.

En av de främsta översättarna var Cicero. Till hans vanor hörde inte att verka utan kommentarer till det egna agerandet (benägenheten att med ymniga lovord dröja vid allt vad han gjort och gjorde blev som bekant hans olycka; även vännerna ledsnade). Fördelen är en kontinuerlig reflexion i översättningsfrågor. Ciceros stora grundproblem var latinets ordfattigdom vid sidan av den yppiga grekiskan. Men även andra svårigheter mötte, och Astrid Seele kan med övertygande exempel upprätta en formlig katalog över de metoder och tekniska förfaranden som romarna valde för att komma till rätta med den böljande, smidiga – och samtidigt i vissa hänseenden, t.ex. verbformernas tidsaspekter (till skillnad från ”vanliga” tempora) obevekligt precisa grekiskan, när den skulle pressas in i det vid den tiden fattiga och stela latinet.

Även om studiet av de ambitiösa romerska translatorerna är både lärorikt och tankeväckande, är det ett betänkligt umgänge för den texttrogne och än mer för den av djupare lojalitetsförpliktelser bundne moderna översättaren. Ty friheten var stor; någon författarrätt fanns inte, och än mindre någon upphovsmännens ideella rätt, som skulle ha utgjort hinder för ändringar, förkortningar och tillägg. Åtminstone i tidigare skeden var det inte ovanligt att den romerske översättaren uppfattade sin verksamhet som ett slags litterär tävling med originalförfattaren: det gällde att visa att man på latin kunde göra lika gott eller bättre.

Från sådana frestelser räddas den moderne översättaren (sedan 1928) för det mesta av artikel 6 *bis* i 1886 års Bernkonvention (och av 3 § i 1960 års svenska upphovsrättslag). Men vid närmare eftertanke: i konkreta situationer är det skyddsnet som förbudet mot ändringar i skyddade verk har satt upp mycket grovmaskigt. En fråga av allmän räckvidd som tidigt anmäler sig är det – endast på principplanet enkla – spörsmålet om översättaren i de många valsituationer som inställer sig förr eller senare skall eftersträva en text som flyter lätt och obehindrat (och därmed kanske attraherar, eller i varje fall inte stöter bort, ett större antal läsare) eller välja en mer trogen men skrovligt främmande text, som ställer hinder i läsarens väg, skrämmer bort många, kanske i sin tur attraherar vänner av det exotiska och i varje fall, genom det läsmotstånd som textens bibehållna intellektuella främling-

skap alstrar, har en möjlighet att förbli eller bli mer tankeväckande än den mjukt framrinnande så att säga anpassade prosan.

Här spelar självfallet genre och förväntad läsekrets en viktig roll. I fråga om ”normal” berättande prosa kan ett felaktigt val – och det är förbluffande hur *fritt* det inom betryggande upphovsrättsliga och språkliga gränser kan träffas – göra en författare otillgänglig, hopplöst exotisk och därför alltför fjärran, knappt ens fullt möjlig att ta på allvar. Moderiktig kult av det exotiska är sällan långvarig; den byter snabbt föremål.

Om detta väljande är svårt när man har att göra med en samtida författare, ter det sig nära nog hopplöst när det gäller den som skrev för mer än en mansålder sedan. Inför ett enstaka ord, som plötsligt växer ut till nyckelord, kan den generella frågan vidgas ytterligare till sin räckvidd: i vilken sinnesstämning vill man försätta läsaren – en tänkt läsare (som översättaren sannolikt har något lättare att föreställa sig än ursprungsförfattaren hade)? Spörsmålet leder vidare: vilken grundhållning till texten kan man vänta sig att stöta på? Vilka reella kunskaper, vilka kunskapsluckor (och med vilket material fylls de sannolikt ut) och vilka fördomar är sannolika? Ansvaret är redan i sig tungt; den diakroniska översättningen – från språk till språk och från tid till tid – gör det dubbelt tungt att bära.

Det är en truism att en författare oundvikligen talar till sin tid, även om han som Stendhal ser ned på de samtida och vill finna läsare hundra år senare. Det är alltid med sin samtids språk, från sin samtids rum, som han skriver. Han kan höra till dem som förändrar språket och slår ut tidsrummets väggar, men *utifrån* talar han inte. Tiden lurar ingen. Det är lättare – det är åtminstone möjligt, vågar jag tro – att i denna mening ”lura”, att springa ifrån, sitt eget språk och sin egen kultur: tala över språkförvanternas huvud, till andra, till *valförvanter*.

Att översätta över båda språk- och tidsgränser är en uppgift som ofta till att börja med erbjuder samma dilemma som den juridiska översättningen från en särpräglad och unik nationell eller lokal institution till något som det mottagande språket på ett någorlunda rimligt sätt verkligen *kan* ta emot.

Två exempel från förberedelserna inför översättningen av den franske 1700-talsaforistikern.

Centralt i hans verk är och måste vara *honnête homme* – denna idealgestalt, till vars skapande och vidare utveckling ett och ett halvt århundrade av franskt kulturarbete syftar. Det finns en hel litteratur kring begreppet. Men varje gång översättaren möter ordet, måste det återges med ett eller högst ett par ord. Den idealiska översättningen – en återgivning byggd på konsekvens, intellektuell redlighet och även respekt för originalförfattarens intentioner och egen konsekvens, om den nu finns, är att *ett och samma ord* kan användas genomgående. Mot denna lösning står argument som till slut får den att framstå som naiv eller kanske rentav omöjlig.

Termen föddes i det tidiga 1600-talets elitmiljöer. En som mer än de flesta bidrog till att lansera den och ge den ett innehåll – chevalier de Méré, Pascals mondäne interlokutör, som den store tänkaren inte helt kan låta bli att beundra

– definierar så: ”en man som excellerar i allt som rör levernets behagliga sidor och den goda tonen”. Det vore ett magert och konturlöst program, om det bröts loss från sitt historiska och sociala sammanhang. Men det omges av minst två kompletterande underförstådda självklarheter, som skärper konturerna. För det första var det självklart att man talade endast om personer tillhörande en social elit, aristokrater om inte av börd så åtminstone i ”teknisk” mening (som Pascals familj, ”väpnare”, den lägsta klassen i den adliga hierarkin, men berättigade att föra sköldemärke och äga frälsegods i kraft av sina ämbeten) och delaktiga i en traditionell bildning. För det andra innebar skapandet av ”l’honnête homme” tillkomsten av en ny psykologisk och social kategori vid sidan av flera andra, som omgavs av någorlunda klara – och därmed för det nya ordets avgränsning hjälpsamma – råmärken: den aktivt gudfruktige, ”l’homme de bien”; den skrupulöst hederlige, ”l’homme d’honneur”; den generöse och varme, ”le galant homme”. Dessa grannord bidrog till betydelsens relativa klarhet.

Omkring 1780, då min aforistiker skrev, hade termens innebörd förändrats. Framför allt hade den vattnats ur; dess grannar, inte minst ”l’homme d’honneur”, hade förlorat i skärpa och avgränsade inte längre lika effektivt. De implicita rangmässiga, sociala kraven hade luckrats upp; ”l’honnête homme” kunde höra till tredje ståndet; han kunde vara borgare eller rentav litteratör. Vid denna tidpunkt låter sig åtminstone fem hjälpligt distinkta betydelsenysanser beläggas någorlunda säkert. Den kanske mest tydliga och vanliga betydelsen är ’hederlig’ i innebörden ’uppriktig’, ’sanningsenlig’ och även ’ekonomiskt hederlig’, ’icke mutbar’. Men här till kommer nyansen ’intellektuellt oberoende’, ’självständig’ – både med betydelsen ’icke vidskeplig’ eller ’icke fördomsfull’ och med den socialt inriktade skiftningen ’icke passivt undergiven’. ”L’honnête homme” är för det tredje alltför ’världsman’, men nu kanske främst i betydelsen ’världserfaren’, ’tolerant’, ’beredd att kompromissa’, till skillnad från instängda, trångsynta och rättshaveristiska andar. Den fjärde nyansen omfattar inte bara ’takt’ utan mer positivt ’älskvardhet’, ’urbanitet’, till och med en viss moralisk generositet och förmåga till sympati. Till slut: ’korrekt’, det vill säga förtrogen med etikettens krav.

Vad väljer översättaren? En frestande återgivning omkring år 2000 vore oneligen ”gentleman”. Om den högvictorianska civilisationen ännu stod i sitt flor i Storbritannien och man där skulle kunna från källan få detta ord definierat, skulle det kanske vara en acceptabel lösning. Bortsett från det motsägelsefulla i att på svenska översätta en fransk term (som dessutom betydde mycket i vissa svenska miljöer från slutet av 1600-talet och framåt) med en engelsk, bjuder det emot att falla tillbaka på ett begrepp som fick sin moderna innebörd – en blandning av krav på moral, bildning, oberoende och goda maner – tre kvarts sekel efter den franske författarens tid. Till slut har ”gentleman” i nusvenska fått en alltför tung accent på det yttre, på korrekthet och puts, medan de anspråk på moraliska och intellektuella egenskaper som en gång gav ordet dess mest fullständiga mening skjutits åt sidan.

”Gentleman” duger således inte. ”Hedersman” har en mild överlägsen ton – en enkel själ som inte förskingrar, stjälar eller bedrar. Hos ”en hederlig karl” förväntar man sig att när som helst se snusdosan glimma i näven.

Lösningen – så föreföll det mig när dessa överväganden anställdes – vore att använda *ett* enhetligt uttryck i största möjliga utsträckning och att därvid välja ett som har en tillräckligt högtidlig och en smula exotisk klang för att den någorlunda språkmedvetne och uppmärksamme läsaren skall förnimma en diskret varning: Se upp! Främmande mark! Främmande tankar! Till den änden valdes ”man av ära” (med tillhörande fotnot, som hänvisar till inledningen, där detta begrepp förklaras). Men i ett litet antal fall behövs omskrivningar eller alternativ.

Skall en fransk 1700-talsförfattare, som talar om samhälleliga förhållanden – vilket min man gör i starkt kritiska, gisslande ordalag – återges för svenska läsare av vid pass år 2000, är det en självklar moralisk förpliktelse för översättaren att i allra möjligaste mån se till att författarens språkbruk, som är dåtidens och till yttermera visso en ganska snäv läsargrups idiom, *inte* uppfattas som ”överlägset” eller rentav ”snorkigt” av den svenske nutidsläsare till vars hårt indrillade ortodoxi och korrekthet hör tabubildningar och vid behov dygdig indignation när sociala förhållanden berörs ”uppifrån” utan åtminstone ett antal passande citationstecken.

Ansvar gentemot den avlidne författaren är emellertid tveeggat: han skall inte, försvarslös som han är, i onödan utsättas för (låt vara ogrundad) illvilja, men han skall behandlas med sannfärdighet och trohet. Det finns till slut också ett ansvar mot det egna språket: dess uttrycksförmåga skall nyttjas, den skall varken underskattas eller överskattas. Det skall hållas rent.

Mitt andra exempel är *le monde*, ’världen’. Ursprungligen – eller i varje fall mycket tidigt – var det främst en teologisk term: ”att dagtinga med världen” är att i ord eller handling kompromissa med sitt samvete. ”Världens” motsats är antingen himlen eller ett liv i avskildhet och ro. Bortsett från specifikt religiösa sammanhang och inarbetade formuleringar med ursprung i det religiösa språket – ”ett världens barn”, till exempel – är detta i nusvenskan knappast en fullt levande och användbar betydelsenysans. I omväxling, ibland också i förening, med ordet *la société*, som emellertid ofta uppbär en egen betydelse, är ”le monde” ett av min aforistiker ofta använt ord. Båda dessa termer ställer översättaren inför problem som i sin enkelhet ibland kan förefalla olösliga. ”La Société, ce qu’on appelle le monde...” är på originalspråket en tämligen problemfri formulering; att med rimlig språkekonomi återge den på svenska är en krävande uppgift. ”Samhället, det man brukar kalla ’världen’...” duger naturligtvis till nöds, men även om man bortser från att författaren här avser ”världen” i en speciell mening, som svenskan känner endast i sammansättningar och särskilda vändningar (”man av värld”, ”den förnåma världen”, ”halv värld” – om det senaste exemplet längre är begripligt), är det otillfredsställande. Ty ”samhället” är här *inte* vad svenskan vanligen avser med ordet. ”Societeten” är ännu mer omöjligt. Franskans *société*

uppbär överhuvudtaget en lång rad av betydelsenyanser, från 'societeten' till 'det mänskliga samhället överhuvudtaget' (ibland också 'sällskap', generellt och konkret, 'umgänge' och 'umgängesliv', 'den bestående ordningen', såsom skild från och motsatt "naturen").

Här skall inte göras några lösningsförsök. Må det vara nog att konstatera att såväl "le monde" som "la société" båda krävde flera motsvarigheter i svenskan. "Samhället" kunde vara en passabel standardglosa för det senare ordet, men "världen" visade sig knappast användbart överhuvudtaget.

Redan 1600-talshumanisten Huet visste väl att varje genre ställer sina särskilda anspråk på översättaren. Den skribent från det sena 1700-talet som jag förberedde mig för att tolka var en "moralist" i fransk mening – ett ord som obevekligen kräver förklaringar: han studerar mänskliga egenskaper och beteenden. Det är egentligen allt.

En moralist predikar inte moral, men kategorin "moral" i betydelsen 'sedelag' (det som omkring år 2000 på grund av svår *Berührungsangst* gentemot just traditionell sedelag kallas "etik") är ett viktigt och aldrig förringat verktyg i hans psykologiska och litterära verktygsbod.

Min författares uttrycksform är maximer, aforismer, "tankar", och hans litterära ambition, oupplösligt förenad med genren, är knapphet, träffsäkerhet – gärna också överraskning och paradox, dock endast i den mån det inte förfalskar tanken eller tjänstgör som tomt glitter. Hans stora och svåra, ständigt återkommande men oftast avvisade frestelse är just att nyttja sin kvickhet och uppfinningsrikedom till att slänga fram sådant glitter.

Översättarens stora och svåra dilemma är att göra författaren full rättvisa – men heller inte mer – på ett språk och i en tid, där hans snabba och antydande signaler egentligen inte har stora förutsättningar att fungera. Genren förbjuder förklaringar. Ibland lockar en egen stilblomma, en paradox, en allitteration som *inte* hör hemma i originalet. De skall avvisas.

Gång på gång sköljer uppgivenheten in över sinnet som en tung, fräsande, oemotståndlig våg: verklig, hederlig, effektiv kommunikation, även med de bästa förutsättningar och de mest utprovade redskap, är en omöjlighet, och detta redan om man håller sig till det egna språket, där det handlar om det egna rummet. Är då försöket att överflytta något oåtkomligt till något ännu mer ouppnåeligt annat än ett dubbelt charlataneri? Svar: det är ändå alltid ett civiliserat spel; att fortsätta så väl man förmår, *som om* målet kunde uppnås, är ändå bättre än passivitet. Har min författare lyckats nå och beröra åtminstone *några* i sin språkvärld, är det mödan värt att göra vad man kan för att människor utanför den skall få så mycket av detta som möjligt – att som en hederlig hantverkare utföra ett arbete. Att odla sin kål. De som ger upp är för övrigt inte mer illa därän än att de talar och talar...

Min författare skrev under namnet Nicolas de Chamfort; han hette Sébastien Roch Nicolas, föddes 1740 och avled 1794 under tragiska omständigheter; de hade vållats av den stora revolutionen, som han först hyllat men sedan vågat kritisera. Det verk som väntade på att översättas utkom året efter hans död under titeln *Maximes et pensées, caractères et anecdotes*.

När mitt översättningsarbete påbörjats och fortgått en tid, visade det sig att en god kännare av författaren, hans språk och hans värld sedan länge arbetat med samma uppgift och närmade sig dess fullbordan. För två texter fanns inte utrymme. Därav rubriken: Rekviem över en begravd översättning.

Noter

¹ Nyttiga textsamlingar är H.J. Störig, *Das Problem des Übersetzens*, Darmstadt 1973 och W. Wilss (red.), *Übersetzungswissenschaft*, Darmstadt 1981

Femtokemi – snabbare är Fantomen

Eva Åkesson

1. Inledning

”Kemi, vetenskapen om materiella ämnens sammansättning, egenskaper och omvandling”, står det att läsa i Nationalencyklopedin om man slår upp ordet *kemi*. Men kan vetenskapen täcka in alla delar i definitionen av kemi? Kemiska ämnen är uppbyggda av molekyler, och dessa är i sin tur uppbyggda av atomer – det vet de flesta. Det finns i dag många tekniker för att bestämma sammansättning hos olika ämnen, vare sig de består av stora eller små molekyler. Men det är ofta inte tillräckligt att veta ett ämnes sammansättning för att ta reda på egenskaperna eller funktionen hos ämnet. Vi måste även ta reda på strukturen. Ämnen kan ha olika egenskaper trots att sammansättningen av molekylerna är identisk. Detta händer ibland även då de är uppbyggda av enbart samma slags atomer: Ett exempel är grafit, fullerener – kolbollar – och diamant, som alla består av kolatomer men har helt olika egenskaper. Ett annat exempel är proteiner. Men inte heller sammansättning och egenskaper är tillräckligt för att täcka hela området kemi. Vi måste även förstå hur omvandlingar sker. Molekyler och atomer kan reagera med varandra och omvandlas i en kemisk reaktion. Detta händer inte bara i provrör på laboratorier utan det sker hela tiden – i luften, sjöar, marken och inom oss i våra kroppar. Det sker i stort sett överallt hela tiden.

Ibland när jag får frågan: ”Vad är kemi?”, kan jag inte låta bli att svara: ”Allt”. Allt är det inte, men kemi är mycket!

Kemister vet så mycket om olika ämnens och molekylers egenskaper att de många gånger kan förutsäga vilka nya ämnen som bildas när de blandar olika kemikalier. Men vad säger det om hur en kemisk reaktion sker? Vi kan ta reda på hur reaktanterna – startmolekylerna – och produkterna – slutmolekylerna – ser ut och många av deras egenskaper. Många reaktioner sker i flera olika delsteg och en reaktion som vid första anblicken ser enkel ut kan ha ett mycket komplicerat förlopp med många mellansteg och intermediat – ”mellanmolekyler”. Men vad händer egentligen mellan start och slut, och på vilken tidskala sker de olika förloppen?

1.1 Bara början och slut

Professor Sture Forsén vid Lunds universitet liknade detta vid att gå på teater och titta på en märklig uppsättning av Hamlet. Åskådarna sätter sig bekvämt tillrätta

och ser inledningsscenen då huvudrollsinnehavarna presenteras – sedan faller ridån. När ridån öppnas igen visas slutscenen – det finns några överlevande och en del döda på scenen. Det är ingen enkel uppgift för åskådaren att försöka ta reda på vad som har hänt mellan första scenen och den sista! Detsamma gäller för kemisten: det är inte enkelt att lista ut hur reaktionen inträffade genom att bara veta start och slut – reaktanter och produkter! Inom området femtokemi försöker forskarna låta ridån vara uppe under själva reaktionen och följa reaktioner och förlopp när de sker. Med andra ord: vi försöker se hela pjäsen.

Vad krävs för att kunna följa en reaktion när den sker, exempelvis när en kemisk bindning bryts? Låt oss jämföra med fotografering. Skulle vi få för oss att fotografera en gevärskula som färdas med en hastighet av 1 000 m/s krävs det en slutartid på en miljondels sekund om kulan inte ska röra sig mer än någon millimeter under tiden vi tar fotografiet.

Hur är det då med atomer och molekyler? En rimlig uppskattning av hur snabbt de kan röra sig är 1000 m/s – ungefär i samma hastighet som gevärskulan. Använder vi samma slutartid kan atomerna hinna förflytta sig 1 millimeter. Det är ett gigantiskt avstånd med atomära mått mätt. Molekyler är ungefär i storleksordningen 1 nanometer. En nanometer är 10^{-9} m eller en miljondels millimeter. Bindningar mellan atomer i molekylerna är några Ångström ”långa” (10^{-10} m). För att kunna ”fotografera reaktioner” måste vi förbättra kamerans tidsupplösning med tio miljoner gånger så att slutartiden blir 100 femtosekunder (femto= 10^{-15}).

Det är svårt, nästan omöjligt, att ha en känsla för vad en femtosekund är. En sekund har vi en bra uppfattning om eftersom den motsvarar ungefär ett hjärtslag. För att få en uppfattning om hur kort en femtosekund är kan det vara illustrativt att vända på tidsskalan och fundera över hur lång tid 10^{15} sekunder är. Det blir 32 miljoner år – en ofattbar tidsrymd med tanke på att människan har funnits på jorden i 5-10 miljoner år. Nu finns det inte någon vanlig kamera med en slutartid som är 100 femtosekunder. I stället för en kamera använder vi oss därför av korta ljuspulser från lasrar både för att starta reaktionerna och för att studera förloppet.

2. Femtosekunder och kemi

Inom kemin fanns länge en utbredd uppfattning om att det inte existerade något intressant på snabbare tidsskala än nanosekunder – ungefär den tid det tar för molekyler i lösning att träffa på varandra. Men genom att tillämpa de nya tekniska landvinningarna inom kemin öppnades vägar för att ”se” reaktioners intermediat och så kallade ”transition states”, övergångstillstånd. Nu kunde klivet tas från att mäta reaktioners medelhastighet – kinetik – till studier av dynamiken.

En reaktions hastighet kan vara allt från delar av en sekund till många år! Att reaktioner har skilda hastigheter beror på att en del sällan kommer till rätt utgångsläge, andra oftare. Men när reaktionen väl har kommit till rätt utgångsläge,

går det snabbt. Detta utgångsläge kallas transition state. Detta innebär att om man ska studera reaktioner när de sker och ta reda på vad som kan påverka dem, måste man studera vad som händer på femtosekund tidskalan trots att reaktionshastigheterna kan vara mycket längre.

Konsekvensen av att använda korta pulser är att molekylära rörelser kan följas direkt när de inträffar och att elementära processer som brytning och bildande av bindningar kan studeras. Det här var en revolution inom kemin och 1999 års nobelpris i kemi gavs till Ahmed H. Zewail vid Caltech för hans studier av kemiska reaktioners övergångstillstånd med femtosekundspektroskopi. I ett av sina första femtokemiexperiment visade han hur man i realtid kunde följa hur ICN dissocierade till I och CN på 200 femtosekunder i gasfas. Zewail har studerat en lång rad reaktioner som sönderdelning av NaI, $C_2I_2F_4$ och cyklobutan. Metoden är inte begränsad till små molekyler i gasfas, utan har tillämpats på ytor, i lösning, polymerer och även i biologiska system. Nu är femtokemi, femtofysik och femtobiologi stora forskningsområden som har genomgått en explosionsartad utveckling.

2.1 Hur går det egentligen till?

Det som först och främst krävs för femtokemi är korta laserpulser. Laserpulserna genereras av ett lasersystem som består av flera lasrar för att få korta pulser med hög intensitet. Men våglängden – färgen – på laserljuset kan inte varieras hur som helst. Jag liknade femtokemi vid att kunna se en hel teaterpjäs – inte bara början och slutet. Nu kan vi likna möjligheten att bara kunna mäta vid en våglängd med

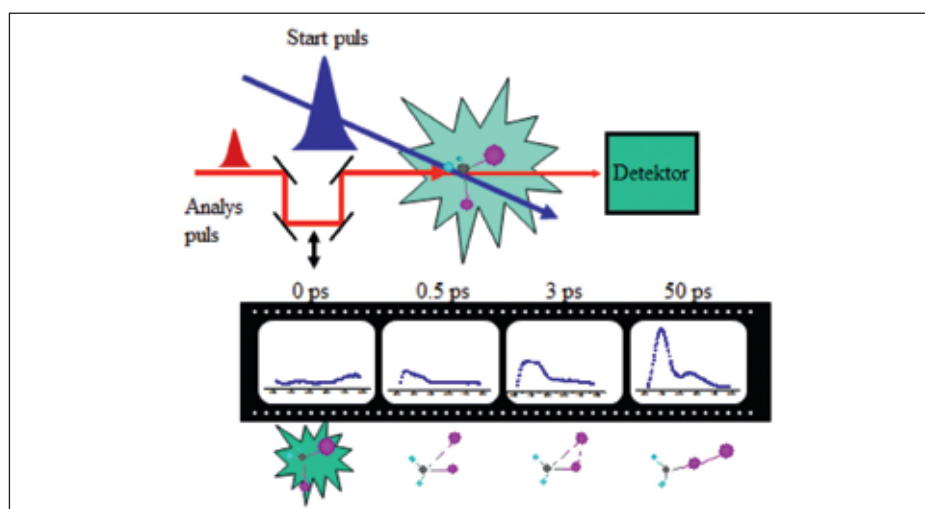

Bild 1: Här illustreras mätmetoden med att vi tar bilder av provet vid olika tider efter att reaktionen har startats av pumppulsen. Energi i form av en kort laserpuls startar reaktionen och sedan tar vi "bilder" av hur reaktionen fortlöper genom att skicka en ny laserpuls (analyspulsen) för att mäta hur molekylernas absorptions förändras med tiden. För att kunna följa reaktionen steg för steg, förlänger vi tiden mellan start och analyspuls.

att bara kika in genom en smal glipa i ridån. Genom att göra det möjligt att mäta vid många våglängder öppnas ridån mer och mer. I stället för att se aktörerna skymta förbi eller missa någon som är vid en annan del av scenen kan vi följa med hur de rör sig över hela scenen – om vi har lyckats öppna ridån. Vi måste kunna variera färgen på lasern för att kunna följa hela förloppet. Genom att tillämpa olika icke-linjära metoder, vitljusgenerering, frekvensför-dubbling och optiskt parametrisk förstärkning, kan ljus skapas från UV- till IR-området.

Ofta används mätmetoden ”pump-probe” (bild 1). En laserpuls startar reaktionen – pump – och sedan mäter en analyspuls – probe – hur förmågan att uppta ljus förändrats lite senare. Genom att starta båda pulserna samtidigt men låta analyspulsen färdas en lite längre väg till reaktionen kan analysen ske endast några femtosekunder efter att reaktionen startade. Genom att upprepa förloppet om och om igen med allt längre fördröjning får vi en ”film” av reaktionen. Nu är det inte en vanlig film vi får, utan absorptionsspektra vid olika tider av molekyler som deltar i reaktionen. Genom att studera hur utseendet ändras av spektrumet ser vi hur gamla aktörer försvinner och nya aktörer dyker upp på scenen och kan följa reaktionen när den sker. Med hjälp av pump-probetekniken har olika foto-inducerade reaktioner som dissociation, isomerisation, elektronöverföring och energiöverföring i otaliga olika system studerats.

3. Vad händer på några hundra femtosekunder?

”Pump-probe”-tekniken ställer ett krav på provet, nämligen att det kan absorbera ljus. Med hjälp av ”pump-probe”-tekniken har olika reaktioner såsom dissociation, isomerisation, elektronöverföring och energiöverföring i olika system studerats. Men det finns också andra snabba processer som sker på samma tidsskala – vare sig det sker en reaktion eller inte. När vi studerar olika reaktioner måste vi ha kunskap om vilka icke-reaktiva förlopp som sker och särskilt ta hänsyn till om förloppen påverkar själva reaktionen. För det första får molekylerna överskottsenergi när de aktiveras genom startpulsens. Molekylerna fördelar energin mellan sig och avger den sedan till omgivningen – det vill säga till lösningsmedlet eller till ett omgivande protein. Energifördelningen och avgivandet kallas för vibrationsrelaxation respektive kylning. Detta syns i analyspektrumet genom att topparna flyttar sig och blir smalare. För det andra har molekyler ett dipolmoment, en förskjutning av laddning i molekylens. Dipolmomentet förändras när molekylerna exciteras från grundtillståndet till ett exciterat tillstånd. I grundtillståndet är lösningsmedlet i jämvikt med molekylens dipolmoment. När dipolmomentet förändras genom absorptionen av fotonen från startpulsens, kommer lösningsmedlet att rotera och flytta på sig för att på nytt minimera energitillståndet. Denna minimering av energitillståndet kallas för solvatisering. Dess hastighet beror på lösningsmedlet; exempel på snabba lösningsmedel är vatten och acetonitril där

större delen av solvatiseringen sker på ungefär 100 femtosekunder. Elektronöverföringsreaktioner är ett exempel på en typ av reaktioner som påverkas starkt av solvatisering.

4. Att bryta en bindning

Bildandet och brytandet av bindningar är ett av de mest centrala områdena inom kemiska reaktioner. De flesta kemiska reaktioner innebär att en eller flera bindningar bryts eller bildas, men vad vet vi om hur det sker, på vilken tidsskala och vad som påverkar förloppet?

Dijodometanmolekylen CH_2I_2 är en av molekylerna vi har använt som modellsystem för att kunna studera brytningar av bindningar med hjälp av pump-probetekniken (bild 2). Bilden visar två potentialytor – vi kemister har en förkärlek att illustrera olika energinivåer på detta sätt. Den lägsta potentialytan – grundtillståndet – har ett minimum. Med det menas att det finns ett avstånd mellan atomerna i molekylen som är stabilare än andra. Molekylen gör en energivinst genom att ha atomerna vid detta avstånd.

När diiodometan absorberar en foton blir molekylen exciterad och hamnar på en högre potentialyta. Denna yta ser annorlunda ut – den liknar mer en utförsbacke. Vi kallar den för en repulsiv potentialyta. Nu finns det inte längre någon energivinst av att vara tillsammans och för att minimera energin i molekylen dissocierar jod. Om molekylen befinner sig i gasfas händer inte mycket

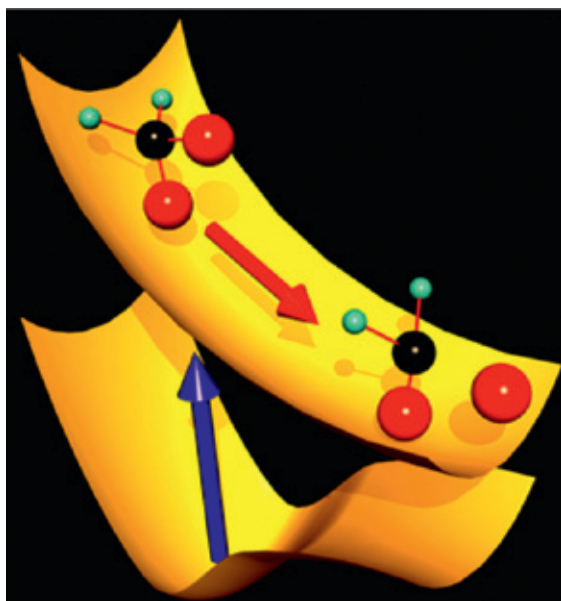

Bild 2: Bilden visar två potentialytor. Den lägsta potentialytan – grundtillståndet – har ett minimum. Molekylen är stabil där. När diiodometan absorberar en foton, vilket illustreras i figuren som en vertikal pil, blir molekylen exciterad och kommer att befinna sig på en högre elektronisk potentialyta. Denna yta ser annorlunda ut, det finns inget minimum utan den liknar mer en utförsbacke, med andra ord är det en repulsiv potentialyta. I fallet med dissociation av diiodometan i lösning visade det sig att jod som dissocierats, förutom att rekombineras, binder till den andra joden och det bildas en isomer, $\text{CH}_2\text{I}-\text{I}$. Själva dissociationen sker på ca 350 femtosekunder, bildandet av isomeren tar ca 1 ps och kylningen av isomeren sker på 10 ps. Bild Jose-Luis Alvarez.

mer, sannolikheten att fragmenten ska träffa på varandra igen är mycket liten. Vi har intresserat oss speciellt för hur en omgivning, lösningsmedel, påverkar förloppet. Då blir situationen annorlunda och efter dissociationen kan flera olika saker hända. De omgivande molekylerna kan agera som en bur och jod och resten av molekylerna kan träffas igen. Detta kallas för primär geminat rekombination. Lösningsmedlet (omgivningen) kan också påverka reaktionen på andra sätt. Potentialytorna kan förändras jämfört med gasfasen och då kan hela reaktionsförloppet bli annorlunda. I fallet med dijodometan har det visat sig att en jodatomen kommer att flytta sig från kolatomen till den andra jodatomen. Beroende på omgivningen stannar den där olika lång tid.

5. Från små molekyler till biologiska system

Snabba processer är inte begränsade till små molekyler utan finns även i stora biologiska system. Den viktigaste av dessa processer är fotosyntesen, naturens sätt att omvandla solenergi till kemisk energi. I fotosyntetiserande system finns solfångare eller antenner som har till uppgift att samla in och transportera energin till reaktionscentrumet. Om antennerna inte fanns skulle man kunna likna energiinfångningen vid att spela en ovanligt utmanande golfävling: om du inte får "hole in one" är det inte lönt att fortsätta spela. Och hur ofta får du "hole in one"?

I fotosyntesens antenner sitter klorofyllmolekyler som absorberar solljuset. I gröna växter finns det klorofyll *a* och *b* och i purpurbakterier finns det bakterioklorofyll *a*. På grund av små skillnader i strukturen och påverkan av omgivningen absorberar de olika klorofyllmolekylerna solljus vid olika våglängder. Det tar i genomsnitt inte mer än ca 100 ps, innan energin är infångad och lagrad i reaktionscentrum hos en purpurbakterie. Systemet har också en hög effektivitet: över 90 procent.

Genom att det finns dessa antenssystem som samlar in ljus höjs effektiviteten dramatiskt. En kritisk faktor är tiden. Energiöverföringen måste ske snabbt så andra processer inte hinner inträffa för att det ska vara en effektiv process. I naturliga system sker detta på tidsskalan femtosekund till pikosekund. Med andra ord: snabbast vinner! Kunskap om de här naturliga solfångarsystemen använder vi inom detta projekt för att lära oss och låta oss inspireras av naturen för att hitta effektiva artificiella antenssystem.

I naturliga antenssystem som till exempel finns i purpurbakterier, sitter molekylerna (bakterioklorofyll) som absorberar ljus i en ringstruktur som hålls uppe av proteiner. För att få en ordnad struktur artificiellt måste de ljusabsorberande molekylerna på något sätt sättas ihop. För att åstadkomma detta har vi använt oss av dendrimerer. Ordet kommer från det grekiska ordet *dendron* som betyder träd. Dendrimerer är en intressant grupp av makromolekyler som med sin regelbundna, trädliknande struktur har en potential att vara välfungerande solfångare.

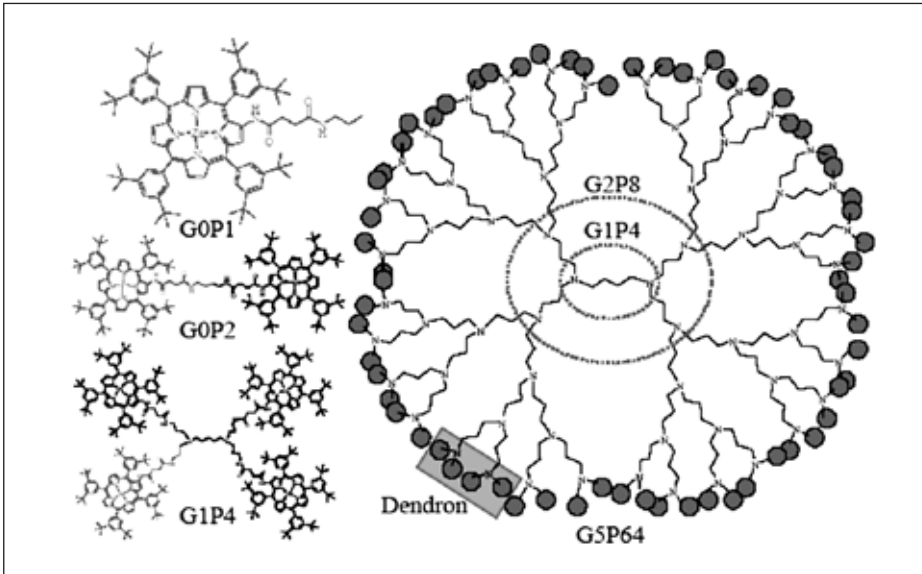

Bild 3: Monomer (G0P1), och dimer (G0P2), och första generationen dendrimer (G1P4) visas till vänster i bilden. En större dendrimer, femte generationen (G5P64), visas till höger.

Dessa kan syntetiseras i olika generationer som blir allt större med allt fler grenar. En typ av dendrimer som vi har använt oss av har Zn-porferiner längst ute på varje gren och den högsta generationen har 64 stycken (bild 3). Studier av Zn-porferin dendrimerna påvisar att det finns energiöverföring mellan de närmsta grannarna längst ute på trädgrenarna. Men för att vara en bra solfångare räcker det inte med ett eller två steg utan solenergin måste kunna transporteras över längre sträckor i flera steg. Från uppskattningar av avståndet vet vi att det minskar för de högre generationerna och molekyler får fler närmsta grannar. Då bör de kunna ha ett större antal molekyler som deltar i energiöverföringen, eftersom processen har ett mycket starkt beroende av avståndet. Ett annat angreppssätt att manipulera och försöka kontrollera energiöverföringen är att använda olika lösningsmedel som är "lämpliga" för porferiner.

6. Sammanfattning

Femtokemin har öppnat ett fönster genom vilket vi kan följa reaktioner när de sker och lära oss vad som påverkar och styr en reaktion. Med detta redskap kommer vi i framtiden kunna styra och kontrollera reaktioner.

Användandet av korta laserpulser har redan i dag många vitt skilda tillämpningsområden. Några exempel förutom de som redan har nämnts i den här artikeln är att få fram nya polymermaterial för optronikindustrin, cancerdiagnostik och -behandling och optisk mammografi. Femtokemi, femtofysik och femtobiologi

är fortfarande unga forskningsområden och i framtiden kommer vi med all säkerhet att få se tillämpningar, som vi tidigare inte ens har kunnat ana.

Inträdesföreläsning den 15 mars 2012.

Litteratur

Artikeln är, utöver följande källor, baserad på: Eva Åkesson: Femtokemi – snabbare än Fantomen. NFRs årsbok 2000. 103.

Larsen, J., Andersson, J., Polívka, T., Sly, J., Crossley, M. J., Sundström, V. & Åkesson, E.: Energy transfer and conformational dynamics in Zn-porphyrin dendrimers. *Chem. Phys Letters* 403 (1–3), 205–210 (2005)

Larsen, J., Brüggeman, B., Polívka, T., Maxwell, J. S., Crossley, J., Sundström, V. & Åkesson, E.: Energy Transfer within Zn-Porphyrin Dendrimers: A Study of the Singlet-Singlet Annihilation Kinetics. *J. Phys. Chem. A* 109 (47), 10654–10662 (2005)

Larsen, Jane, Brüggemann, Ben, Sly, Joseph, Crossley, Maxwell J., Sundström, Villy & Åkesson, Eva: Solvent Induced Control of Energy Transfer within Zn(II)-porphyrin Dendrimers. *Chem. Phys. Lett.* 433 (2006) 159–164

Tarnovsky, A., J.L. Alvarez, A. Yartsev, V. Sundström & E. Åkesson: Photodissociation dynamics of diiodomethane in solution. *Chem. Phys. Letters*, 312 (1999) 121

Åkesson, Eva, Tarnovsky, Alexander, Benkö, Gabor, Yartsev, Arkady & Sundström, Villy: Elementary reactions in the condensed phase: bond breaking, isomerisation and electron transfer. *Femtochemistry*. Eds. Schryver, Feyter, Schweitzer, (2001) 391

Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala 2011

Beskyddare

Hans Maj:t Konungen

Styrelse

Hederspreses	Professor Stig Strömholm
Preses	Professor Sverker Gustavsson
Vice preses	Professor Oloph Bexell
Sekreterare	Professor Gunnar Ingelman
Vice sekreterare	Professor Allan Gut
Skattmästare	Advokat Jörgen Sandström
Redaktör	Professor Lars-Gunnar Larsson
Intendent	Docent Kerstin Hulter Åsberg
Övr. ledamot	Professor Elisabeth Rynning
Suppleanter	Docent Satu Gröndahl
	Professor Caroline Liberg
	Docent Cecilia Bernsten
	Professor Ulf Magnusson

Granskningsnämnd

Preses eller vice preses	Professor Björn Smedby
Sekreteraren	Professor Christer Kiselman
Professor Kurt Johannesson	Professor Li Bennich-Björkman

Revisorer

<i>Ordinarie</i>	<i>Suppleanter</i>
Professor Tore Sigeman	Professor Kersti Hermansson
F universitetsdirektören	Laborator Lars Falk
Johnny Andersson	

Akademiens verksamhet under året

Ledamöter

Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala har under verksamhetsåret 2011 förlorat fyra ledamöter: Hans Hof som avled 25 januari, Bertil Almgren som avled 4 mars, Lennart Philipson som avled 26 juni och Carin Davidsson som avled den 17 juli. Inga nya arbetande ledamöter har blivit invalda under året. Som ständigt ledamot har Uppsala universitets tillträdande rektor, professor Eva Åkesson, valts in. Akademien består för närvarande av de 36 arbetande ledamöter, som stadgan föreskriver, samt 84 ständiga ledamöter, 17 svenska korresponderande ledamöter och 14 utländska korresponderande ledamöter.

Ordinarie sammanträden

ONSDAGEN DEN 16 MARS 2011 i Humanistiska fakultetens rum i Universitetet.

Närvarande: Preses herr Gustavsson, herrar Strömholm, Åqvist, Sigeman, Smedby, Lewin, J Andersson, Sedin, Ribbing, Frändberg, M Almgren, T Matsson, Boman, fru Johannisson, herrar Åsberg, Gut, fru Nilsén, herrar Ingelman, Engwall, Falk, Bexell, Nilsson, Ellegren, Sandström, Ottosson, fru ar Rynning, Marcusson, Liberg, Bernsten, Holmström, herr Bull, fru ar Haverling och Henrikson, dvs 33 ledamöter.

Årsredovisningen för år 2010 godkändes. Styrelsen beviljades ansvarsfrihet för sin medelsförvaltning under året.

Akademien beslöt att ur Stiftelsen Margit Bäckells Minnesfond, i enlighet med dess stadgar och styrelsens förslag, avsätta 147.114 kr till forskningsstipendier inom området hjärt- och kärlsjukdomar och 294.228 kr till Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala för vetenskaplig forskning och i övrigt för Vetenskapssamhällets ändamål.

Akademien beslöt i enlighet med styrelsens förslag att för 2011 avsätta 700.000 kr för bidrag till främjande av ledamöternas vetenskapliga förbindelser, vilket är ökning med 100.000 kr motiverad av akademiens ekonomiska ställning och dess primära syfte enligt stadgarnas §1 att ”främja vetenskaplig forskning” och ”understödja vetenskapliga forskningsföretag”.

Till medlemmar i valberedningen utsågs fru Johannisson samt herrar Börjesson, Lunell och Ribbing, med herr Ribbing som ordförande.

Herr Bull föreläste över ämnet ”Den svenska tryckfriheten – ett minne blott? Om dagens utmaningar för det svenska sättet att reglera det fria ordet”.

SÖNDAGEN DEN 22 MAJ 2011. Vårutflykten samlade 28 deltagare (16 ledamöter med 12 familjemedlemmar och gäster) för avfärd kl 9.00 från Carolina med buss till Engsö slott, som under 400 år ägdes av släkten Sparre och därefter från 1710 till 1971 av släkten Piper som bebodde slottet till 1959. Catharina Piper guidade med stor sakkunskap och entusiasm. Hon avtackades varmt av herr preses

som överlämnade akademiens jetong som minne av vårt besök. På slottet intogs Engsö-tallrik till lunch, varefter förhandlingarna hölls. Även slottskyrkan besågs innan färden gick vidare till Jazzens museum i Strömsholm. Här guidade museets eldsjäl Rolf Carvenius med stor inlevelse och humor, samt kryddat med anekdoter och musikaliska inslag på klarinett. Därefter återfärd till Uppsala med ankomst strax efter kl 17.

Närvarande: Preses herr Gustavsson, herrar Bengtsson, Lewin, Sedin, Ribbing, fru Johannisson, herr Gut, fruar Nilsén, Sanner, herr Ingelman, fru Sågvall Hein, herrar Rosenqvist, Falk, Nilsson, fruar Bernsten och Hasselberg.

I enlighet med priskommitténs enhälliga förslag beslöt akademien att till mottagare av 2011 års pris för framstående tvärvetenskapligt arbete utse docent Anders Ekström ”för nya kulturhistoriska perspektiv på hur utställningar, museer och medier levandegör utvecklingen inom teknik och medicin”.

LÖRDAGEN DEN 8 OKTOBER 2011 i Humanistiska fakultetens rum i Universitetet. Arbets- och högtidssammanträde.

Närvarande: Preses herr Gustavsson, herrar Sigeman, Johannesson, Smedby, Gräslund, J Andersson, Sedin, Ribbing, Groth, Boman, fruar Johannisson, Nilsén, Sanner, herrar Lunell, Ingelman, fru Sågvall Hein, herrar Rosenqvist, Engwall, Falk, Larsson, K Nilsson, fruar Marcusson, Liberg, herr Tysk, fruar Bernsten, Holmström, Hasselberg, Henrikson; dvs 28 ledamöter.

Till ordinarie ledamöter i styrelsen för tiden 2012 – 2013 omvaldes herr Bexell till vice preses, herr Gut till vice sekreterare, herr Larsson till redaktör och fru Rynning till ordinarie ledamot.

Till suppleant i styrelsen för tiden 2012 – 2013 omvaldes till fru Gröndahl och fru Bernsten.

Till ledamöter i Granskningsnämnden för perioden 2012 – 2013 omvaldes herr Smedby och fru Bennich-Björkman.

Till ordinarie revisorer för räkenskapsåret 2011 omvaldes herr J Andersson och nyvaldes herr Falk. Till dessas suppleanter omvaldes fru Hermansson och nyvaldes herr Tysk.

I högtidsmötets andra del höll herr preses högtidstal och utdelade akademiens pris för framstående tvärvetenskapligt arbete till Anders Ekström ”för nya kulturhistoriska perspektiv på hur utställningar, museer och medier levandegör utvecklingen inom teknik och medicin”. Pristagaren föreläste därefter över ämnet ”Katastrofens tid: Från Fukushima till Pompeji” varefter diskussion vidtog.

Den efterföljande middagen var anordnad på Villa Anna. I denna och i högtidsmötets andra del deltog även ledamöternas makor/makar samt särskilt inbjudna gäster, totalt 53 personer.

ONSDAGEN DEN 7 DECEMBER 2011 i Humanistiska fakultetens rum i Universitetet. Närvarande: Preses, herr Gustavsson, herrar Strömholm, Bengtsson, Lewin, Almgren, T Matsson, O Matsson, Åsberg, Gut, fru Sanner, herrar Ingelman,

Falk, Larsson, Bexell, Nilsson, Burman, fru Kytö, Marcusson, Liberg, Bernsten, Österdahl, Burman, herr Mähl och fru Henrikson, dvs 24 ledamöter.

Akademien beslöt att KVSU:s pris för tvärvetenskapligt arbete eller populärvetenskaplig insats för år 2012 skulle utdelas för tvärvetenskapligt arbete samt att prissumman skulle uppgå till 60.000 kr.

Fru Burman föreläste över ämnet ”Att skildra liv. Biografens plikter och författarens fantasier”.

Styrelsesammanträden

Styrelsen sammanträdde under år 2011 den 2 mars, 10 maj, 26 september och 1 december. Härvid har akademiens verksamhet och Stenhusets skötsel planerats och följts upp, samt förvaltningen av akademiens tillgångar bevakats. Ansökningar om bidrag till främjande av ledamöternas vetenskapliga förbindelser har behandlats och medlen (700.000 kr enl. ovan) avsatta för detta ändamål har fördelats.

Extra sammankomster

Under året har utöver de ordinarie sammanträdena fyra extra sammankomster hållits. Den 8 februari varvid 28 ledamöter diskuterade ämnet ”Antisemitism och islamofobi” med fil.dr Lars M. Andersson och docent Göran Larsson som inledare. Den 11 april varvid 21 ledamöter och en gäst diskuterade ämnet ”Antibiotikaresistensen ökar i världen – vad göra?” med professor Otto Cars och apotekare, farm.dr.h.c. Thomas Lönngren som inledare. Den 12 september varvid 27 ledamöter diskuterade ämnet ”Döda språk, men ändå så levande – Om latin och medellågtyska, och om nödvändigheten att studera äldre språkstadier för att förstå historien” med fru Haverling och herr Mähl som inledare. Den 14 november varvid 16 ledamöter diskuterade ämnet ”Ekonomisk och annan tillväxt” med inledningsanföranden av professor Per Krusell vid Institutet för internationell ekonomi, Stockholms universitet, och professor Sven-Eric Liedman vid institutionen för idé- och lärdomshistoria, Göteborgs universitet.

Den 20–21 oktober hölls symposiet ”Facts and findings on personal names – some European examples” till minne av KVSU:s grundare Ivar Modéer. Huvudarrangörer var professor Staffan Nyström och herr Larsson. Forskare, både yngre och äldre, från flera europeiska länder deltog och deras föredrag kommer att publiceras som en volym i Acta-serien.

Stenhuset

I matsalen som även utgör mötesrum har en ljud- och bildanläggning installerats. Detta innebär en stor bildskärm koppad till en dator i diskret teknikskåp för datorbaserade presentationer samt mikrofoner, förstärkare, högtalare och hörselslinga.

Förbättringar av allehanda detaljer som underlättar den praktiska skötseln och förskönar miljön har gjorts av husmor, t.ex. inköp av nya golvlampor som förbättrat belysningen i salongerna.

Söndagen den 28 augusti hölls öppet hus i Stenhuset, varvid trädgården och ett bildspel om Stenhuset visades för KVSU:s ledamöter med sällskap.

Konferens- och klubblokaler har använts för akademiens egna sammanträden och för andra sammankomster vid 46 tillfällen. De båda gästrummen har varit uthyrda under sammanlagt 63 nätter. Intendent har varit fru Hulter Åsberg. Husmor har varit fru Gunilla Bohlin.

Övrigt

Volym 38 av akademiens skrift *Annales* för verksamhetsåren 2009–2010 färdigställdes, trycktes och distribuerades under vårterminen 2011. Förutom verksamhetsberättelser och ledamotsförteckning innehåller den 160-sidiga volymen 12 artiklar av ledamöter och gästföreläsare.

Preses och sekreteraren deltog i den av universitetet ordnade uppvaktningen av herr Strömholm på dennes 80-årsdag den 16 september.

Uppsala den 31 december 2011

SVERKER GUSTAVSSON

GUNNAR INGELMAN

Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala 2012

Beskyddare

Hans Maj:t Konungen

Styrelse

Hederspreses	Professor Stig Strömholm
Preses	Professor Sverker Gustavsson
Vice preses	Professor Oloph Bexell
Sekreterare	Professor Gunnar Ingelman
Vice sekreterare	Professor Allan Gut
Skattmästare	Advokat Jörgen Sandström
Redaktör	Professor Lars-Gunnar Larsson
Intendent	Docent Kerstin Hulter Åsberg
Övr. ledamot	Professor Elisabeth Rynning
Suppleanter	Docent Satu Gröndahl
	Professor Caroline Liberg
	Docent Cecilia Bernsten
	Professor Ulf Magnusson

Granskningsnämnd

Preses eller vice preses	Professor Björn Smedby
Sekreteraren	Professor Christer Kiselman
Professor Kurt Johannesson	Professor Li Bennich-Björkman

Revisorer

<i>Ordinarie</i>	<i>Suppleanter</i>
F. universitetsdirektören	Professor Kersti Hermansson
Johnny Andersson	
Laborator Lars Falk	Professor Johan Tysk

Akademiens verksamhet under år 2012

Ledamöter

Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala har under verksamhetsåret 2012 förlorat två ledamöter: Erin Jucker-Fleetwood som avled 10 mars och Helmer Ringgren som avled 26 mars.

Fem arbetande ledamöter har av styrelsen överförts till klassen ständiga ledamöter: herrar Nyström, Rosenquist, Ugglå, Danielsson och Hansson.

Fem nya arbetande ledamöter har valts in vid ordinarie akademisammanträden: professor Ingela Nyström, docent Anna Sarkadi, professor Eva Mörk, professor Sven Widmalm och professor Erik Sjöquist.

Som ständiga ledamöter har valts in Staffan Nyström, professor i nordiska språk vid Uppsala Universitet och huvudarrangör för Vetenskapssamhällets Modéersymposium, samt Lars Wallentin, prof.em. och chef för Uppsala kliniska forskningscentrum.

Akademien består därefter vid årets slut av de 36 arbetande ledamöter som stadgan föreskriver, samt 89 ständiga ledamöter, 17 svenska korresponderande ledamöter och 13 utländska korresponderande ledamöter.

Ordinarie sammanträden

TORSDAGEN DEN 15 MARS 2012 i Humanistiska fakultetens rum i Universitetet. Närvarande: Preses herr Gustavsson, herrar Holmdahl, Elmevik, Smedby, Lewin, J Andersson, Sedin, Ribbing, Boman, Gut, fru Nilsén, herrar Ingelman, Rosenqvist, Falk, Larsson, Bexell, Ellegren, Sandström, fruar Hulter Åsberg, Wäckelgård, herrar Burman, Spaak, Ottosson, fruar Marcusson, Liberg, herr Tysk, fru Burman, herr Måhl, fru Åkesson; dvs. 29 ledamöter.

Den nya ledamoten fru Åkesson tog inträde i akademien.

Årsredovisningen för år 2011 godkändes. Styrelsen beviljades ansvarsfrihet för sin medelsförvaltning under året.

Akademien beslöt att ur Stiftelsen Margit Bäckells Minnesfond, i enlighet med dess stadgar och styrelsens förslag, avsätta 329.694 kr till forskningsstipendier inom området hjärt- och kärlsjukdomar och 659.388 kr till Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala för vetenskaplig forskning och i övrigt för Vetenskapssamhällets ändamål.

Akademien beslöt i enlighet med styrelsens förslag att för 2012 avsätta 700.000 kr för bidrag till främjande av ledamöternas vetenskapliga förbindelser.

Till medlemmar i valberedningen utsågs fru Johannisson samt herrar Börjesson, Lunell och Ribbing, med herr Ribbing som ordförande.

Fru Åkesson föreläste över ämnet "Femtokemi – snabbare än Fantomen".

SÖNDAGEN DEN 27 MAJ 2012. Vårutflykten samlade 25 deltagare för avfärd kl 9.00 från Carolina med buss till Cedergrenska tornet i Stocksund och Institut Mittag-

Leffler i Djursholm. Det märkliga tornet började byggas 1896 av Albert Gotthard Nestor Cedergren, som i början av 1900-talet fullbordade fyra av tio planerade våningsplan, samt Riddarsalen och en blindvåning på sjätte våningen. Först på 1990-talet återupptogs byggandet efter att Danderyds kommun köpt fastigheten, som nu används för visningar och arrangemang. Vetenskapssamhället beundrade först från tornets takterrass den fantastiska utsikten över stora delar av Stockholm och fick en humoristisk guidning av tornets olika salar. I en av dessa intogs lunch och hölls förhandlingarna.

Institut Mittag-Leffler är världens äldsta forskningsinstitut för matematik. Det grundades 1916 av Gösta Mittag-Leffler och hans hustru Signe, som donerade sin magnifika villa med tillhörande enastående bibliotek för detta ändamål. Mittag-Leffler var en av den svenska matematikens mest inflytelserika forskare och hade goda kontakter med dåtidens ledande matematiker. Han var även affärsman och något av en renässansmänniska med intressen i politik och konst, vilket avspeglas i villan som blev institutionsbyggnad. Vetenskapssamhället guidades av institutets chef, professor Ari Laptev, som berättade om verksamheten. Unga forskare och internationella stjärnor inbjuds för att under en termin arbeta inom ett i förväg utvalt forskningsområde. Man ger även ut tidskriften *Acta Mathematica*, som grundats av Mittag-Leffler 1882 och är en av världens äldsta och främsta matematiktidskrifter.

Återfärd med buss till Uppsala med ankomst kl 17.

Närvarande: Preses herr Gustavsson, herrar Johannesson, Bengtsson, Lewin, Ribbing, Gut, fru Sanner, herr Ingelman, fru Sågvall Hein, herrar Rosenqvist, Falk, Nilsson, fru Hulter Åsberg, herr Spaak, fruvar Holmström och Hasselberg; dvs. 16 ledamöter.

I enlighet med priskommitténs enhälliga förslag beslöt akademien att 2012 års pris för framstående tvärvetenskapligt arbete ska tilldelas professor Göran Dahlbäck och professor Olle Ferm gemensamt för skapande och utveckling av Stockholms medeltidsseminarium till ett mångvetenskapligt forum som under tre decennier nydanat svensk medeltidsforskning.

MÅNDAGEN DEN 8 OKTOBER 2012 i Humanistiska fakultetens rum i Universitetet. Arbets- och högtidssammanträde.

Närvarande: Preses herr Gustavsson, herrar Strömholm, Åqvist, Johanneson, Frängsmyr, Lindblom, Smedby, Gräslund, Andrae, Lewin, J Andersson, Sedin, Ribbing, Groth, M Almgren, fru Hedlund, herrar Boman, Håstad, fru Johannisson, herr Sundqvist, fru Nilsén, herrar Possnert, Lunell, Ingelman, fru Sågvall Hein, herrar Rosenqvist, Engwall, Falk, Larsson, Bexell, Borgehammar, K Nilsson, U Lundgren, Sandström, fru Bennich-Björkman, herr Ottosson, fruvar Sahlin, Liberg, Holmström, Hasselberg, Haverling, Henrikson och herr Nyström; dvs. 43 ledamöter.

Den nya ledamoten herr Nyström tog inträde i akademien.

Till ordinarie ledamöter i styrelsen för tiden 2013 – 2014 omvaldes herr Gustavsson till preses, herr Ingelman till sekreterare, herr Sandström till skattmästare och fru Hultér Åsberg till intendent. Fru Liberg valdes till ordinarie ledamot för 2013 i ett fyllnadsval.

Till suppleant i styrelsen för tiden 2013 – 2014 valdes herrar Magnusson och Mähl.

Till ledamöter i Granskningsnämnden för perioden 2013 – 2014 omvaldes herrar Kiselman och Johannesson.

Till ordinarie revisorer för räkenskapsåret 2012 omvaldes herrar J Andersson och Falk. Till dessas suppleanter omvaldes fru Hermansson och herr Tysk.

I högtidsmötets andra del höll herr preses högtidstal och utdelade akademiens pris för framstående tvärvetenskapligt arbete till professorerna Göran Dahlbäck och Olle Ferm ”för skapande och utveckling av det mångvetenskapliga medeltidsseminariet som nydanat svensk medeltidsforskning”. Pristagarna gav var sin föreläsning, Göran Dahlbäck om ”Medeltidsseminariets bakgrund och tillkomst” och Olle Ferm om ”Humor vad är det, och fanns den under medeltiden?”, vilket stimulerade den efterföljande diskussionen.

Den efterföljande middagen var anordnad på Villa Anna. I denna och i högtidsmötets andra del deltog även ledamöternas makor/makar samt särskilt inbjudna gäster, totalt 79 personer.

ONSDAGEN DEN 5 DECEMBER 2012 i Humanistiska fakultetens rum i Universitetet.

Närvarande: Preses herr Gustavsson, herrar Strömholm, Elmevik, Smedby, Lindahl, J Andersson, T Matsson, Gut, Ingelman, Falk, Larsson, Bexell, Nilsson, fruar Bennich-Björkman, Kytö, Burman, Henrikson, Nyström; dvs. 18 ledamöter.

Akademien beslöt att KVSU:s pris för tvärvetenskapligt arbete eller populärvetenskaplig insats för år 2013 skulle utdelas för populärvetenskaplig insats samt att prissumman skulle uppgå till 60.000 kr.

Föreläste fru Henrikson över ämnet ”Litteratur i politikens tjänst: Om det svenska stödet för grekisk självständighet på 1820-talet”.

Styrelsesammanträden

Styrelsen sammanträdde under år 2012 den 1 mars, 9 maj, 25 september och 27 november. Härvid har akademiens verksamhet och Stenhusets skötsel planerats och följts upp, samt förvaltningen av akademiens tillgångar bevakats. Ansökningar om bidrag till främjande av ledamöternas vetenskapliga förbindelser har behandlats och medlen (700.000 kr enl. ovan) avsatta för detta ändamål har fördelats.

Extra sammankomster

Under året har utöver de ordinarie sammanträdena fyra extra sammankomster hållits. Den 8 februari varvid 26 ledamöter diskuterade ämnet "Vetenskap och beprövad erfarenhet" i ett vidare perspektiv med inledningsanföranden av professor Sven Ove Hansson, KTH, och fru Rynning. Den 17 april varvid 23 ledamöter diskuterade ämnet "Zoonoser - globala och nationella folkhälsorisker" med inledningar av Lars Engstrand, läkare och professor i smittskydd vid Karolinska Institutet, och fru Boqvist. Den 18 september varvid 27 ledamöter diskuterade ämnet "Higgs-partikeln äntligen upptäckt!? När, var, hur och vad innebär det?" efter inledningsanföranden av herrar Danielsson och Ingelman. Den 13 november varvid 32 ledamöter diskuterade ämnet "Akademisk språkpolitik" med inledningsanföranden av universitetskansler Lars Haikola och Lena Ekberg, professor i nordiska språk vid Lunds Universitet.

Stenhuset

Förbättringar av allehanda detaljer som underlättar den praktiska skötseln, t.ex. i kök och serveringsrum, och förskönar miljön i salongerna har gjorts av husmor. Konferens- och klubblokaler har använts för akademiens egna sammanträden och för andra sammankomster vid 35 tillfällen. De båda gästrummen har varit uthyrda under 19 nätter. Intendent har varit fru Hulter Åsberg. Husmor har varit fru Gunilla Bohlin.

Övrigt

Arbete med volym 39 av akademiens skrift *Annales* för verksamhetsåren 2011-2012 har utförts inför dess tryckning och distribuering under vårterminen 2013. En ny volym i *Acta*-serien baserad på Modéer-symposiet om personnamn i ett europeiskt perspektiv har färdigställts och sänts för tryckning varefter distribuering sker våren 2013.

Uppsala den 31 december 2012

SVERKER GUSTAVSSON

GUNNAR INGELMAN

Kungl. Vetenskapssamhällets i Uppsala ledamöter

- Ackerman, James S.*, Ph.D., professor i Fine Arts vid Harvard University, f. 1919, inv. 1980, utländsk korresponderande ledamot. – Fogg Art Museum, Harvard University, Cambridge, Mass. 02138, USA.
- Ahlström, Karl-Georg*, fil. dr, professor emeritus i praktisk pedagogik, f. 1929, inv. 1971, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1984. – Stenbergsvägen 1 A, 752 41 Uppsala. karl-georg.ahlstrom@edu.uu.se
- Albin, Cecilia*, Ph.D., professor i freds- och konfliktforskning, f. 1957, inv. 2006, arbetande ledamot. – Övre Slottsgatan 14 A, 753 10 Uppsala. Cecilia.Albin@pcr.uu.se
- Almgren, Mats*, tekn. dr, professor i fysikalisk kemi, f. 1940, inv. 1987, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2005. – Noreens väg 70, 752 63 Uppsala. almgren7@hotmail.se
- Andersson, Johnny*, fil. kand., f.d. universitetsdirektör, f. 1935, inv. 1984, ständig ledamot. – Rosenvägen 41, 752 52 Uppsala. Johnny.321276@telia.com
- Andræ, Carl Göran*, fil. dr, professor emeritus i historia, särskilt de svenska folkrelsernas historia, f. 1930, inv. 1980, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1998. – Slöjdgatan 17, 752 38 Uppsala.
- Barbee, Troy W., Jr.*, Ph. D. professor vid Lawrence Livermore National Laboratory, inv. 2000, utländsk korresponderande ledamot. – 7000 East Avenue, Livermore, CA 94550-9234, USA. barbee2@llnl.gov
- Bengtsson, Bertil*, jur. dr, fil. kand., justitieråd, f. 1926, inv. 1977, svensk korresponderande ledamot. – Wallingatan 1, 752 24 Uppsala. bertil.bengtsson1@telia.com
- Bennich-Björkman, Li*, fil. dr, skytteansk professor i vältalighet och statskunskap, f. 1960, inv. 2004, arbetande ledamot. – Valvgatan 4, 753 10 Uppsala. Li.Bennich-Bjorkman@statsvet.uu.se
- Bergqvist, David*, med. dr, professor i kärnkirurgi, f. 1941, inv. 2005, ständig ledamot. – Alvägen 7 C, 191 33 Sollentuna.
- Bergson, Göran*, fil. dr, professor emeritus i organisk kemi, f. 1934, inv. 1978, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1998. – Malma Ringväg 58, 752 45 Uppsala. qtpgoran@gmail.com
- Bergström, Lars*, fil. dr, professor emeritus i praktisk filosofi vid Stockholms universitet, f. 1935, inv. 1976, förutv. arbetande ledamot, svensk korresponderande ledamot. – Reimersholmsgatan 39, 117 40 Stockholm. lars.bergstrom@philosophy.su.se

- Bernsten, Cecilia*, farm. dr, docent i hälso- och sjukvårdsforskning, f. 1950, inv. 2007, svensk korresponderande ledamot. – Lindsbergsgatan 11 B, 752 40 Uppsala. cecilia.bernsten@klotblix.se
- Bexell, Oloph*, teol. dr, professor i kyrkovetenskap, f. 1947, inv. 2000, arbetande ledamot. *Akademiens vice preses*. – Geijersgatan 18 A, 752 26 Uppsala. Oloph. Bexell@teol.uu.se
- Boman, Gunnar*, med. dr, professor i medicin, särskilt lungmedicin, f. 1941, inv. 1989, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2005. – Åsgränd 3, 753 10 Uppsala. gunnar.boman@medsci.uu.se
- Boqvist, Sofia*, vet. med. dr, docent i infektionsepidemiologi, f. 1972, inv. 2010, arbetande ledamot. – Eva Lagerwalls väg 18, 756 43 Uppsala. Sofia.Boqvist@slu.se
- Borgehammar, Stephan*, teol. dr, forskare i kyrkovetenskap, f. 1958, inv. 2000, förutv. arbetande ledamot, svensk korresponderande ledamot 2001. – Betesvägen 58, 240 10 Dalby. Stephan.Borgehammar@teol.lu.se
- Borgen, Peder*, teol. dr, professor emeritus i religionsvetenskap vid universitetet i Trondheim f. 1928, inv. 1985, utländsk korresponderande ledamot. – Nannestadgt. 3, N-2000 Lillestrøm, Norge. peder.borgen@hf.ntnu.no
- Broberg, Gunnar*, fil. dr, professor i idé- och lärdoms historia, f. 1942, inv. 1982, förutv. arbetande ledamot, svensk korresponderande ledamot 1991. – Östervångsvägen 34, 224 60 Lund. gunnar.broberg@kultur.lu.se
- Bull, Tomas*, jur. dr, professor i konstitutionell rätt, f. 1965, inv. 2009, arbetande ledamot. – Malma Ringväg 60 B, 756 45 Uppsala. Thomas.Bull@jur.uu.se
- Burman, Carina*, fil. dr, docent i litteraturvetenskap, f. 1960, inv. 2009, arbetande ledamot. – Börjegatan 7, 743 13 Uppsala. carina.burman@littvet.uu.se
- Burman, Lars*, fil. dr, professor i litteraturvetenskap, f. 1958, inv. 2003, arbetande ledamot. – Börjegatan 7, 743 13 Uppsala. lars.burman@ub.uu.se
- Bäckström, Gunnar*, fil. dr, professor emeritus i fysik vid universitetet i Umeå, f. 1922, inv. 1966, förutv. korresponderande ledamot, ständig ledamot 1980. – Mäster Nilsgatan 2, 4 tr, Malmö. gunnar.backstrom@physics.umu.se
- Börjesson, Erik*, fil. dr, professor i psykologi, f. 1943, inv. 1986, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2003. *Erhöll 1999 Akademiens förtjänstmedalj*. – Besmansvägen 9, 756 47 Uppsala. erik.bor@hotmail.com; erik.borjesson@psyk.uu.se
- Carlsson, Märten*, agr. lic., professor emeritus i trädgårdsodlingens företagsekonomi, f. 1936, inv. 1983, ständig ledamot. – Briggatan 17, 234 42 Lomma. marten.carlsson@adm.slu.se
- Dahlström, Gunnar*, med. dr, professor emeritus i medicin, särskilt lungmedicin, f. 1915, inv. 1974, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1986. – Kyrkogårdsgatan 11, 752 35 Uppsala.

- Danielsson, Ulf*, fil. dr, professor i teoretisk fysik, f. 1964, inv. 2000, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2012. – Hällbygatan 34 B, 752 28 Uppsala. ulf.danielsson@physics.uu.se
- Edqvist, Lars-Erik*, vet. med. dr, professor i klinisk kemi, generaldirektör vid Statens Veterinärmedicinska Anstalt, f. 1942, inv. 1993, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2008. – Eva Lagerwalls väg 20, 3 tr, 756 43 Uppsala. lars-erik.edqvist@adm.slu.se
- Edwards, Katarina*, fil. dr, professor i fysikalisk kemi, f. 1957, inv. 2003, arbetande ledamot. – Björkgatan 5 K, 753 28 Uppsala. katarina.edwards@fki.uu.se
- Ellegren, Hans*, fil. dr, professor i evolutionsbiologi, f. 1962, inv. 2001, arbetande ledamot. – Eriksbergsvägen 19 C, 752 39 Uppsala. Hans.Ellegren@ebc.uu.se
- Elmevik, Lennart*, fil. dr, professor emeritus i nordiska språk, f. 1936, inv. 1971, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1984. – Vasagatan 1 C, 753 13 Uppsala. lennart.elmevik@telia.com
- Englund, Peter*, fil. dr, f. 1957, inv. 1993, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2009. – Dragarbrunnsgatan 63 C, 753 20 Uppsala.
- Engwall, Lars*, fil. dr, professor i företagsekonomi, f. 1942, inv. 1999, ständig ledamot. – Lilla Frescativägen 4 D, 104 05 Stockholm. lars.engwall@fek.uu.se
- Eriksson, Erik*, fil. dr, professor emeritus i hydrologi, f. 1917, inv. 1969, svensk korresponderande ledamot. – Glimmervägen 4 A, 752 41 Uppsala. erik1917@hotmail.com
- Eriksson, Tage*, fil. dr, professor emeritus i fysiologisk botanik, f. 1926, inv. 1979, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1993. – Tuskaftsvägen 9, 752 57 Uppsala. tageeriksson@hotmail.com
- Falk, Lars*, tekn. dr, laborator vid Försvarets Forskningsanstalt, f. 1948, inv. 1999, svensk korresponderande ledamot. – Tegnérgatan 34 B, 752 27 Uppsala. lars.falk@foi.se
- Fries, Sigurd*, fil. dr, professor emeritus i svenska språket, särskilt nusvenska, vid universitetet i Umeå, f. 1924, inv. 1970, svensk korresponderande ledamot. – Axtorpsvägen 4, 903 37 Umeå.
- Frändberg, Åke*, jur. dr, fil. kand., professor i allmän rättslära, f. 1937, inv. 1985, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2003. – Stavkärnvägen 5, 756 47 Uppsala. Ake.Frandberg@jur.uu.se
- Frängsmyr, Tore*, fil. dr, professor i vetenskapshistoria, f. 1938, inv. 1973, förutv. arbetande ledamot, förutv. korresponderande ledamot, ständig ledamot 1987. – Gråbergsvägen 7 A, 752 40 Uppsala. tore.frangsmyr@idehist.uu.se
- Gíslason, Thórarinn*, med. dr, docent i lungmedicin, f. 1951, inv. 2001, utländsk korresponderande ledamot. – Lindarflöt 17, IS-210 Gardabær, Island.

- Gordh, Torsten*, med. dr, docent i anesthesiologi och intensivvård, f. 1951, inv. 2004, arbetande ledamot. – Döbelnsgatan 26 C, 752 37 Uppsala. torsten.gordh@surgsci.uu.se
- Groth, Torgny*, fil. dr, docent i biomedicinsk systemanalys, f. 1940, inv. 1986, förutv. arbetande ledamot, ständigt ledamot 2005. – Döbelnsgatan 24, 752 37 Uppsala. torgny.groth@medsci.uu.se
- Gräslund, Bo*, fil. dr, professor emeritus i arkeologi, särskilt nordeuropeisk, f. 1934, inv. 1978, förutv. arbetande ledamot, ständigt ledamot 1992. – Norra Parkvägen 4 B, 752 45 Uppsala. bo.graslund@arkeologi.uu.se
- Gröndahl, Satu*, fil. dr, docent i finsk-ugriska språk, f. 1957, inv. 2006, arbetande ledmot. – Folkungagatan 28 A, 753 36 Uppsala. satu.grondahl@valentin.uu.se
- Gulbrandsen, Odd*, agr. dr, professor emeritus i lantbrukets marknadslära, f. 1923, inv. 1962, förutv. arbetande ledamot, ständigt ledamot 1969. – 23 Chemin des Crets-de-Pregny, CH-1218 Grand Saconnex (Genève), Schweiz.
- Gustafsson, Bengt*, fil. dr, professor i astronomi, f. 1943, inv. 1982, förutv. arbetande ledamot, ständigt ledamot 2000. – Ewa Lagerwalls väg 24, 756 43 Uppsala. bengt.gustafsson@physics.uu.se
- Gustavsson, Sverker*, fil. dr, professor i statskunskap, f. 1940, inv. 1977, förutv. arbetande ledamot, ständigt ledamot 1992. *Akademiens preses*. – Eriksbergsvägen 7 D, 752 39 Uppsala. Sverker.Gustavsson@statsvet.uu.se
- Gut, Allan*, fil. dr, professor i matematisk statistik, f. 1944, inv. 1992, förutv. arbetande ledamot, ständigt ledamot 2006. – Celsiusgatan 8, 752 31 Uppsala. allan.gut@math.uu.se
- Hagekull, Berit*, fil. dr, professor i psykologi, särskilt utvecklingspsykologi, f. 1944, inv. 2002, arbetande ledamot. – Vängelinsvägen 4 B, 743 40 Uppsala. Berit.Hagekull@psyk.uu.se
- Hallberg, Anders*, fil. dr, professor i läkemedelskemi, inv. 2004, ständigt ledamot. – Björklundavägen 4, 756 46 Uppsala. Anders.Hallberg@orgfarm.uu.se
- Hambraeus, Gunnar*, tekn. dr, professor emeritus, f. 1919, inv. 1976, ständigt ledamot. – Bergsbovägen 5, 191 35 Sollentuna. gunnar@hambraeus.se
- Hanau, Peter*, jur. dr, professor i arbetsrätt och civilrätt vid Albertus-Magnus-universitetet i Köln, f. 1935, inv. 1987. – Simonswiese 9, D-514 27 Bergisch-Gladbach 3, Tyskland.
- Hansson, Mats G.*, fil. kand., teol. dr, professor i biomedicinsk etik, f. 1952, inv. 2001, förutv. arbetande ledamot, ständigt ledamot 2012. – Kyrkogårdsgatan 19, 753 12 Uppsala. mats.hansson@crb.uu.se
- Hartman, Lars*, teol. dr, fil. mag., professor emeritus i nya testamentets exegetik, f. 1930, inv. 1973, förutv. arbetande ledamot, ständigt ledamot 1991. *Erhöll 1991 Akademiens förtjänstmedalj*. – Tuvängsvägen 4, 752 45 Uppsala. lars.hartman@teol.uu.se

- Hasselberg, Ylva*, fil. dr, professor i ekonomisk historia, f. 1967, inv. 2010, arbetande ledamot. – Svartbäcksgatan 100 B, 753 35 Uppsala. Ylva.Hasselberg@ekhist.uu.se
- Haverling, Gerd*, fil. dr, professor i latin, f. 1955, inv. 2010, arbetande ledamot. – Götgatan 12 B, 753 15 Uppsala. Gerd.Haverling@lingfil.uu.se
- Hedlund, Monica*, fil. dr, professor i latin, f. 1940, inv. 1988, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2005. – Timjansgatan 125, 754 47 Uppsala. Monica.Hedlund@lingfil.uu.se
- Henrikson, Paula*, fil. dr, docent i litteraturvetenskap, f. 1975, inv. 2010, arbetande ledamot. – Malma skogsväg 2, 756 45 Uppsala. Paula.Henrikson@littvet.uu.se
- Hermansson, Kersti*, fil. dr, professor i oorganisk kemi, f. 1951, inv. 1988, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2005. – Sibyllegatan 7 C, 752 31 Uppsala. Kersti.Hermansson@mkem.uu.se
- Hollander, Jack Marvin*, Ph.D., B.Sc., Senior Staff Member vid University of California, f. 1927, inv. 1962, utländsk korresponderande ledamot. – Energy and Resources Group, Bldg T-4, University of California, Berkeley, CA 94720, USA.
- Holmdahl, Martin H:son*, med. dr, professor emeritus i anesthesiologi, f. 1923, inv. 1964, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1977. – Döbelnsgatan 26 A, 752 37 Uppsala. Martin.Holmdahl@surgsci.uu.se
- Holmström, Inger*, fil. dr, docent i vårdvetenskap, f. 1960, inv. 2008, arbetande ledamot. – Danmark Söderby, 755 98 Uppsala. inger.holmstrom@pubcare.uu.se
- Hult, Jan*, tekn. dr, professor emeritus i hållfasthetslära vid Chalmers Tekniska Högskola, f. 1927, inv. 1993, svensk korresponderande ledamot. – Villavägen 8, 443 32 Lerum.
- Hulter Åsberg, Kerstin*, med. dr, docent i internmedicin, f. 1944, inv. 2003, arbetande ledamot. *Akademiens intendent*. – Götgatan 3, 753 15 Uppsala. kerstin.hulter.asberg@neuro.uu.se
- Håstad, Torgny*, jur. dr, professor i civilrätt, justitieråd, f. 1943, inv. 1990, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2006. – Tuvångsvägen 10, 756 45 Uppsala. t.hastad@telia.com
- Härdelin, Alf*, teol. dr, professor, docent i praktisk teologi med kyrkorätt, f. 1927, inv. 1995, ständig ledamot. – Klockargatan 12, 752 20 Uppsala. alf.hardelin@comhem.se
- Ingelman, Gunnar*, fil. dr, professor i subatomär fysik, f. 1952, inv. 1997, arbetande ledamot. *Akademiens sekreterare*. – Vårdsätravägen 161, 756 55 Uppsala. gunnar.ingelman@physics.uu.se
- Jeffner, Anders*, teol. dr, fil. mag., professor emeritus i tros- och livsåskådningsvetenskap, f. 1934, inv. 1985, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2003. – Storforsplan 5, 123 47 Farsta. ajeffner@hotmail.com

- Johannesson, Kurt*, fil. dr, professor emeritus i retorik, f. 1935, inv. 1972, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1984. – Blåhakevägen 11, 752 52 Uppsala.
- Johannisson, Karin*, fil. dr, professor i idé- och lärdomshistoria, f. 1944, inv. 1991, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2006. – Celsiusgatan 8, 752 31 Uppsala. Karin.Johannisson@idehist.uu.se
- Kiselman, Christer*, fil. dr, professor i matematik, f. 1939, inv. 1983, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2000. – Tuvängsvägen 38, 756 45 Uppsala. christer@kiselman.eu
- Klinge, Matti*, fil. dr, professor emeritus i historia vid Helsingfors universitet, f. 1936, inv. 1983, utländsk korresponderande ledamot. – Ulrikagatan 3 A 4, FIN-00140 Helsingfors. matti.klinge@welho.com
- Kullander, Sven*, fil. dr, professor emeritus i högenergifysik, f. 1936, inv. 1990, ständig ledamot. – Östra Ågatan 53, 753 22 Uppsala. sven.kullander@physics.uu.se
- Kytö, Merja*, fil. dr, professor i engelska språket, f. 1953, inv. 2004, arbetande ledamot. – Språkvetenskapligt centrum, Box 636, 751 20 Uppsala. Merja.Kyto@engelska.uu.se
- Lando, Ole*, Dr.jur., professor emeritus i internationell rätt vid handelshögskolan i Köpenhamn, f. 1922, inv. 1973, utländsk korresponderande ledamot. – Skovloddén 26, DK-3840 Holte, Danmark.
- Larsson, Lars-Gunnar*, fil. dr, professor i finsk-ugriska språk, f. 1947, inv. 1999, arbetande ledamot. *Akademiens redaktör*. – Fyrisvallsgatan 8 B, 752 20 Uppsala. larsson.larsgunnar@gmail.com
- Lehto, Olli*, fil. dr, professor emeritus i matematik, kansler vid Helsingfors universitet, f. 1925, inv. 1990, ständig ledamot. – Riddaregatan 3 A 7, FIN-00170 Helsingfors, Finland. Olli.Lehto@helsinki.fi
- Lewin, Leif*, fil. dr, skytteansk professor i vältalighet och statskunskap, f. 1941, inv. 1981, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1998. – Skolgatan 31, 753 11 Uppsala. Leif.Lewin@statsvet.uu.se
- Liberg, Caroline*, fil. dr, professor i utbildningsvetenskap, f. 1951, inv. 2006, arbetande ledamot. – Portalgatan 13, 754 23 Uppsala. caroline.liberg@edu.uu.se
- Lindahl, Ulf*, med. dr, professor i medicinsk och fysiologisk kemi, f. 1940, inv. 1983, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2000. – Torgvägen 7, 756 46 Uppsala. ub.lindahl@telia.com
- Lindberg, Sten*, fil. dr h. c., förste bibliotekarie vid Kungl. Biblioteket, f. 1914, inv. 1978, svensk korresponderande ledamot. – Erstagatan 31, 116 36 Stockholm.
- Lindblom, Per Henrik*, jur. dr, professor i processrätt, f. 1939, inv. 1976, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1989. – Sjöhagen, Söderön 1087, 742 91 Östhammar. per.henrik.lindblom@jur.uu.se

- Lindegren, Jan*, fil. dr, professor i historia, f. 1949, inv. 2001, arbetande ledamot. – Hugleksgatan 5, 753 34 Uppsala. jan.lindegren@hist.uu.se
- Lundgren, Ulf P.*, fil. dr, professor i pedagogik, f. 1942, inv. 2002, ständigt ledamot. – Sysslomansgatan 20, 753 13 Uppsala. Ulf_P.Lundgren@edu.uu.se
- Lunell, Sten*, fil. dr, professor i tillämpad kvantkemi, f. 1941, inv. 1996, förutv. arbetande ledamot, ständigt ledamot 2010. *Erhöll 2009 Akademiens förtjänstmedalj.* – Handarbetsvägen 22, 757 57 Uppsala. sten.lunell@kvac.uu.se
- Mac Key, James*, agr. dr, professor emeritus i växtförädling, f. 1919, inv. 1970, förutv. arbetande ledamot, ständigt ledamot 1977. *Erhöll 1988 Akademiens förtjänstmedalj.* – Lägenhet 304, Svartbäcksgatan 52 B, 753 33 Uppsala.
- Magnusson, Ulf*, vet. med. dr, professor i reproduktionsimmunologi, f. 1957, inv. 2007, arbetande ledamot. – Vassunda-Tibble 36, 741 91 Knivsta. Ulf.Magnusson@slu.se
- Marcusson, Lena*, jur. dr, professor i förvaltningsrätt, f. 1946, inv. 2006, ständigt ledamot. – Döbelnsgatan 30 G, 752 37 Uppsala. lena.marcusson@jur.uu.se
- Matsson, Olle*, fil. dr, professor i organisk kemi, f. 1951, inv. 1988, förutv. arbetande ledamot, ständigt ledamot 2005. *Erhöll 2004 Akademiens förtjänstmedalj.* – Gråbergsvägen 28 B, 752 40 Uppsala. Olle.Matsson@biorg.uu.se
- Matsson, Tomas*, jur. kand., advokat, f. 1940, inv. 1987, ständigt ledamot. *Erhöll 1998 Akademiens förtjänstmedalj.* – Östra Ågatan 29, 753 22 Uppsala. tomas@advokatmatsson.se
- Mazzarella, Merete*, fil. dr, professor i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet, f. 1945, inv. 2006, svensk korresponderande ledamot. – Geijersgatan 42, 752 31 Uppsala. merete.mazzarella@helsinki.fi
- Mårtensson, Nils*, fil. dr, professor i metallers och metallytors fysik, f. 1948, inv. 2001, ständigt ledamot. Torgnygatan 9, 752 31 Uppsala. nils.martensson@fysik.uu.se
- Mähl, Stefan*, fil. dr, docent i tyska, f. 1972, inv. 2010, arbetande ledamot. – Myggstensvägen 8, 740 22 Bälinge. Stefan.Mahl@moderna.uu.se
- Mörk, Eva*, fil. dr, professor i nationalekonomi, f. 1971, inv. 2012, arbetande ledamot. – Dalby-Säby 78, 755 91 Uppsala. eva.mork@nek.uu.se
- Nilsén, Anna*, fil. dr, docent i konsthistoria, f. 1934, inv. 1993, förutv. arbetande ledamot, ständigt ledamot 2008. – Kungsängsgatan 36, 753 22 Uppsala. anna.nilsen@konstvet.uu.se
- Nilsson, Kenneth*, med. dr, professor i cellpatologi, f. 1942, inv. 2001, ständigt ledamot. – Rapphönsvägen 11, 756 53 Uppsala. kenneth.nilsson@igp.uu.se
- Nordgren, Joseph*, fil. dr, professor i mjukröntgenfysik, f. 1947, inv. 1981, förutv. arbetande ledamot, ständigt ledamot 1998. – Mälby 6373, 760 40 Vaddö. joseph.nordgren@fysik.uu.se

- Nordling, Carl*, fil. dr, professor emeritus i atom- och molekylfysik, f. 1931, inv. 1965, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1971. – Malma Ringväg 45 B, 756 45 Uppsala.
- Nyström, Christer*, farm. dr, professor i galenisk farmaci, f. 1951, inv. 1998, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2012. – Holmvägen 22, 756 51 Uppsala.
- Nyström, Ingela*, fil. dr, professor i visualisering, f. 1967, inv. 2012, arbetande ledamot. – Vretalundsvägen 9 A, 743 40 Storvreta. Ingela.Nystrom@cb.uu.se
- Nyström, Staffan*, fil. dr, professor i namnforskning, f. 1952, inv. 2012, ständig ledamot. – Docentbacken 5, 3 tr., 114 18 Stockholm. staffan.nystrom@nordiska.uu.se
- Olsson, Eva*, fil. dr, professor i experimentell fysik, särskilt analytisk elektronmikroskopi, f. 1960, inv. 1998, förutv. arbetande ledamot, svensk korresponderande ledamot 2001. – Fysik, CTH, 412 96 Göteborg. eva.olsson@chalmers.se
- Olsson, Mats*, skog. dr, professor i skoglig marklära, f. 1947, inv. 1992, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2006. – Broholmsvägen 15, 193 31 Sigtuna. mats.olsson@slu.se
- Ottosson, Mats Ola*, tekn. lic., f.d. universitetsdirektör, f. 1941, inv. 2005, ständig ledamot. – Kyrkogårdsgatan 5 A, 753 10 Uppsala. mats.ola.ottosson@uadm.uu.se
- Pichot, Pierre Jean*, Docteur en médecine, professor i psykiatri, f. 1918, inv. 1964, utländsk korresponderande ledamot. – 24 rue des Fossés-Saint-Jacques, Paris 5e, Frankrike.
- Piltz, Anders*, fil. dr, teol. dr h. c., professor i latin vid Lunds universitet, f. 1943, inv. 1978, svensk korresponderande ledamot. – Nationsgatan 10, 223 60 Lund. Anders.Piltz@klass.lu.se
- Piskunov, Nikolai*, Ph.D., professor i observationell astrofysik, f. 1957, inv. 2006, arbetande ledamot. – Trädgårdsgatan 7 C, 753 09 Uppsala. nikolai.piskunov@physics.uu.se
- Possnert, Göran*, fil. dr, professor i fysik, f. 1951, inv. 1996, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2010. – Vackra Birgers väg 13, 756 50 Uppsala. Goran.Possnert@angstrom.uu.se
- Pyykkö, Pekka*, fil. dr, professor i kemi vid Helsingfors universitet, f. 1941, inv. 1990, utländsk korresponderande ledamot. – Framskogsvägen 14 B, FIN-00620 Helsingfors, Finland. Pekka.Pyykko@helsinki.fi
- Rabinowicz, Włodzimierz*, fil. dr, professor i praktisk filosofi vid Lunds universitet, f. 1947, inv. 1989, förutv. arbetande ledamot, svensk korresponderande ledamot 1995. – Bladvägen 44, 232 53 Åkarp. wlodek.rabinowicz@fil.lu.se
- Rask, Lars*, med. dr, professor i medicinsk biokemi, f. 1946, inv. 1993, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2008. – Säves väg 14, 752 63 Uppsala. lars.rask@imbim.uu.se

- Rathsman, Johan*, fil. dr, docent i fysik, f. 1966, inv. 2008, arbetande ledamot. – Källarekroken 12, 226 47 Lund. Johan.Rathsman@thep.lu.se
- Ribbing, Carl-Gustaf*, fil. dr, professor i fasta tillståndets fysik, f. 1942, inv. 1984, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2003. *Erhöll 2004 Akademiens förtjänstmedalj*. – Sköldungagatan 3, 753 34 Uppsala. CG.Ribbing@Angstrom.uu.se
- Riska, Henrik*, med. dr, docent i lungsjukdomslära vid Helsingfors universitet, f. 1945, inv. 2000, utländsk korresponderande ledamot. – Brittebovägen 35, FIN-02440 Bobäck, Finland. Henrik.Riska@hus.fi
- Rosenqvist, Urban*, med. dr, professor i hälso- och sjukvårdsforskning, f. 1940, inv. 1998, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2012. – Prästgatan 34, 111 29 Stockholm. Urban.Rosenqvist@pubcare.uu.se
- Rosswall, Thomas*, fil. dr, professor i vatten i natur och samhälle, f. 1941, inv. 1999, ständig ledamot. – 57, chemin du Belvédère, F-06530 Le Tignet, Frankrike. thomas.rosswall@gmail.com
- Rynning, Elisabeth*, jur. dr, professor i offentlig rätt, f. 1955, inv. 2005, arbetande ledamot. – Gullvivevägen 3, 756 55 Uppsala. elisabeth.rynning@dom.se
- Sahlin, Kerstin*, ekon, dr, professor i företagsekonomi, f. 1954, inv. 2006. *Akademiens vice sekreterare*. – Vindhemsgratan 12, 752 24 Uppsala. Kerstin.Sahlin@uadm.uu.se
- Sandström, Jörgen*, jur. kand., advokat, f. 1955, inv. 2002, ständig ledamot. *Akademiens skattmästare*. – Holmgångsvägen 5, 754 40 Uppsala. jorgen.sandstrom@lindahl.se
- Sanner, Margareta*, DMSc, docent i samhällsmedicin, f. 1937, inv. 1996, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2010. – Läbygatan 20, 752 39 Uppsala. margareta.sanner@pubcare.uu.se
- Sarkadi, Anna*, med. dr, docent i socialpediatrisk forskning, f. 1974, inv. 2012, arbetande ledamot. – Döbelnsgatan 23, 752 37 Uppsala. Anna.Sarkadi@kbh.uu.se
- Sedin, Gunnar*, med. dr, professor i perinatalmedicin, f. 1939, inv. 1984, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2001. – Ekvägen 6 A, 756 53 Uppsala. gunnar.sedin@kbh.uu.se
- Seljelid, Rolf*, med. dr, professor emeritus i morfologi (experimentell patologi) vid universitetet i Tromsø, f. 1934, inv. 1979, utländsk korresponderande ledamot. – Institutet för medicinsk biologi, Universitetet, Tromsø.
- Sennerby Forsse, Lisa*, fil. dr, rektor för Sveriges lantbruksuniversitet, f. 1948, inv. 2008, ständig ledamot. – SLU, Box 7070, 750 07 Uppsala. rektor@slu.se
- Sigeman, Tore*, jur. dr, professor emeritus i civilrätt, särskilt arbetsrätt, vid Stockholms universitet, f. 1927, inv. 1970, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1980. – Övre Slottgatan 14 A, 753 10 Uppsala. Tore.Sigeman@jur.uu.se

- Sjöqvist, Erik*, fil. dr, professor i kvantinformationsteori, f. 1965, inv. 2012, arbetande ledamot. – Domkyrkoplan 1, 753 10 Uppsala. erik.sjoqvist@kemi.uu.se
- Smedby, Björn*, med. dr, professor emeritus i hälso- och sjukvårdsforskning vid Medicinska forskningsrådet, f. 1932, inv. 1976, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1992. – Samaritergränd 1, 753 19 Uppsala. bjorn.smedby@telia.com
- Spaak, Torben*, jur. dr, fil. kand., professor i allmän rättslära, f. 1960, inv. 2004, arbetande ledamot. – Hägerstens allé, 129 37 Hägersten. torben.spaak@juridicum.su.se
- Strömholm, Stig*, jur. dr, Dr. jur., fil. dr h.c., fil. kand., professor emeritus i civilrätt med internationell privaträtt, f. 1931, inv. 1968, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1977. *Akademiens hederspreses. Erhöll 2003 Akademiens förtjänstmedalj.* – Flogstavägen 5 C, 752 73 Uppsala. gunnila.stromholm@telia.com
- Sundelöf, Lars-Olof*, fil. dr, professor emeritus i fysikalisk farmaceutisk kemi, f. 1933, inv. 1991, ständig ledamot. – Tiundagatan 5, 752 31 Uppsala. Lars-Olof.Sundelof@orgfarm.uu.se
- Sundqvist, Bo*, fil. dr, professor i jonfysik, f. 1941, inv. 1991, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2006. – Ihres väg 17, 752 63 Uppsala. Bo.Sundqvist@uadm.uu.se
- Sågvall Hein, Anna*, fil. dr, professor i datorlingvistik, f. 1941, inv. 1997, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2010. – Börjegatan 58 C, 752 29 Uppsala. anna.sagvall-hein@convertus.se
- Taube, Adam*, fil. dr, professor, f. d. universitetslektor i statistik, f. 1932, inv. 1976, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1989. *Erhöll 1990 Akademiens förtjänstmedalj.* – Luthagesplanaden 16, 752 25 Uppsala. adam.taube@statistik.uu.se
- Tottie, Thomas*, fil. lic., f. d. överbibliotekarie, f. 1930, inv. 1980, ständig ledamot. – Kyrkogårdsgatan 5A, 752 20 Uppsala.
- Tysk, Johan*, Ph. D., professor i matematik, f. 1960, inv. 2007, arbetande ledamot. – Björklundavägen 15, 756 46 Uppsala. johant@math.uu.se
- Uggla, Arvid*, vet. med. dr, professor i parasitologi, f. 1948, inv. 2000, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2012. – Celsiusgatan 12, 752 31 Uppsala. Arvid.Uggla@slu.se
- Ulfstrand, Staffan*, fil. dr, professor emeritus i ekologisk zoologi, f. 1933, inv. 1983, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2000. – Ö. Slottsgatan 14 A, 753 10 Uppsala. staffan.ulfstrand@ebc.uu.se
- Wall, Anders*, med. dr h. c., generalkonsul, f. 1931, inv. 1968, ständig ledamot. – Starfors Säteri, 744 21 Heby. anders@wall.se
- Wallentini, Lars*, Ph.D., M.D., professor i kardiologi, f. 1943, inv. 2012, ständig ledamot. – Aroskatan 6, 752 36 Uppsala. Lars.Wallentin@ucr.uu.se

Westrin, Claes-Göran, med. dr, professor emeritus i socialmedicin, f. 1929, inv. 1984, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2001. – Östra Ågatan 73 C, 753 22 Uppsala. Claes-Goran.Westrin@pubcare.uu.se

Widmalm, Sven, fil. dr, professor i idé- och lärdoms historia, f. 1956, inv. 2012, arbetande ledamot. – Ihres väg 9, 752 63 Uppsala. sven.widmalm@idehist.uu.se

Widmark, Gun, f. Gustafsson, fil. dr, professor emerita i svenska språket, särskilt nusvenska, f. 1920, inv. 1971, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1984. – Grönstensvägen 34, 752 41 Uppsala. gun.widmark@nordiska.uu.se

Widstrand, Carl-Gösta, fil. dr, LLD h.c. professor emeritus, f. d. föreståndare för Nordiska Afrikainstitutet, f. 1928, inv. 1969, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1977. – 47, Java Street, Ottawa Ont. K1Y 3L2, Canada. carlwidstrand@hotmail.com

Wigzell, Hans, med. dr, professor i immunologi vid Karolinska Institutet, f. 1938, inv. 1978, svensk korresponderande ledamot. – Oscar Baeckströms väg 11, 126 54 Hägersten. Hans.Wigzell@ki.se

Wäckelgård, Ewa, fil. dr, professor i fasta tillståndets fysik, f. 1957, inv. 2003, arbetande ledamot. – Noreens väg 27, 752 63 Uppsala. eva.wackelgard@angstrom.uu.se

Zetterberg, Hans, fil. lic., M. A., professor i sociologi, f. 1927, inv. 1964, utländsk korresponderande ledamot. – Casa 33, Puebla Lucia, ES-296 40 Fuengirola (Malaga), Spanien. hlzetterberg@hotmail.com

Zetterqvist, Örjan, med. dr, bitr. professor i medicinsk kemi, f. 1937, inv. 1980, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 1998. – Gustaf Kjellbergs väg 26, 756 43 Uppsala. zetterqvist1@telia.com

Åkesson, Eva, fil. dr, professor i kemisk fysik vid Lunds universitet, Uppsala universitets rektor, f. 1961, inv. 2011, ständig ledamot. – Snorres väg 5, 281 43 Hässleholm. Eva.Akesson@uu.se

Åqvist, Lennart G:son, fil. dr, jur. dr h. c. docent i praktisk filosofi, f. 1932, inv. 1969, förutvarande arbetande ledamot, ständig ledamot 1982. – N. Rudbecksgatan 9, 752 36 Uppsala. Lennart.Aqvist@jur.uu.se

Åsberg, Christer, fil. mag., teol. dr h. c., f. 1940, inv. 1992, förutv. arbetande ledamot, ständig ledamot 2006. – Götgatan 3, 753 15 Uppsala. christer.asberg@telia.com

Öberg, Åke, tekn. dr, professor i medicinsk teknik, f. 1937, inv. 2003, svensk korresponderande ledamot. – Ugglebovägen 79, 590 72 Ljungsbro. ake.oberg@liu.se

Öhman, Arne, fil. dr, professor i psykologi vid Karolinska Inst., f. 1943, inv. 1992, ständig ledamot. – Hälsingegatan 7, 113 23 Stockholm.

Öhrn, Yngve, fil. dr, professor i kemi vid University of Florida, f. 1934, inv. 1977, utländsk korresponderande ledamot. – University of Florida, Department of Chemistry, Gainesville, Florida, USA. ohrn@ufl.edu

Österberg, *Eva*, fil. dr, professor i historia vid Lunds universitet, f. 1942, inv. 1985, förutv. arbetande ledamot, svensk korresponderande ledamot. – Filippavägen 2 A, 222 41 Lund. Eva.Osterberg@hist.lu.se

Österdahl, *Inger*, jur. dr, professor i folkrätt, f. 1960, inv. 2008, arbetande ledamot. – Hällbygatan 38 A, 752 28 Uppsala. Inger.Osterdahl@jur.uu.se

Ledamöterna enligt kategori och invalår

ARBETANDE LEDAMÖTER

- Ingelman, Gunnar*, 1997.
Larsson, Lars-Gunnar, 1999.
Bexell, Oloph, 2000.
Ellegren, Hans, 2001.
Lindegren, Jan, 2001.
Hagekull, Berit, 2002.
Burman, Lars, 2003.
Edwards, Katarina, 2003.
Hulter Åsberg, Kerstin, 2003.
Wäckelgård, Ewa, 2003.
Bennich-Björkman, Li, 2004.
Gordh, Törsten, 2004.
Kytö, Merja, 2004.
Spaak, Torben, 2004.
Rynning, Elisabeth, 2005.
Albin, Cecilia, 2006.
Gröndahl, Satu, 2006.
Liberg, Caroline, 2006.
Piskunov, Nikolai, 2006.
Magnusson, Ulf, 2007.
Tysk, Johan, 2007.
Holmström, Inger, 2008.
Rathsman, Johan, 2008.
Österdahl, Inger, 2008.
Bull, Tomas, 2009.
Burman, Carina, 2009.
Boqvist, Sofia, 2010.
Hasselberg, Ylva, 2010.
Haverling, Gerd, 2010.
Henrikson, Paula, 2010.
Mähl, Stefan, 2010.
Mörk, Eva, 2012.
Nyström, Ingela, 2012.
Sarkadi, Anna, 2012.
Sjöqvist, Erik, 2012.
Widmalm, Sven, 2012.

STÄNDIGA LEDAMÖTER

- Gulbrandsen, Odd*, 1962.
Holmdahl, Martin H:son, 1964.
Nordling, Carl, 1965.
Bäckström, Gunnar, 1966.
Strömholm, Stig, 1968.
Wall, Anders, 1968.
Widstrand, Carl-Gösta, 1969.
Åqvist, Lennart G:son, 1969.
Mac Key, James, 1970.
Sigeman, Tore, 1970.
Ahlström, Karl-Georg, 1971.
Elmevik, Lennart, 1971.
Widmark, Gun, 1971.
Johannesson, Kurt, 1972.
Frängsmyr, Tore, 1973.
Hartman, Lars, 1973.
Dahlström, Gunnar, 1974.
Hambraeus, Gunnar, 1976.
Lindblom, Per Henrik, 1976.
Smedby, Björn, 1976.
Taube, Adam, 1976.
Gustavsson, Sverker, 1977.
Bergson, Göran, 1978.
Gräslund, Bo, 1978.
Eriksson, Tage, 1979.
Andræ, Carl Göran, 1980.
Tottie, Thomas, 1980.
Zetterqvist, Örjan, 1980.
Lewin, Leif, 1981.
Nordgren, Joseph, 1981.
Gustafsson, Bengt, 1982.
Carlsson, Märten, 1983.

Kiselman, Christer, 1983.
 Lindahl, Ulf, 1983.
 Ulfstrand, Staffan, 1983.
 Andersson, Johnny, 1984.
 Ribbing, Carl-Gustaf, 1984.
 Sedin, Gunnar, 1984.
 Westrin, Claes-Göran, 1984.
 Frändberg, Åke, 1985.
 Jeffner, Anders, 1985.
 Börjesson, Erik, 1986.
 Groth, Torgny, 1986.
 Almgren, Mats, 1987.
 Hanau, Peter, 1987.
 Matsson, Tomas, 1987.
 Hedlund, Monica, 1988.
 Hermansson, Kersti, 1988.
 Matsson, Olle, 1988.
 Boman, Gunnar, 1989.
 Håstad, Torgny, 1990.
 Kullander, Sven, 1990.
 Lehto, Olli, 1990.
 Johannisson, Karin, 1991.
 Sundelöf, Lars-Olof, 1991.
 Sundqvist, Bo, 1991.
 Gut, Allan, 1992.
 Olsson, Mats, 1992.
 Åsberg, Christer, 1992.
 Öhman, Arne, 1992.
 Edqvist, Lars-Erik, 1993.

Englund, Peter, 1993.
 Nilsén, Anna, 1993.
 Rask, Lars, 1993.
 Härdelin, Alf, 1995.
 Lunell, Sten, 1996.
 Possnert, Göran, 1996.
 Sanner, Margareta, 1996.
 Sågvall Hein, Anna, 1997.
 Nyström, Christer, 1998.
 Rosenqvist, Urban, 1998.
 Engwall, Lars, 1999.
 Rosswall, Thomas, 1999.
 Danielsson, Ulf, 2000.
 Uggla, Arvid, 2000.
 Hansson, Mats G., 2001.
 Mårtensson, Nils, 2001.
 Nilsson, Kenneth, 2001.
 Lundgren, Ulf P., 2002.
 Sandström, Jörgen, 2002.
 Hallberg, Anders, 2004.
 Bergqvist, David, 2005.
 Ottosson, Mats Ola, 2005.
 Marcusson, Lena, 2006.
 Sahlin, Kerstin, 2006.
 Sennerby Forsse, Lisa, 2008.
 Åkesson, Eva, 2011.
 Nyström, Staffan, 2012.
 Wallentin, Lars, 2012.

SVENSKA KORRESPONDERANDE LEDAMÖTER

Eriksson, Erik, 1969.
 Fries, Sigurd, 1970.
 Bergström, Lars, 1976.
 Bengtsson, Bertil, 1977.
 Lindberg, Sten, 1978.
 Wigzell, Hans, 1978.
 Piltz, Anders, 1978.
 Broberg, Gunnar, 1982.
 Österberg, Eva, 1985.

Rabinowicz, Wlodzimierz, 1989.
 Hult, Jan, 1993.
 Olsson, Eva, 1998.
 Falk, Lars, 1999.
 Borgehammar, Stephan, 2000.
 Öberg, Åke, 2003.
 Mazzarella, Merete, 2006.
 Bernsten, Cecilia, 2007.

UTLÄNDSKA KORRESPONDERANDE LEDAMÖTER

Hollander, Jack Marvin, 1962.

Pichot, Pierre Jean, 1964.

Zetterberg, Hans, 1964.

Lando, Ole, 1973.

Öhrn, Yngve, 1977.

Seljelid, Rolf, 1979.

Ackerman, James S., 1980.

Klinge, Matti, 1983.

Borgen, Peder, 1985.

Pyykkö, Pekka, 1990.

Barbee, Troy W., Jr., 2000.

Riska, Henrik, 2000.

Gíslason, Thórarinn, 2001.

ANNALES ACADEMIÆ REGIÆ SCIENTIARUM UPSALIENSIS

KUNGL. VETENSKAPSSAMHÄLLET I UPPSALA ÅRSBOK

Nr 1 – 1957	Nr 15/16 – 1971/72	Nr 28 – 1989/90
Nr 2 – 1958	Nr 17 – 1973	Nr 29 – 1991/92
Nr 3 – 1959	Nr 18 – 1974	Nr 30 – 1993/94
Nr 4 – 1960	Nr 19 – 1975	Nr 31 – 1995/96
Nr 5 – 1961	Nr 20 – 1976/77	Nr 32 – 1997/98
Nr 6 – 1962	Nr 21 – 1978	Nr 33 – 1999/2000
Nr 7 – 1963	Nr 22 – 1979	Nr 34 – 2001/02
Nr 8 – 1964	Nr 23 – 1980	Nr 35 – 2003/04
Nr 9/10 – 1965/66	Nr 24 – 1981/82	Nr 36 – 2005/06
Nr 11 – 1967	Nr 25 – 1983/84	Nr 37 – 2007/08
Nr 12 – 1968	Nr 26 – 1985/86	Nr 38 – 2009/10
Nr 13 – 1969	Nr 27 – 1987/88	Nr 39 – 2011/12
Nr 14 – 1970		

ACTA ACADEMIÆ REGIÆ SCIENTIARUM UPSALIENSIS

KUNGL. VETENSKAPSSAMHÄLLET I UPPSALA HANDLINGAR

1. MODÉER, IVAR, Kommentarer till det svenska riksspråkets historia. *Notes on the History of Standard Swedish*. 1957.
2. DUREMAN, INGMAR & SÄLDE, HENRY, Psykometriska och experimentalpsykologiska metoder för klinisk tillämpning. *Psychometric and Experimental Methods for the Clinical Evaluation of Mental Functioning*. 1959.
3. ANNERS, ERIK, Äganderätt och handelsintresse. Metodkritiska studier i det germaniska lösörekländrets historia. *Eigentum und Handelsinteresse. Methodenkritische Studien zur Geschichte der germanischen Farhnisverfolgung*. 1960.
4. DUREMAN, INGMAR, Drugs and Autonomic Conditioning. The Effect of Amphetamine and Chlorpromazine on the Simultaneous Conditioning of Pupillary and Electrodermal Response Elements. 1959.
5. BLOMGREN, SVEN, Eine Echtheitsfrage bei Optatus von Mileve. 1959.
6. THORS, CARL-ERIK, Finländska personnamnsstudier. *Studies on Swedish Personal Names in Finland*. 1959.
7. HEIKEN, AAGE, Spontaneous and X-ray-induced Somatic Aberrations in *Solanum tuberosum* L. 1960.
8. Civibus et rei publicæ. Festschrift till Georg Andréén. 1960.
9. ANNERS, ERIK, Den karoliniska militärstraffrätten och Peter den stores krigsartiklar. *Das karolinische Militärstrafrecht und die Kriegsartikel Peters des Grossen*. 1961.

ACTA ACADEMIÆ REGIÆ SCIENTIARUM UPSALIENSIS

KUNGL. VETENSKAPSSAMHÄLLET I UPPSALA HANDLINGAR

Forts. från omslagets 3:e sida

10. MODÉER, IVAR, Svenska personnamn. Utgiv. av Birger Sundqvist & Carl-Erik Thors med bibliografi av Roland Otterbjörk. 1964.
11. LINNÉR, STURE, W. H. Humphreys' First "Journal of the Greek War of Independence" (July 1821 – February 1822). 1967.
12. INGELMAN, BJÖRN, GRÖNWALL, ANDERS, GELIN, LARS-ERIK & ELIASSON, RUNE, Properties and Applications of Dextrans. 1969.
13. UMÆRUS, MAGNHILD, Influence of Environmental Conditions on Potatoes with Special Reference to Plant Breeding under Swedish Conditions. 1970.
14. PALM, THEDE, The Finnish-Soviet Armistice Negotiations of 1944. 1971.
15. ELLENIUS, ALLAN, Den offentliga konsten och ideologierna. Studier över verk från 1800- och 1900-talen. *Public Art and Ideology. Studies of 19th and 20th Century European Works.* 1971.
16. FRANZÉN, GÖSTA, Svenskstad i Västindien. Gustavia på Saint Barthélemy i språk- och kulturhistorisk belysning. *Gustavia on Saint Barthélemy. Linguistic and Cultural Studies of a Former Swedish Town in the West Indies.* 1974.
17. DAVIDSSON, ÅKE, Med utländska resenärer i svenska bibliotek. *Foreign Travellers in Swedish Libraries.* 1975.
18. WILLKE, INGBORG, Lärostolar i pedagogik vid europeiska universitet. *Lehrstühle in Pädagogik an europäischen Universitäten.* 1975.
19. Vetenskapsmannen i samhället. Symposier vid Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala 1976-1977. 1977.
20. STRÖMHOLM, STIG, Five Essays in Historical Jurisprudence. 1989.
21. Libens Merito. Festskrift till Stig Strömholm på sjuttioårsdagen den 16 september 2001. 2001.
22. LARSSON, LARS-GUNNAR & NYSTRÖM, STAFFAN (eds.), Facts and Findings on Personal Names. Some European Examples. Proceedings of an international symposium in Uppsala, October 20-21, 2011. 2012.
23. Samuel Chydenius: Observationer rörande vattuminskningen i Bottenviken. [Uppsala 1749.] Utg. av H. Helander, B. Sundqvist & U. Örneholm. 2013